

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ВИПУСК 42

Львів
Національна академія сухопутних військ
2024

УДК 94(477+100)(082)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук, категорія «Б» (Наказ Міністерства науки і освіти України від 17.03.2020 року № 409)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE), CrossRef,
Google Scholar, Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb),
Erih Plus, WorldCat.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 24.10.2024 року № 4)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.
Рішення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – № 543 від
29 лютого 2024 року. Ідентифікатор медіа – R30-02278.

тел. (032) 258-44-76 (науково-організаційний відділ)
E-mail: nasv_vnv@post.mil.gov.ua

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Харук Андрій, доктор історичних наук, професор (головний редактор);
Слюсаренко Андрій, доктор історичних наук, доцент (заступник головного редактора);
Виздрік Віталій, доктор історичних наук (заступник головного редактора);
Ткачук Павло, доктор історичних наук, професор;
Куцька Олеся, доктор історичних наук, професор;
Кривизюк Леонід, кандидат історичних наук, доцент;
Трофимович Лліля, кандидат історичних наук, доцент;
Щеглов Андрій, кандидат історичних наук;
Бураков Юрій, кандидат історичних наук, доцент;
Щеголів Наталія, кандидат історичних наук (секретар);
Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор;
Маїсталир Вадим, доктор історичних наук, професор;
Соляр Ігор, доктор історичних наук, професор;
Литвин Микола, доктор історичних наук, професор;
Голубко Віктор, доктор історичних наук, професор;
Шеломенцев-Терський Святослав, доктор історичних наук, професор;
Дем'янюк Олександр, доктор історичних наук, професор;
Смирнов Андрій, доктор історичних наук, професор;
Куромія Гуроакі, доктор історичних наук, професор (США);
Йокубаускас Вітаутас, доктор гуманітарних наук, старший науковий співробітник (Литва);
Шуміло Мірослав, доктор таблітований, професор (Польща);
Крушиньскі Марцін, доктор таблітований, професор (Польща);
Шляхта Богдан, доктор таблітований, професор (Польща);
Франц Мацей, доктор таблітований, професор (Польща)

В 53 **Військово-науковий вісник. Випуск 42.** Львів: НАСВ, 2024. 257 с.
ISSN № 2313-5603

42-й випуск «Військово-наукового вісника» містить статті з історії України і всесвітньої історії, історії сучасної російсько-української війни, історії озброєння та військової техніки, а також наукові огляди й рецензії.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана
Петра Сагайдачного, 2024

ВОЛИНЬСЬКА ГУБЕРНІЯ У БІЖЕНСЬКИХ ПРОЦЕСАХ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано фактори, які під час Першої світової війни привели до значного переміщення осіб різних національностей (переважно православного та іудейського віросповідань) вглиб російської держави. Адже в 1915 – 1916 роках саме Україна як частина Російської та Австро-Угорської імперій пережила масштабний потік біженців із заходу на схід. Військові дії змусили сотні тисяч людей покинути свої домівки та переселитися на територію центральних і східних губерній імперії.

Зокрема, під час наступу російської армії в Галичині у 1915 році багато українців були змушені евакуюватися вглиб імперії. Визначено пріоритетні евакуаційні шляхи через територію Волинської губернії, діяльність російських державних чиновників і представників місцевих органів влади щодо облаштування та опіки біженців, згадано про транспортування, розміщення та облік біженців, діяльність допомогих організацій.

Біженська криза, пережита не лише угікачами, але й жителями Волинської губернії, через яку пролягали евакуаційні маршрути, стала справжньою гуманітарною катастрофою для біженців і місцевих жителів. Евакуйовані часто втрачали зв'язок із родинами та близькими, що ще більше ускладнювало їхнє становище. Частина біженців з Галичини осідала на теренах Західної Волині, де заселялася в колишні садиби німецьких колоністів. Виселенців з Волинської губернії часто переселяли в межі Саратовської, Воронежської та інших губерній.

Ключові слова: біженці, біженський рух, Перша світова війна, бойові дії, цивільне населення, окупація, Волинська губернія, Волинь.

Постановка проблеми та її актуальність. Перша світова війна стала першим серйозним випробуванням для народів Європи в ХХ столітті. Вона уособлювала не лише військове протистояння двох ворожих мілітарних блоків, але й продемонструвала антисоціальну політику країн – учасниць цієї війни. Одним із її проявів став рух біженців (біженство), а одним із місць цих міграційних процесів – територія Волинської губернії, яка впродовж усієї війни залишалася прифронтовою.

Дем'янюк Олександр Йосипович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з науково-педагогічної діяльності, Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О. Й., 2024.

Насамперед, необхідно визначити суть поняття «біженець». На нашу думку, це особа, яка з незалежних від неї причин змушена була покинути країну та певну територію через бойові дії чи інші події, які загрожували її безпеці чи життю, або членам її родини. У більш розширеній інтерпретації – це особа, яка покинула постійне місце проживання та стала жертвою нацистського чи його подібних режимів (Павленко, 2005:271).

На другому році Першої світової війни проблема біженців стала державною проблемою. У Законі «Про забезпечення потреб біженців» від 30 серпня 1915 року біженцями визнавалися ті особи, що залишили місцевості, яким загрожував ворог, або вже ним захоплені, або виселені згідно з розпорядженням військових чи цивільних властей з району військових дій, а також вихідці з ворожих росії держав за винятком іноземних підданих німецької і угорської національностей (Білоус, 2010:23). Цим документом передбачено виділення на задоволення необхідних потреб біженців з державного казначейства в розпорядження міністерства внутрішніх справ 25 млн рублів у поточному році.

У 1915 році біженський рух охопив західноукраїнські землі, головні логістичні маршрути пролягали територією Волинської губернії. Окрім найбільшого потоку біженців зі Східної Галичини через Волинь вглиб імперії рухалися втікачі з Холмщини і прилеглих до неї територій Царства Польського. А ще біженці та виселенці з волинських повітів. Усе це потребує детального вивчення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Аналіз дослідницьких розробок обраної проблематики, а саме місця Волинської губернії в біженських процесах Першої світової війни дозволяє обумовити наукову доцільність вивчення цього питання в наукових розвідках. У попередні роки дослідниками створено певну історіографічну базу для висвітлення основних аспектів біженського руху під час Великої війни. Однак роль і місце у цих перипетіях Волинської губернії потребують додаткового вивчення. Серед праць попередніх дослідників виділимо роботи: *І. Барана* (проблеми біженців із Галичини, шлях яких вглиб імперії пролягав через Волинь) (2009), *Л. Жванко* (різноманітні аспекти біженства в період Першої світової війни на театрі бойових дій Східного фронту: правове регулювання, соціальний захист, політика органів влади тощо) (2008, 2012, 2014), *І. Кучери* (особливості біженського руху зі Східної Галичини в 1914–1916 роках) (2004), *Т. Лазанської* (загальні тенденції біженства

в українських губерніях Російської імперії) (2014), *А. Примаки-Онішк* (біженський рух з території Холмщини та прилеглих територій з широким використанням спогадів очевидців цих процесів) (2019) тощо.

Мета та завдання дослідження. З огляду на те, що проблема біженців під час Першої світової війни висвітлювалася у вітчизняній науковій літературі доволі предметно, дослідженню піддається її частина – події, пов'язані зі східним театром бойових дій у 1915 році, проаналізовано буде місце Волинської губернії у біженському русі цього періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навесні 1915 року ситуація на Східному фронті почала змінюватися на користь Центральних держав, у результаті чого Російська імперія втратила Східну Галичину та частину Західної Волині. У травні-червні російські армії виявилися не готовими до прориву їхньої оборони австро-угорськими та німецькими військами в районі Горлице – Тарнов. Росіяни змушені були відступити і зайняти оборону по лінії Холм – Володимир-Волинський – Броди – Бучач.

Російські війська, відкочуючись на схід, забирали з собою цивільне населення (насамперед адміністративно виселені – державні чиновники, вчителі, лікарі, юристи та їхні родини), руйнували панські маєтки, двори, палили села. Усе, що неможливо було вивезти, наказувалося знищити або привести в непридатний стан (*ЦДАЛ, ф. 645т, оп. 1, спр. 28, арк. 2*).

Значна частина місцевих жителів добровільно залишала своє майно та рухалася за російськими підрозділами. Фактично кожен із них «у нових для себе обставинах виробляв власні стратегії виживання і щодо якого вироблялися стратегії поведінки мешканцями неприфронтових теренів» (*Gatrell, 1999:5*).

Пріоритетним засобом біженства навесні-влітку 1915 року став гужовий транспорт. Біженські валки, які рухалися власними кіньми з особистими речами та господарським реманентом, швидко досягли території Волинської губернії. Залізничний транспорт для евакуації біженців з Галичини навесні-влітку 1915 року також використовувався. Ним користувалася й російська армія для здійснення логістичних перевезень, що нерідко спричиняло транспортний колапс. Про масштаби виселення свідчить той факт, що вся дорога від Радзивілова до Дубно була зайнята поїздами з галицькими біженцями (*Осечинський, 1954:119*).

Разом із російськими військами відступали родини тих, хто перейшов з уніатства у православ'я і боявся помсти австро-угорських властей (Баран, 2009:72). Архівні дані повідомляють про евакуацію з Галичини сімдесяти православних священників (ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 1197, арк. 1). Споглядаючи на виїздами священників, частина їхніх парафіян і собі вибиралася на схід, переходила колишній австро-російський кордон і потрапляла на територію Волинської губернії. Вже на початку травня 1915 року перші біженці з Галичини з'явилися в Києві, звідки їх було скеровано в Лубни, Прилуки, Ніжин, Конотоп, Черкаси під опіку місцевих земств.

Загалом українська дослідниця Ірина Кучера виокремлює кілька причин біженства: «По-перше, населення Східної Галичини намагалося відійти якомога далі від театру військових дій, рятуючись від постійних обстрілів. По-друге, значна його частина покидала місця свого постійного проживання, остереігаючись розправ з боку австрійців за зв'язки з росіянами. В основному це стосувалося селян з новоутворених православних парафій. По-третє, не останню роль у збільшенні чисельності біженців відіграла агітація російських цивільних, церковних, а згодом і військових властей. По-четверте, основна маса біженців була зумовлена розпорядженнями вищого військового командування російської армії» (Кучера, 2004:43).

Серед причин спонтанного біженства навесні-влітку 1915 року можемо розглядати й відсутність плану відступу командування імператорської армії з Галичини. Відома дослідниця біженського руху періоду Першої світової війни Любов Жванко переконана, що «переможна доктрина ведення війни та бюрократія чиновництва не дозволили вже з першими партіями біженців (не можна відкидати і валки добровільних біженців, підігрітих міфом про кровожерливість «германців») розгорнути для них вчасну державну підтримку» (Жванко, 2008.І:386).

Схожою, але не тотожною, була ситуація з біженцями на Холмщині та прилеглих до неї польських губерніях. Православне духовенство, перш ніж виїхати вглиб імперії, переконували парафіян в необхідності такого кроку, залякуючи селян наближенням ворога та його жорстокістю. Католицьке духовенство, прив'язане до польськості, такої агітації не здійснювало. Церква, зрештою, «як для католиків, так і для православних була тоді найбільшим авторитетом і її думка мала величезне значення» (Примака-Онішк, 2019:87).

У червні-липні 1915 року відбулася евакуація державної та церковної адміністрації з території Царства Польського. До неї входили губернаторські, окружні та частково муніципальні установи, а також парафіяльне духовенство та монашество, фінансові установи, заводи, залізнична інфраструктура, школи та видавничі центри (*Dmitruk, 2018*). Більшість біженців з цих теренів транспортувалися через землі теперішньої Білорусі, а незначна кількість – через українські губернії, в тому числі й через Волинську. Так біженці з району Любліна, Бялої Підляски та Хелма пересувалися власним ходом до Бреста, Пінська, Ковеля, Луцька, Кременця.

Ще 18 квітня 1915 року розпорядженням командувача Південно-Західним фронтом опіка і піклування з утримання біженців покладалися на подільського і волинського губернаторів, яким для цього виділявся кредит у розмірі 100 тисяч рублів (*ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 546, арк. 35*). Звісно, що виділених коштів не вистачало навіть на поточні витрати, не говорячи вже про комплексну організацію евакуаційних робіт.

Одночасно в повітові центри Волинської губернії надходять розпорядження про підготовку до евакуації державних установ та органів місцевої влади. Робляться спроби провести цю підготовку організовано. Так 18 квітня 1915 року волинський губернатор надіслав телеграму міському старості м. Дубно, в якій зазначав, що на випадок відходу російських військ і евакуації міських органів у ньому мають залишитися особи для управління а ведення господарства міста (*ДАРО, ф. 359, оп. 1, спр. 13, арк. 256*). Подальший хід подій покаже, що більшість евакуаційних заходів була проведена поспіхом та неефективно.

Про тогочасну ситуацію у галицько-волинському прикордонні дізнаємося з повідомлення штабу 8-ї російської армії. Зазначається, що «пересуваючись, вони знищують трави на своєму шляху, ліси, які рубають на дрова... Становище біженців безпомічне, якщо врахувати, що багато з них не розуміють, куди ідуть і за чим. Паніка і страх оволоділи людьми» (*ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 221, арк. 42 зв*). Польська дослідниця Анета Примака-Онішк, проаналізувавши значний масив спогадів біженців та їхніх рідних, записала: «біженці, як сарана. Пасуть свою худобу на траві і збіжжі, витягають снопи й сіно з копиць. Викопають картоплю. Спилюють дерева в лісі, а коли ліс далеко, то на вогнище ламають придорожні паркани» (*Примака-Онішк, 2019:122*).

На початку літа 1915 року потік біженців у Волинській губернії значно зріс. До великої кількості біженців додалися ще виселенці. Ця категорія з'явилася після наказу головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала від артилерії Ніколая Іванова (2 червня 1915 року) про вивезення всього здорового чоловічого населення у віці від 18 до 50 років (крім євреїв) у межі Російської імперії (Баран, 2009:73).

Вже 20 червня наказом Ставки Верховного головнокомандувача корегувалася політика щодо виселення населення, обов'язкова евакуація стосувалася «усіх чоловіків у віці від 17 до 45 років (із них мали формуватися робітничі загони за межами 100-верстної смуги)» з Луцького, Дубненського, Старокостянтинівського і Кременецького повітів Волинської губернії, Проскурівського та Кам'янець-Подільського повітів Подільської губернії (Жванко, 2012:33). Серед місцевого населення побутувала думка, що «якщо ті залишаться, то поповнять лави ворога, а їхнє жниво годуватиме чужі війська» (Примака-Онішк, 2019:48).

Біженські шляхи з Галичини на Волинь пролягали визначеними маршрутами: з Лобачева, Яворова та Мостиська через Раву-Руську та Сокаль до Володимир-Волинської округи; з Городка, Комарна, Жидачева та Львова через Камінку Струмилову та Радехів до округи Луцька; з Бобрки і Перемишлян через Куровці, Красне та Броди до Кременецької округи (ЦПАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 5127, арк. 1 – 4).

У літні місяці на території Волинської губернії перебувало до 40 тис. біженців (Кучера, 2004:45), які очікували переламу у війні та повернення до місць постійного проживання. Згодом стане очевидним, що розміщення біженців у прифронтовій зоні стало помилкою російського військового командування. Адже з просуванням лінії фронту на схід їх доводилося евакуювати все далі у тил. Очевидець тих подій А. Влодарчик згадував, що на «Луцькім тракті підводи біженців і військові обози безперервно їхали в різні сторони» (Влодарчик, 1967:55). Там біженці нерідко потрапляли під шквальний артилерійський вогонь як російських, так і австрійських військ.

Луцькому виконавцю з військових справ 4 червня 1915 року було надіслано телеграму, в якій зазначалося, що з Горохова до Луцька прямують 376 селянських сімей з майном на підводах. Вони були виселені з Городецького повіту Галичини в Луцький повіт за циркулярним розпорядженням від 27 травня 1915 року генерал-губернатора Галичини Г. Бобринського (ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1577, арк. 49).

Біженцям із Галичини відповідно до розпорядження Верховного головнокомандувача дозволялося залишатися в межах Київського військового округу (під час Першої світової війни до його складу входили території Волинської губернії), де вони мали право влаштовуватися на сільськогосподарські роботи та займатися ремісництвом (*Бетлій, 2016:53*).

Спочатку переселенців розміщували в районі Луцька, Володимира-Волинського, Дубно (*ЦДІАК, ф. 278, оп. 1, спр. 751, арк. 21*), згодом у таборах під Рівним та Житомиром. Здебільшого біженці з Галичини, які проходили через Волинську губернію, мусли самостійно дбати про свій захист та опікуватися один одним (*Дем'янюк, 2010:29*), позаяк у ту пору місцеві органи влади мали інший клопіт, а допомогіві організації, благодійні спілки та етнічні комітети ще не почали працювати в цьому напрямку.

Значні пересильні табори для біженців влітку 1915 року діяли в районі Новограда-Волинського, Коростеня, Житомира, Шустова. Біженці з західних волинських повітів концентрувалися поблизу Івачкова, Гулчі. Тут панувала антисанітарія, голод, крадіжки, мародерство. Звичною була поява поблизу біженських таборів 3 – 5 щоденних могил.

Нерідко біженці з Галичини залишалися в німецьких колоніях на території Волинської губернії, які були не пограбовані та стояли пустою. Звідси ще на початку червня 1915 року відповідно до наказу головнокомандувача Південно-Західним фронтом було взято в заручники особливо впливових німців «аж до вчителів і пасторів із розрахунку на ваш розгляд, але в загальному не більше одного на 1000» (*ДАКО, ф. 2031, оп. 2, спр. 406, арк. 87*). Окрім цього, німцям-колоністам наказували залишити собі продовольство до нового врожаю, а решту реквізувати. На початку липня головний начальник постачання армії Південно-Західного фронту генерал від інфантерії Алексей Маврін, а напрямки депортації німецьких колоністів із території Волинської губернії – Нижньогородська, Ярославська, Тульська та Орловська губернії (*Бетлій, 2016:53*).

За задумом волинської губернської влади, галичан передбачалося розмістити по цих колоніях, щоб вони зібрали врожай з полів та частину його передали на потреби російської армії. «Розташувались в поселеннях німецьких колоній, біженці-галичани зобов'язувалися збирати врожай на колоністських землях та наглядати за рештками домашнього майна. Вони підлягали примусовій окопній, дорожній роботам, іншим казенним і земським повинностям нарівні з корінним населенням» (*Кучера, 2004:45*).

Начальникам місцевої поліції в межах Київського військового округу наказували простежити, щоб всі «австрійські біженці» прибували до відповідних комісій для реєстрації і щоб поліція складала списки з усіма вихідними даними про біженців та видавала довідки з дозволом на проживання (ДАКО, ф. 2031, оп. 2, спр. 406, арк. 160).

У червні 1915 року евакуація працівників суду Володимир-Волинського з'їзду мирових суддів та членів їхніх сімей здійснювалася в основному у Київ та Житомир. Окремі сім'ї виїжджали в Саратов, Таганрог, Лубни (ДАВО, ф. 347, оп. 1, спр. 11, арк. 4 – 6). Ця та подібні евакуації стикалися зі значними логістичними проблемами під час руху за визначеним маршрутом. Інколи вже на марші змінювалися кінцеві точки евакуації, що створювало додаткові незручності.

У липні місцеві органи управління отримали циркулярне розпорядження про негайну евакуацію жителів населених пунктів заходу Волинської губернії з тридцятиверстної смуги по лінії Локачі – Свинюхи – Горохів (ДАЖО, ф. 70, оп. 1, спр. 74, арк. 2). У першу чергу підлягали вивезенню документи та працівники урядових установ, органів місцевого самоврядування, інші посадові особи та члени їхніх сімей. Нерідко складалася така ситуація, що ешелони з евакуйованими паралізували рух ешелонам, що йшли на захід з поповненням, озброєнням та амуніцією для російських армій Південно-Західного фронту.

Найбільше перевантаження залізничних шляхів у липні-серпні 1915 року відмічалось у напрямках на Холм, Луцьк, Ковель. У повідомленні штабу 8-ї армії зазначалося, що на всіх дорогах до державного кордону безперервно рухаються тисячі возів з біженцями, які утруднюють пересування військових обозів. Багато з них просили допомоги – видати хліба та їжі (ЦДІАК, ф. 361, оп. 1, спр. 546, арк. 40-41).

Скупчення військових, біженців та примусово вивезених з Галичини різко загострили потребу в товарах першої необхідності та продуктах харчування. Почастішали випадки спекуляції та мародерства, що, у свою чергу, посилювало соціальну напругу в регіоні. До створення дисбалансу чоловічого і жіночого населення Волині привезли мобілізаційні заходи російського командування, яке на початковому етапі Першої світової війни джерелом поповнення особового складу армії та її тилового забезпечення обрала найближчі до фронту території (Дем'янюк, 2011:56).

Негативно впливали біженці й на чисельність прифронтових міст. Евакуація, добровільне біженство, виселення населення як російською, так і австро-угорською владою, мобілізація, складні соціально-економічні умови та військові дії, які неодноразово точилися поблизу міст (*Shvab, 2020:79*), зумовлювали різке зменшення чисельності населення міст прифронтової зони.

Насичення біженцями прифронтових територій різко погіршило тут загальний епідеміологічний стан. Голова Волинської губерньської земської управи зазначав, що галицькі біженці занесли холеру в Луцький і Володимир-Волинський повіти, звідки вона перекинулася на Дубнівський, Ковельський, Рівненський, Новоград-Волинський повіти (*Лазанська, 2014:482*).

28 серпня 1915 року при комітеті Південно-західного фронту Всеросійського земського союзу для допомоги біженцям створили відділ допомоги населенню, постраждалому від війни. Серед функцій відділу – допомога у перевезенні біженців, організація роботи пунктів харчування на шляхах їхнього пересування, пошук дітей-сиріт, які втратили батьків, організація притулків для дітей, опіка хворими. Також представники відділу допомоги населенню, постраждалому від війни, формували партії біженців за віком і статтю, організовували харчування в дорозі і на місцях поселення, супроводжували під час транспортування.

Крім того, на території Волинської губернії діяв південно-західний обласний комітет, який об'єднав діяльність губернських комітетів Правобережної України. Формально не підпорядковуючись Всеросійському земському союзу, комітет позиціонував себе та свою діяльність як структурного підрозділу цієї організації (*Сулига, 2001:235*).

24 липня 1915 року Рада міністрів Російської імперії затвердила «Наказ головноповаженим по облаштуванню біженців Північно-Західного та Південно-Західного фронтів», що слід розглядати як спробу систематизації біженського руху. Головноповаженим по влаштуванню біженців у зоні дії Південно-Західного фронту був призначений князь Ніколай Урусов. Він мав опікуватися біженцями до моменту переходу останніх у підпорядкування місцевої влади. Серед інших повноважень: визначення порядку виселення біженців (напрямки, способи руху, забезпечення продуктами харчування), медична та ветеринарна допомога, реалізація на потреби армії коней, худоби, фуражу, збіжжя біженців (*Жванко, 2008, II:238*).

Влітку 1915 року до опіки й допомоги біженцям долучився комітет її імператорської величності великої княжни Татяни Ніколаєвни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій, створений у вересні 1914 року, який здійснював свою діяльність на підставі «Положення про Татянівський комітет». Серед напрямків його роботи зазначимо: надання разової матеріальної допомоги, перевезення до місця постійного проживання, пошук роботи і працевлаштування працездатних біженців, влаштування в притулки та інші благодійні установи непрацездатних осіб.

Влітку 1915 року територія Західної Волині остаточно увійшла до театру бойових дій. Австро-угорські війська поступово почали завойовувати населені пункти Волинської губернії силами 1-ї армії з липня та 2-ї армії з серпня 1915 року. Це спричинило відступ та передислокацію російських військ, а також додаткові, як мобілізаційні, так і до евакуаційні заходи. За кілька днів австро-угорським військам вдалося вийти на лінію Турійськ – Володимир-Волинський. З'явилася загроза захоплення австрійцями Луцька, оскільки місто перебувало в зоні найменшої концентрації російських військ.

Місцеве населення, яке не евакуювалося на схід, почало ще більше залучатися до будівництва фортифікаційних споруд, риття ровів, натягування колючого дроту, облаштування оборонних рубежів. Нерідко на допоміжні роботи залучалися біженці з Галичини. У прифронтових волостях все суспільне життя було підпорядковане підготовці до боротьби з австро-німецькими військами.

У серпні-вересні 1915 року російське командування, щоб не допустити оточення своїх військ, яке неминуче би настало після відходу їх з Перемишля та Львова, прийняло рішення про загальний відступ по усьому фронту. Поспіхом почали евакуюватися найважливіші державні установи, місцеві органи влади. 16 серпня Луцька міська управа евакуювалася в Житомир, поспіхом, без плану евакуації. Були вивезені кріпосні документи та плани міських земель, поточні справи з 1912 року, книги про народження та смерть, одруження і розлучення, інші менш важливі документи (*ДАВО, ф. 3, оп. 1, спр. 1577, арк. 125 зв.*). Працівників земських установ було звільнено зі служби через військові обставини з 15 серпня 1915 року (*ДАВО, ф. 85, оп. 1, спр. 6, арк. 110*).

Загалом до середини осені 1915 року були евакуйовані шість повітів Волинської губернії: Ковельський, Володимир-Волинський, Луцький, Дубенський, Острозький та Рівненський. Готувались до евакуації Новоград-Волинський, Житомирський, Кременецький повіти та м. Житомир. З Галичини близько 40 тис. біженців оселилося в межах Волинської губернії зі сподіваннями про швидке повернення до своїх домівок. Динаміка біженських процесів у 1915 році свідчить про зростання кількості біженців. Так у межах Волинської губернії в грудні поточного року їх перебувало 77 926 осіб, у червні 1916 року – 91 044 особи (*Жванко, 2008, II:235*).

Загалом Волинська губернія стала найбільшим ареалом відтоку біженців. З її території в різні тилові губернії імперії виїхало 204 306 осіб (*Лазанська, 2014:491*). Серед найбільш знелюднених повітів губернії – Володимир-Волинський, Ковельський, Луцький, Дубнівський (майже 76 % від загального числа біженців-волинян) (*ЦДІАК, ф. 715, оп. 1, спр. 1743, арк. 102*).

У звіті евакуаційної комісії зазначено, що всі промислові підприємства вивезені з Дубенського, Кременецького, Новоград-Волинського, Рівненського, Староконстантинівського, Луцького, Острозького та Заславського повітів. Лише у Новоград-Волинському повіті через евакуацію не працювало дванадцять фабрик і заводів (*ЦДІАК, ф. 1262, оп. 1, спр. 217, арк. 66*).

У межах східних повітів Волинської губернії та Київській губернії було створено близько 100 стаціонарних пунктів харчування з пропускнуою можливістю 100 – 120 тис. чоловік щоденно. Харчували як гарячою їжею, так і забезпечували сухим пайком на кілька днів.

У листопаді 1915 року голова Волинської губернської земської управи Б. Леявський звітував, що на Волині осіло 100 тис. біженців, які потребували допомоги (*Лазанська, 2014:494*). Ця цифра значно перевищувала можливості місцевих органів влади повітів щодо забезпечення потреб біженців. Тому лише в районі губернського Житомира восени було зареєстровано 400 випадків сипного і 213 випадків черевного тифу.

У зв'язку з тим, що в губернському місті Волині зосередилася значна частина інтелігенції та заможних осіб, повстала проблема надання їм відповідного житла. У доповіді голови Волинської губернської земельної управи зазначалося, що наплив у Житомир галицької інтелігенції поставив перед місцевою владою ще одну проблему – відсутність дешевих готелів та закладів харчування.

Восени 1915 року біженці, які перебували в таборах на території Волинської губернії по кілька тижнів, намагалися збути за безцінь власний реманент, худобу, гужовий транспорт. Одним із найбільших таких біженських ринків був базар в Острозі. Біженці, розпродавши свої майно, могли швидше вирішити проблему залізничного транспортування їхніх сімей вглиб імперії.

Наприкінці літа – на початку осені 1915 року у волинських містах поступово почала насаджуватися окупаційна адміністрація, яка у переважній більшості складалася з поляків. Не додавав оптимізму й стан православ'я, поширеного на Волині. Аналізуючи його, історик та громадський діяч Іван Крип'якевич вказував, що православна церква здеморалізована російським правлінням і не представляє в теперішньому стані сильної опори для українства (*ЦДДАЛ, ф. 359, оп. 1, спр. 4, арк. 34*).

Реевакуація та повернення біженців на територію Галичини та Волині, які в основному припали на 1918 рік, були насичені труднощами та негативними фактами. Спочатку Українська Народна Республіка не лише визнала себе відповідальною за долю тисяч біженців, але й намагалася повернути їх якнайшвидше до своїх домівок, а згодом Гетьманат «Українська Держава» засвідчив бажання якомога скоріше вирішити проблеми перебування сотень тисяч біженців в Україні (*Жванко, 2014:519, 522*). Однак ця проблема – це тема для окремої розвідки.

Висновки. Таким чином, стосовно евакуації та біженського руху з прифронтових західноукраїнських повітів на початку Першої світової війни зазначимо, що вони були в основному неплановими та стихійними. Насамперед евакуювали державних працівників та інтелігенцію. Селяни та міщани, налякані переказами про страхіття завойовників, залишали свої домівки та самотужки мігрували на схід. Біженцями намагалися опікуватися в Рівному, Житомирі, Києві. Однак ця опіка не змогла замінити страждань від втрати свого майна та залишення домівок.

Використані посилання

Баран І. (2009). Галичина на початку Першої світової війни: проблема біженців. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка: Серія «Історія»*. Вип. 2. С.72 – 77.

Бетлій О. В. (2016). Біженецька криза у Києві влітку 1915 року. *Наукові записки НаУКМА*. Том 182. Історичні науки. С. 49–55.

Білоус Л. (2010). Виселення євреїв російськими військовими під час Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. Т. 104 : Історичні науки. С. 23 – 28.

- Влодарчик А. (1967). Втікачі (біженці) з рідних осель в 1915 році (Спогад з Першої світової війни). *Літопис Волині*. Ч. 9. С. 53 – 59.
- Дем'янюк О. Й. (2011). Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 – 1923 роках : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», С. 320.
- Дем'янюк О. Й. (2010). Луцьк та Луцький повіт в роки Першої світової війни. *Актуальні проблеми українського державотворення*: Науковий збірник. Вип. III. С. 27–36.
- Державний архів Волинської області, м. Луцьк* (далі – ДАВО), ф. 3, оп. 1, спр. 1577.
- ДАВО*, ф. 85, оп. 1, спр. 6.
- ДАВО*, ф. 347, оп. 1, спр. 11.
- Державний архів Житомирської області, м. Житомир* (далі – ДАЖО), ф. 70, оп. 1, спр. 74.
- Державний архів Київської області* (далі – ДАКО), ф. 2031, оп. 2, спр. 406.
- Державний архів Рівненської області, м. Рівне* (далі – ДАРО), ф. 359, оп. 1, спр. 13.
- Жванко Л. (2008). Біженство Першої світової війни: історіографія проблеми чи проблема історіографії? *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 18. С. 380–392.
- Жванко Л. М. (2012). *Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.)*: монографія. Харків : Віровець А. П. «Апостроф». С. 568.
- Жванко Л. М. (2014). Політика українських національних урядів щодо біженців. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛЮ"». С. 511–534.
- Жванко Л. М. (2008). Правове регулювання соціального захисту біженців Першої світової війни в Російській імперії (1914–1915). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* № 14. С. 233–246.
- Кучера І. (2004). Біженський рух у Східній Галичині в 1914–1916 рр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Випуск 10. С. 42 – 51.
- Лазанська Т. І. (2014). Проблеми біженства в українських губерніях Російської імперії. *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси. Київ : ТОВ «Видавництво "КЛЮ"». С. 481–511.
- Павленко М.І. (2005). Біженці та переміщені особи. *Енциклопедія історії України*: в 10 т. Київ : Наукова думка. Т. 1 : А-В. С. 271.
- Примака-Онїшк А. (2019). *Беженство 1915. Забуті вигнанці*. Київ : Темпора. С. 524.
- Осечинський В. К. (1954). *Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму*. Львів: Книжково-журнальне видавництво. С. 188.
- Сулига І. Г. (2001). Південно-Західні комітету Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. III. С. 234–240.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ* (далі – ЦДІАК), ф. 278, оп. 1, спр. 751.
- ЦДІАК*, ф. 361, оп. 1, спр. 546.
- ЦДІАК*, ф. 361, оп. 1, спр. 1197.
- ЦДІАК*, ф. 715, оп. 1, спр. 1743.
- ЦДІАК*, ф. 1262, оп. 1, спр. 217.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ), ф. 146, оп. 4, спр. 5127.
- ЦДІАЛ*, ф. 359, оп. 1, спр. 4.
- ЦДІАЛ*, ф. 645т, оп. 1, спр. 28.

Gatrell P. A. (1999). *Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington : Indiana University Press. p. 318.

Dmitruk S. (2018). *Ewakuacja ludności z Królestwa Polskiego i zachodnich guberni Rosji podczas I wojny światowej*. URL: <https://silo.tips/download/ewakuacja-ludności-z-królestwa-polskiego-i-zachodnich-guberni-rosji-podczas-i-wojny>

Shvab A. & Denysiuk V. (2020). Food supply of the frontline cities of the Volhyn governorate in 1914–1917. *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi Visnyk*. № 14. S. 76–85.

References

Baran I. (2009). Halychyna at the beginning of World War I: the refugee problem. *Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University named after V. Hnatyuk*: Series “History”. Issue 2. P. 72–77 (ukr).

Betlii O. V. (2016). Refugee crisis in Kyiv in the summer of 1915. *Scientific Notes of NaUKMA*. Volume 182. Historical Sciences. P. 49–55 (ukr).

Bilous L. (2010). The expulsion of Jews by Russian military forces during World War I. *Scientific Notes of NaUKMA*. Vol. 104: Historical Sciences. P. 23–28 (ukr).

Vlodarchyk A. (1967). Refugees from their homes in 1915 (A recollection from World War I). *Chronicles of Volyn*. No. 9. P. 53–59 (ukr).

Demianiuk O. Y. 2011. *Military-political aspects of the development of Volyn region in 1914–1923* : monograph. Lutsk : PPH «Tverdynia», p. 320 (ukr).

Demianiuk O. Y. (2010). Lutsk and Lutsk County during World War I. *Current Issues of Ukrainian State-Building*: Scientific Collection. Issue III. P. 27–36 (ukr).

State Archive of Volyn Region, Lutsk (hereafter – SAVR), fund 3, descriptor 1, case 1577 (ukr).

SAVR, f. 85, d. 1, c. 6 (ukr).

SAVR, f. 347, d. 1, c. 11 (ukr).

State Archive of Zhytomyr Region, Zhytomyr (hereafter – SAZR), f. 70, d. 1, c. 74 (ukr).

State Archive of Kyiv Region, Kyiv (hereafter – SAKR), f. 2031, d. 2, c. 406 (ukr).

State Archive of Rivne Region, Rivne (hereafter – SARR), f. 359, d. 1, c. 13 (ukr).

Zhvanko L. (2008). Refugee issues of World War I: historiography of the problem or a problem of historiography? *Historiographic Research in Ukraine*. Issue 18. P. 380–392 (ukr).

Zhvanko L. M. (2012). Refugees of World War I: the Ukrainian dimension (1914–1918): monograph. Kharkiv: Virovets A. P. “Apostrof”. P. 568 (ukr).

Zhvanko L. M. (2014). The policy of Ukrainian national governments towards refugees. *The Great War 1914–1918 and Ukraine*. In two books. Book 1. Historical Essays. Kyiv: LLC “KLIO Publishing House”. P. 511–534 (ukr).

Zhvanko L. M. (2008). Legal regulation of social protection of World War I refugees in the Russian Empire (1914–1915). *Problems of the History of Ukraine XIX – early XX centuries*. No. 14. P. 233–246 (ukr).

Kuchera I. (2004). Refugee movement in Eastern Halychyna in 1914–1916. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University*. Series: History. Issue 10. P. 42–51 (ukr).

Lazanska T. I. (2014). Refugee issues in the Ukrainian provinces of the Russian Empire. *The Great War 1914–1918 and Ukraine*. In two books. Book 1. Historical Essays. Kyiv: LLC «KLIO Publishing House». P. 481–511 (ukr).

Pavlenko M.I. (2005). Refugees and displaced persons. *Encyclopedia of the History of Ukraine*: in 10 volumes. Kyiv: Naukova Dumka. Vol.1: A-V. P. 271 (ukr).

Prymaka-Onishk A. (2019). *Bezhenstvo 1915. Forgotten exiles*. Kyiv: Tempora. P. 524 (ukr).

Osechynskiy V. K. (1954). Galicia under the oppression of Austro-Hungary in the era of imperialism. Lviv: Book and Magazine Publishing House. P. 188 (ukr).

Sulyha I. H. (2001). The Southwestern Committee of the All-Russian Zemstvo Union in Ukraine at the beginning of World War I. *Problems of the History of Ukraine in the 19th and Early 20th Centuries*. Issue III. P. 234–240 (ukr).

Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv (hereinafter – CSHAU(K)), f. 278, d. 1, c. 751 (ukr).

CSHAU(K), f. 361, d. 1, c. 546 (ukr).

CSHAU(K), f. 361, d. 1, c. 1197 (ukr).

CSHAU(K), f. 715, d. 1, c. 1743 (ukr).

CSHAU(K), f. 1262, d. 1, c. 217 (ukr).

Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv (hereinafter – CSHAU(L)), f. 146, d. 4, C. 5127 (ukr).

CSHAU(L), f. 359, d. 1, c. 4 (ukr).

CSHAU(L), f. 645t, d. 1, c. 28 (ukr).

Gatrell P. A. (1999). *Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington : Indiana University Press. p. 318 (ang).

Dmitruk S. (2018). Evacuation of the population from the Polish Kingdom and western gubernances of Russia during World War I. URL: <https://silo.tips/download/ew-akuacja-ludnoci-z-krolestwa-polskiego-i-zachodnich-guberni-rosji-podczas-i-woj#> (pol).

Shvab V. & Denysiuk A. (2020). Food supply of the frontline cities of the Volhyn governorate in 1914–1917. *East European Historical Bulletin*. № 14. P. 76–85 (ang).

Demianiuk O.

VOLYN GOVERNORATE IN THE REFUGEE PROCESSES DURING WORLD WAR I

This article analyzes the factors that, during World War I, led to the significant displacement of people of various nationalities (predominantly of Orthodox and Jewish faiths) deeper into the Russian state. In 1915–1916, Ukraine, as part of the Russian and Austro-Hungarian Empires, experienced a massive flow of refugees from west to east. Military actions taking place in the western regions forced hundreds of thousands of people to leave their homes and relocate to the central and eastern regions of the empire.

In particular, during the Russian army's offensive in Galicia in 1915, many Ukrainians and, to a lesser extent, Poles were compelled to evacuate deeper into the empire. The study identifies the primary evacuation routes through the territory of Volyn governorate and examines the activities of Russian state officials and local authorities in organizing and caring for refugees. It also touches upon the transportation, settlement, and registration of refugees, as well as the work of aid organizations. Evidently, while fleeing the war, residents of Ukrainian territories faced harsh living conditions, including shortages of housing, food, and medical care. In many cases, the authorities were unable to provide adequate assistance to the displaced persons.

Moreover, epidemics spread among the refugees, leading to a high number of deaths. The refugee crisis, which affected not only the evacuees but also the residents

of Volyn governorate through which the evacuation routes passed, became a genuine humanitarian catastrophe for both refugees and locals. Evacuees often lost contact with their families and loved ones, further complicating their situation. Some refugees from Galicia settled in Western Volyn, occupying former estates of German colonists. Displaced persons from Volyn governorate were frequently relocated to the Saratov, Voronezh, and other regions.

World War I caused significant destruction and changes in the social structure of the Volyn governorate, as many refugees were unable to return to their pre-war settlements. By the end of the war, the issue of returning and reintegrating refugees remained one of the most challenging social problems, one that representatives of the Ukrainian governments of the Ukrainian People's Republic and the Hetmanate «Ukrainian State» sought to address.

The issue of refugees has been the subject of scientific investigations by both domestic and foreign researchers, primarily Polish, in previous years. However, it has often been examined on a broader scale than within the confines of a single administrative-territorial unit, which frequently led to overlooking the specific characteristics of each individual region. As a result, conclusions were generalized, failing to account for the peculiarities of certain regions.

Keywords: refugees, refugee movement, World War I, military actions, civilian population, occupation, Volyn governorate (hubernia), Volyn.

ІВАХІВ О. С.

<https://orcid.org/0000-0001-5932-5959>

ЄФІМОВ Г. В.

<https://orcid.org/0000-0003-3289-8292>

КАСАТКІН Є. В.

<https://orcid.org/000-0003-4786-0756>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.19-36>

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ КЛЮЧОВИХ ПОНЬОТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ В УКРАЇНІ

У статті задля уникнення подвійності тлумачень у подальших дослідженнях і рекомендаціях щодо приведення законодавчої, нормативно-правової та керівної баз документів у сфері оборони України, зокрема щодо організації територіальної оборони, авторами на основі опрацювання значного масиву інформації проведено історичний аналіз сутності визначення категорій «оборона», «територіальна оборона», їх співвідношення між собою, а також із функціями, заходами, завданнями територіальної оборони держави. Встановлено, що історія суперечності цих категорій та понять бере свій початок ще з часів СРСР і впродовж всього періоду незалежності не зазнала впорядкування та стандартизації.

Ключові слова: оборона, територіальна оборона, сутність, функції, заходи, завдання.

Постановка проблеми та її актуальність. Здійснення оцінки результатів організації та ведення територіальної оборони (ТрО) на всій території України потребує окремого ретельного вивчення і глибокого аналізу з метою створення сучасної моделі організації ТрО.

У цьому контексті авторами при проведенні дослідження звернуто увагу, що Закон «Про оборону України» (*Про оборону України... , 1991*) визначає «оборону України» як складну, багатоврівневу систему, в якій, відповідно до визначення та за ієрархією Закону, воєнним заходам відведено четверте місце після політичних, економічних і соціальних заходів. При цьому перші три за вагомістю заходи, на що необхідно звернути особливу увагу, забезпечуються цивільними органами держави. До цієї системи також

Івахів Олег Степанович, кандидат політичних наук, заступник начальника науково-дослідного відділу (територіальної оборони) Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Єфімов Геннадій Васильович, кандидат наук з державного управління, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Касаткін Євген Володимирович, старший науковий співробітник Наукового центру Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Івахів О. С., Єфімов Г. В., Касаткін Є. В., 2024.

належать наукові, науково-технічні, інформаційні, правові, організаційні та інші заходи держави.

У свою чергу, в Законі України «Про основи національного спротиву» (*Про основи...*, 2021) надається визначення категорії «територіальна оборона» (ТрО), як системи загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів, що здійснюються у мирний час та в особливий період з метою протидії воєнним загрозам, а також для надання допомоги у захисті населення, територій від наслідків надзвичайних ситуацій.

Категорії «територіальна оборона» присвячений також і окремий III розділ Закону «Про оборону України» – «Територіальна оборона. Цивільний захист», в якому зокрема зазначається, що територіальна оборона України організовується та здійснюється відповідно до Закону України «Про основи національного спротиву» з урахуванням особливостей, визначених законодавством про оборону, мобілізацію та правовий режим воєнного стану (*Про оборону України ...*, 1991).

Зазначене дозволяє зробити висновок, що оборонні, мобілізаційні та обмежувальні заходи тісно пов'язані із заходами та завданнями ТрО України, «відбувається гра понять та визначень», але конкретно не зазначається, які «воєнні заходи» притаманні обороні України, а які, територіальній обороні України.

Відповідно, виникає питання, чим принципово відрізняється категорія «оборона України» від категорії «територіальна оборона», особливо, чим відрізняються поняття «воєнні заходи» в категорії «оборона України» від «воєнних заходів» у категорії «територіальна оборона», відповідно це стосується змісту і сутності «загальнодержавних та спеціальних заходів». При цьому, що мається на увазі під «загальнодержавними та спеціальними заходами» в системі територіальної оборони, у жодних законодавчих, нормативно-правових, керівних документах абсолютно не визначено. Зважаючи на це, кожне міністерство або відомство складових сектору безпеки і оборони (СБтаСО) трактує зміст цих заходів на власний розсуд.

Широкомасштабна збройна агресія РФ проти нашої держави засвідчила, що в Україні продовжує залишатися низка нерозв'язаних проблемних питань і суперечностей щодо визначення сутності категорії ТрО, її організації та ведення; змісту заходів і завдань, що підлягають виконанню, як у мирний час, так і в особливий період; місця в загальній системі забезпечення обороноздатності

держави; організації управління виконанням заходів та завдань ТрО як у тилкових районах держави, так і в районах ведення бойових дій; яким чином, а головне, через кого здійснюється процес координації дій та організації взаємодії. Особливості сучасної участі складових СБтаСО у заходах з відсічі збройної агресії окреслили суттєві проблеми в організації міжвідомчої взаємодії, взаємодії з місцевими органами влади, органами місцевого самоврядування населенням як в районах виконання бойових завдань, так і поза ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стратегія воєнної безпеки України (далі – Стратегія) (Указ... № 287/2015), передбачала створення цілісної системи територіальної оборони (ТрО). З січня 2022 р. розпочалося створення затвердженої моделі системи територіальної оборони держави (відповідно до Закону України «Про основи національного спротиву»), а вже з 24 лютого 2022 р., з початком широкомасштабної агресії РФ проти України, здійснювалося її практичне випробування в умовах ведення воєнних (бойових) дій. Процес розгортання системи ТрО засвідчив необхідність здійснення ретельного аналізу її функціонування, а аналіз підходів до визначення ролі й місця ТрО в загальній системі оборони України при відбитті широкомасштабної збройної агресії РФ свідчить про доцільність в сучасних умовах визначити не тільки мету, а і сутність ТрО, а також конкретизувати зміст загальнодержавних, воєнних та спеціальних заходів у системі ТрО і, відповідно, уточнення порядку виконання основних завдань ТрО як похідних від зазначених заходів.

У зв'язку з цим вважаємо, що ключовим елементом системи забезпечення національної безпеки має стати сучасна й ефективна модель функціонування сектору безпеки і оборони держави та її складової – територіальної оборони.

Разом з цим, за роки незалежності так і не було створено моделі комплексного залучення сил та засобів СБтаСО України для забезпечення територіальної цілісності держави. Натомість, на наш погляд, відбулася заміна понять «воєнної організації держави» на «сектор безпеки і оборони держави» (Указ... № 2952/2023). На відміну від поняття «воєнна організація» (з сутністю якої, до речі, так до кінця не розібралися на законодавчому рівні), вводяться поняття «сили безпеки» та «сили оборони» (Гриценко, 1999: 33; Говоруха, 2001: 18; Нечхаєв, 2007: 25; Горovenko, 2008: 10; Поляков, 2008: 6; Кузьмук, 2012: 18; Замана, 2013: 331).

Варто визнати, що поняття «сили безпеки» та «сили оборони» достатньо загальні і переважно тотожні. При цьому, необхідно підкреслити, що будь-яке вдосконалення механізмів управління складовими СБтаСО на вищому рівні не може ефективно діяти без запровадження дієвого механізму на регіональному, а особливо на місцевому рівні.

Тому, на наш погляд, найбільш серйозна ситуація управління кризовими ситуаціями воєнного характеру утворилася на обласному (регіональному) рівні управління, особливо у відносинах між органами державної влади (місцевого самоврядування) та органами військового управління. І це незважаючи на те що діяльність структурних органів обласної державної (військової) адміністрації та місцевого самоврядування з питань оборонної роботи (територіальної оборони, мобілізації, підготовки населення до національного спротиву) визначається численними законодавчими та підзаконними актами.

Окрім намагання удосконалити законодавчу базу, питаннями удосконалення організації ТрО займалася і продовжує займатися достатньо значна кількість науковців, слід зазначити, що їхні напрацювання та пропозиції не завжди враховувалися (*Лобко, 2014: 14; Адамчук, 45; Єфімов, 2017: 26; Семененко, 2018: 19; Єфімов, 2022: 186*), а також представники інших військових формувань, депутатського корпусу, територіальних громад та пересічних громадян, які використовують засоби масової інформації з метою викладення власних поглядів на систему ТрО, особливо це спостерігалось перед початком широкомасштабної збройної агресії рф [28 – 32 та інших]. Це свідчить насамперед про їх небайдужість до проблем ТрО, але, слід все ж зазначити, що певна кількість авторів не мають досвіду практичної діяльності у цій сфері але мають досить опосередковане уявлення про сутність ТрО, її організацію, зокрема щодо роботи органів управління, а особливо штабів зон (районів) ТрО (*Бадрак, 2020: 26; Горбулін, 2021: 203; Кевлюк, 2021: 26; Белєсков, 2023: 14*).

Що стосується наукових досліджень проблем ТрО (*Палій, 2006: 237; Романченко, 2006: 38; Фролов, 2007: 21; Фролов, 2009: 10; Саганюк, 2011: 16; Панкратов, 2015: 15*), то зазначаючи їх високу важливість, ці дослідження, на думку авторів, мали характер періодичної спрямованості, а також дещо стрибкоподібний характер залежно від вектора спрямованості державної політики у

сфері безпеки, містили велике розмаїття думок і пропозицій, які в кінцевому підсумку так і не були узагальнені на основі системного підходу. Практично відсутні дослідження щодо визначення самої сутності ТрО, а також конкретизації таких понять, як «завдання», «функції» та «заходи» в системі ТрО; комплексного використання силових структур та органів державної влади і місцевого самоврядування в системі ТрО.

Разом з цим, з метою визначення сумісності завдань ТрО та ЗС України робиться спроба здійснити порівняльний аналіз визначених законами України функцій ЗС України та завдань ТрО (Фролов, 2023: 46). На наш погляд, зазначене порівняння виглядає не досить коректним. Вважаємо, що такий підхід повинен стосуватися порівняння функцій ЗС, інших складових СБтаСО і функцій системи ТрО або здійснювати порівняння заходів (завдань), які покладаються на ЗС, інші складові СБтаСО та на систему ТрО, або порівняння завдань ТрО та завдань стабілізаційних дій (операцій). Але не порівняння лише функцій ЗС України та завдань ТрО, що не відображає комплексного бачення проблеми.

Чітке визначення заходів, завдань та функцій будь-яких державних органів (складних систем), в тому числі й системи ТрО, є запорукою ефективної їх діяльності, адже теоретичних напрацювань у сфері співвідношення заходів, завдань і функцій саме категорії ТрО на сьогодні практично немає.

Мета та завдання дослідження. На підставі вивчення нормативно-правової бази України щодо організації територіальної оборони, змісту існуючих поглядів на її ведення, аналізу виконання заходів та завдань територіальної оборони її складовими під час широко-масштабної збройної агресії РФ проти України розробити пропозиції за досвідом війни щодо визначення сутності категорії «територіальна оборона», змісту загальнодержавних, воєнних та спеціальних заходів та завдань у системі територіальної оборони для подальшого внесення змін до законодавчої бази і практичного використання.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проблемні питання і суперечності щодо організації та ведення ТрО

Як вже зазначалося, початок широкомасштабної збройної агресії РФ проти нашої держави засвідчив, що в Україні продовжує залишатися низка нерозв'язаних проблемних питань і суперечностей

щодо організації та ведення ТрО, а особливо щодо співвідношення категорії «територіальна оборона» з базовими поняттями «стабілізаційні дії (операції)», «спеціальні операції на власній території», «операції з організації руху опору на тимчасово захоплених територіях», «штаби зон (районів) територіальної оборони», «військові гарнізони», «військові адміністрації», «відділи оборонної роботи військових адміністрацій», «військове командування», «начальники військових гарнізонів», «коменданти областей, районів, населених пунктів».

Необхідно визнати, що система ТрО – це складна, багаторівнева система, функціонування якої передбачає виконання широкого комплексу оборонних заходів різновідомчими структурами (міністерствами, відомствами, формуваннями) у тісній взаємодії, практично одночасно. Водночас це вимагає конкретизації завдань та порядку їх виконання, відповідно, й аналізу дій складових ТрО. Але підходить до порядку виконання завдань різновідомчими структурами в системі ТрО достатньо різні.

Варто зазначити, що задачі ТрО та стабілізаційних дій практично тотожні, основна відмінність полягає в тому, що задачі стабілізаційних дій виконуються під керівництвом командувачів створених угруповань військ у визначених смугах відповідальності, а задачі ТрО, як правило, виконуються поза смугами угруповань військ (хоча вони практично тотожні) під керівництвом Командування Сил ТрО.

Завдання ТрО визначені Законом України «Про основи національного спротиву» (*Президент підписав Закон..., 2021*), а завдання стабілізаційних дій – «Доктриною стабілізаційних операцій» (*Доктрина ... від 30.01. 2021*). Вважаємо за доцільне звернути увагу на перше завдання ТрО – своєчасне реагування і вжиття необхідних заходів щодо оборони території та захисту населення на визначеній місцевості. Це завдання можна тлумачити по-різному; під це завдання можна підвести будь-які дії: спеціальні, оборонні, наступальні, навчальні, евакуаційні, ліквідаційні, обмежувальні тощо. Неконкретність поставленого завдання ставить під зрив його виконання.

Що стосується завдань стабілізаційних дій, то з них були виключені такі завдання, як надання гуманітарної допомоги місцевому населенню, його захисту та евакуації з небезпечних районів; ліквідація наслідків бойових дій та проведення відбудовних робіт на важливих об'єктах життєзабезпечення. Доцільність такого рішення

є, на наш погляд, сумнівною. Тому порівняльному аналізу завдань ТрО та стабілізаційних дій (операцій) буде присвячена наступна наукова стаття.

На підставі проведених досліджень вважаємо, що сутність територіальної оборони полягає в організації координації дій та взаємодії органів управління складових територіальної оборони при плануванні та виконанні визначеного спектру загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів та завдань практично одночасно різновідомчими структурами (формуваннями) СБтаСО, контролю їх виконання, з метою підвищення обороноздатності держави і протидії воєнним загрозам, а також постійному моніторингу обстановки та факторів, що впливають на стан і результати організації підготовки і ведення територіальної оборони в сухопутній зоні відповідальності (регіоні, зоні, районі ТрО) і в підсумку на стан забезпечення обороноздатності держави.

Верховною Радою, Радою національної безпеки і оборони України, Кабінетом Міністрів України, Головнокомандувачем Збройних Сил України Командуванню Сил ТрО повинні делегуватися повноваження щодо координації дій та організації взаємодії органів управління всіх рівнів складових територіальної оборони і здійснення контролю, надання допомоги при плануванні та виконанні заходів і завдань ТрО.

Заходи та завдання територіальної оборони, що пропонуються

Враховуючи вищенаведене, з метою розмежування змісту загальнодержавних, воєнних і спеціальних заходів у поняттях «оборона України» та «територіальна оборона України» пропонуємо визначити конкретні заходи, які підлягають виконанню виділеними силами та засобами від складових СБтаСО безпосередньо в системі територіальної оборони (табл. 1), як складової загальних оборонних заходів держави. Кожний визначених захід територіальної оборони включає в себе виконання конкретних завдань, чітко визначеними складовими СБтаСО, що наділяються відповідними керівними повноваженнями. Підготовка до територіальної оборони є складовою підготовки держави до оборони і повинна поділятися на підготовку у мирний час та в особливий період з урахуванням особливостей, визначених законодавством України про оборону, мобілізацію та правовий режим воєнного стану.

Заходи територіальної оборони

Загальнодержавні заходи	Воєнні заходи	Спеціальні заходи
1. Забезпечення функціонування складових територіальної оборони	1. Участь у захисті, посиленні охорони та прикритті державного кордону	1. Участь у забезпеченні функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування
2. Забезпечення умов щодо стратегічного (мобілізаційного, оперативного) розгортання складових сил безпеки та оборони держави (військ, сил) або їх перегруповання (переміщення)	2. Участь у веденні спеціальних (бойових) дій	2. Організація впровадження і підтримання визначених (встановлених) заходів правового режиму воєнного стану (іншого обмежувального правового режиму) в разі його введення на всій території України або в окремих її місцевостях (участь в їх впровадженні у смугах створених угруповань військ (сил))
3. Захист (технічне прикриття) об'єктів оборонного значення галузей національної економіки.	3. Участь в охороні та обороні важливих об'єктів і комунікацій , інших критично важливих об'єктів інфраструктури, визначених Кабінетом Міністрів України, та об'єктів обласного, районного, сільського, селищного, міського значення, порушення функціонування та виведення з ладу яких становлять загрозу для життєдіяльності населення	3. Підготовка у мирний час та в особливий період виконання окремих завдань руху опору на тимчасово окупованих територіях України під керівництвом Сил спеціальних операцій ЗС України
4. Захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації наслідків ведення воєнних (бойових) дій	4. Участь у боротьбі з диверсійно-розвідувальними силами , іншими збройними формуваннями агресора (противника) та непередбаченими законами України воєнізованими або збройними формуваннями	
5 Здійснення евакуаційних заходів		
6. Підготовка громадян України до національного спротиву		

Зазначені заходи трансформуються у більш детальні завдання, порядок виконання яких, сили і засоби, що залучаються, відображається у відповідних планах (планах участі) в територіальній обороні (табл. 2).

Таблиця 2

Сутність завдань територіальної оборони в системі визначених заходів

Завдання в системі загальнодержавних заходів ТрО	Завдання в системі воєнних заходів ТрО	Спеціальні завдання в системі ТрО
<p>1. Створення, підготовка та функціонування в мирний час та особливий період штабів зон (районів) територіальної оборони та добровольчих формувань територіальних громад (ДФТГ), визначених структурних підрозділах складових ТрО та тих, що залучаються до її ведення. Створення, підготовка та функціонування в мирний час та особливий період оперативних груп від складових сектору безпеки і оборони у складі командування Сухопутних військ ЗС України та регіональних командувань (у тому числі у складі органів управління створених угруповань військ (сил))</p>	<p>1а. Організація підготовки та участь складових ТрО у захисті та посиленні охорони ділянок державного кордону у мирний час, а також поза ділянками державного кордону України (на яких здійснюється прикриття державного кордону України) під керівництвом Державної прикордонної служби. 1б. Організація підготовки та участь складових ТрО у захисті державного кордону у межах ділянок державного кордону України в районах ведення воєнних (бойових) дій або здійснення прикриття державного кордону під керівництвом відповідного військового командування (органу військового управління ЗС України)</p>	<p>1. Створення умов для забезпечення безперервного, дієвого і безпечного функціонування органів державної влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування</p>
<p>2. Моніторинг обстановки у мирний час та особливий період, що впливає на стан та результати організації підготовки та ведення територіальної оборони в сухопутній зоні відповідальності (зони, райони ТрО)</p>	<p>2а. Організація підготовки складових ТрО в мирний час та їх участь в особливий період у веденні демонстраційних, стабілізаційних, оборонних, штурмових, пошуково-ударних, охоронних, ізоляційних, блокувальних, сторожових, супроводжувальних, евакуаційних, аварійно-рятувальних діяч, а також у протиповітряному прикритті об'єктів критичної інфраструктури (у тому числі у складі угруповань військ)</p>	<p>2. Участь у підготовці у мирний час порядку запровадження заходів правового режиму воєнного стану, а в особливий період організація його запровадження та підтримання (іншого обмежувального правового режиму) на всій території України або в окремих її місцевостях (участь у впровадженні заходів правового режиму в смугах створених угруповань військ (сил))</p>

Завдання в системі загальнодержавних заходів ТрО	Завдання в системі воєнних заходів ТрО	Спеціальні завдання в системі ТрО
	26. Підготовка у мирний час та в особливий період вжиття необхідних заходів визначеним військовим командуванням щодо організації оборони населених пунктів (поза смугами створених угруповань військ (сил) у взаємодії з штабами зон (районів) ТрО	Здійснення заходів правового режиму адміністративного обмеження (комендантської години), створення посад і функціоналу комендантів територій (населених пунктів), забезпечення громадської безпеки і порядку в населених пунктах; тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів і пішоходів поблизу та в межах зон/районів надзвичайних ситуацій та/або ведення воєнних (бойових) дій
3. Здійснення у мирний час та особливий період комплексу скоординованих дій, визначених у планах різновідомчих міністерств і відомств (Державного агентства відновлення та розвитку інфраструктури України Міністерства інфраструктури України, Акціонерного товариства «Українська залізниця», Державної спеціальної служби транспорту МО України та інших складових сил безпеки та сил оборони), які забезпечують своїми складовими проведення стратегічного (оперативного) розгортання складових сил безпеки та оборони держави (військ, сил) або їх перегрупування (переміщення)	3. Створення єдиної системи охорони важливих об'єктів і комунікацій у мирний час та забезпечення її функціонування в особливий період (у тому числі в тилкових смугах угруповань військ (сил))	
4. Здійснення у мирний час та особливий період комплексу скоординованих дій, визначених у планах різновідомчих міністерств і відомств, які забезпечують своїми складовими технічне прикриття об'єктів оборонного значення галузей національної економіки (у тому числі в тилкових смугах угруповань військ (сил))	4. Створення єдиної системи протидиверсійної (контрдиверсійної) боротьби у мирний час та забезпечення її функціонування в особливий період (у тому числі в тилкових смугах угруповань військ (сил))	

Завдання в системі загальнодержавних заходів ТрО	Завдання в системі воєнних заходів ТрО	Спеціальні завдання в системі ТрО
5. Здійснення у мирний час та особливий період комплексу скоординованих дій, визначених у планах різновідомчих міністерств і відомств, які організують (забезпечують, беруть участь) у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, ліквідації їх наслідків та/або наслідків ведення воєнних (бойових) дій (у тому числі в тилкових смугах угруповань військ (сил))		
6. Підготовка у мирний час та здійснення в особливий період комплексу скоординованих дій, визначених у планах різновідомчих міністерств і відомств щодо проведення спланованих евакуаційних заходів		
7. Здійснення у мирний час та особливий період комплексу скоординованих дій щодо підготовки громадян України до національного спротиву (до військової служби), які виконуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сферах освіти і науки, органами Міністерства оборони України, іншими державними органами та органами місцевого самоврядування з метою формування патріотичної свідомості та стійкої мотивації, набуття ними знань та практичних вмінь, необхідних для захисту України		

Виходячи із вищевизначеного змісту загальнодержавних, воєнних спеціальних заходів та завдань у системі ТрО визначаються повноваження та деталізуються завдання (відповідальні за їх виконання) державних органів влади (структур), а також органів місцевого самоврядування і добровольчих формувань у системі ТрО, які повинні відобразитися в законодавчих актах.

Висновки. При дослідженні проблем організації та функціонування системи управління оборонними заходами, зокрема територіальною обороною, перш за все, слід дати остаточні відповіді на наступні питання: що являє собою сама система ТрО в умовах широкомасштабної збройної агресії (відповідно, необхідне уточнене визначення її сутності, мети, змісту загальнодержавних, спеціальних і воєнних заходів та конкретизації основних завдань територіальної оборони, які підлягають виконанню в сучасних умовах); які складові сектору безпеки і оборони залучаються до виконання визначених завдань в системі ТрО; які органи управління доцільно використовувати (створювати) у системі ТрО (їх організаційно-штатна структура, кількість і склад робочих, оперативних груп на пунктах управління; яка система зв'язку та АСУВ(С) повинна використовуватися в системі ТрО). Також це вимагає здійснення аналізу різних поглядів на створення системи ТрО в державі, існуючої нормативно-правової бази з питань воєнної (національної) безпеки України, її впливу на організацію територіальної оборони, розподілу завдань, функцій і повноважень між суб'єктами управління територіальною обороною.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок щодо розбалансованості воєнної науки у сфері створення єдиного понятійного апарату, який повинен стосуватися всіх складових забезпечення обороноздатності держави, і свідчить, що організація підготовки до ведення спільних дій у взаємодії між військовими формуваннями, правоохоронними органами та органами державної влади (місцевого самоврядування) є вирішальним чинником для досягнення загальної мети – забезпечення національної безпеки держави.

При цьому надзвичайно важливо виділити два способи організації та управління заходами ТрО: перший – на території, де безпосередньо ведуться бойові дії військовими формуваннями (у районах ведення операцій) і, крім бойових завдань щодо знищення противника, одночасно виконуються заходи територіальної оборони; другий – поза межами ведення бойових дій (основний), на

території, де регулярні війська відсутні або виконують окремі завдання оборони держави.

У зв'язку з цим виникає необхідність організації проведення комплексу наукових досліджень щодо створення нових моделей як системи територіальної оборони держави, так і системи організації підготовки населення до національного спротиву, організації науково-дослідної роботи щодо наукового супроводження цих процесів із залученням потенціалу військово-наукових закладів та установ. З цією метою Командування територіальної оборони ЗС України розпочало роботу щодо створення сучасної моделі ТрО держави із залученням фахівців Центрального науково-дослідного інституту ЗС України, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного та Національного університету оборони.

Використані посилання

Адамчук М. М., Бабков А. Ю., Башкатов Є. Г. (2014). Методика визначення раціонального складу угруповання військ (сил) для виконання завдань у сфері безпеки. *Честь і закон*. 2014. № 1 (48). С. 43 – 47.

Бадрак Д. (2020). Територіальна оборона як асиметричний захист від російської загрози. Яка ситуація в Україні? *День*. 2020. № 88.

Бартка Т. (2022). Сили територіальної оборони України у війні. Отримані уроки (аналітична довідка щодо застосування Сил територіальної оборони ЗС України у бойових діях на прикладі XXX бригади). URL: <https://sz.uzhgorod.ua/syly-terytorialnoyi-oborony-ukrayinu-u-vijni-otrymani-uroky/> [Дата звернення 02.08.2024].

Белесков М., Муравейник А. (2023). *Узагальнення та оцінка досвіду застосування сил територіальної оборони в 2022 році в рамках відбиття повномасштабної агресії РФ проти України, а також роль та місце Сил ТрО в майбутній структурі Сил оборони України*. ГО «Повернись живим!». Київ.

Горбулін В. (2021). *Як перемогти Росію у війні майбутнього*. Київ: Брайт Букс, 2021. 248 с.

Горovenko В., Лобко М. (2008). Проблеми визначення складу Воєнної організації держави та планування її розвитку. *Наука і оборона*. 2008. № 1. С. 8 – 12.

Гриценко А., Перепилиця Г. (1999). Про функції Воєнної організації держави. *Наука і оборона*. 1999. № 1. С. 28 – 33.

Говоруха В. В., Бабков Ю. П. (2001). До питання визначення функцій Воєнної організації держави. *Наука і оборона*. 2001. № 2. С. 14 – 19.

Доктрина стабілізаційних операцій (2021). Затверджена НГШ ЗС України від 30.01.2021. Центр планування застосування Об'єднаного штабу командування Об'єднаних Сил ЗС України 27. ВКП 3-132(03).

Сфімов Г. В., Мінасов В. С., Шарий В. І. (2017). Нові підходи до організації та ведення територіальної оборони держави в сучасних умовах за досвідом анти-терористичної операції. *Збірник наукових праць Військової академії*. Одеса. 2017. № 2 (8). С. 20 – 28.

Сфімов Г. В., Івахів О. С., Касаткін Є. В. (2022). Територіальна оборона України в умовах українсько-російської війни: історичні аспекти. *Військово-науковий збірник*. Львів. 2022. № 38. С. 182 – 205.

Закон України (1991). *Про оборону України*. Від 6 грудня 1991 № 1932-ХІІ (зі змінами від 20.09.2019 № 133-ІХ). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>. [Дата звернення 30.07.2024]

Закон України (2018). *Про національну безпеку України* : Від 21.06.2018 № 2469-VІІІ (зі змінами №2952 від 24.02.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. [Дата звернення 30.07.2024]

Закон України (2021). *Про основи національного спротиву*. Від 16.07.2021 № 1702-ІХ (зі змінами від 10.04.2023 № 3022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>. [Дата звернення 30.07.2024]

Замана В. М., Ткачук П. П., Єфімов Г. В., Грабчак В. І., Яковлев М. Ю. (2013). *Воєнна організація, сектор безпеки, територіальна оборона держави: оборонний аспект*. Монографія. Львів: АСВ, 2013. 339 с.

Кевлюк В. (2021). *Цільова модель територіальної оборони України* (аналітична доповідь). Центр оборонних стратегій. URL: <https://defence.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya/CDS-Tsilova-model-terytorialnoi-oborony-Ukrainy-ukr.pdf>. [Дата звернення 25.07.2024]

Кузьмук О. І. (2012). Від Воєнної організації до Сектору безпеки і оборони України. *Наука і оборона*. 2012. № 4. С. 12 – 21.

Лобко М. М., Ковальчук П. А. (2014) Розвиток керівництва в сфері оборони держави на основі аналізу ходу проведення АТО. *Труди університету*. 2014. № 4 (125). С. 13 – 15.

Міт'ягін О. О. (2017). *Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та вермахту на території України (1941-1944 рр.)*: дис. канд. іст. наук: УДК 355.535.1.94. НУО України. К., 2017. 192 с.

Нечхав С. (2007). Погляди на зміст і структуру Концепції розвитку Воєнної організації держави. *Наука і оборона*. 2007. № 3. С. 23 – 27.

Палій В. В. (2006). *Обґрунтування завдань Збройних Сил України при веденні територіальної оборони*. Будівництво Збройних Сил, ЦНДІ ЗС України. Київ. 2006. 237 с.

Панкратов Є. С., Єфіменко В. І. (2015). Територіальна оборона. *Оборонний вісник*. 2015. № 11. С. 12 – 16.

Поляков Л., Корендович В., Рудницький І. (2008). Воєнна організація держави і сектор безпеки: актуальні питання інституціоналізації та розвитку. *Наука і оборона*. 2008. № 1. С. 3 – 7.

Постанова Кабінету Міністрів України (2020). *Про затвердження Порядку здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан*. Від 8 липня 2020 року № 573. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text>. [Дата звернення: 02.08.2024]

Постанова Кабінету Міністрів України (2021). *Про затвердження Типового положення про штаб зони (району) територіальної оборони*. Від 29.12.2021 № 1442. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2021-%D0%BF#Text>. [Дата звернення. 02.08.2024]

Постанова Кабінету Міністрів України (2021). *Про затвердження Порядку встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, обмеження свободи пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також руху транспортних засобів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан*. Від 29.12.2021 № 1455 (зі змінами № 1000 від 15.09.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text>. [Дата звернення: 02.08.2024]

Постанова Кабінету Міністрів України (2021). *Про затвердження Порядку перевірки документів в осіб, огляду речей, транспортних засобів, багажу та вантажів, службових приміщень і житла громадян під час забезпечення заходів правового режиму воєнного стану*. Від 29.12.2021 № 1456. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text>. [Дата звернення: 02.08.2024]

Романченко І. С., Фролов В. С. (2009). Роль і місце територіальної оборони України в загальній системі оборони держави. *Наука і оборона*. 2009. № 1. С. 36 – 39.

Саганок Ф., Гуменюк В. (2011). Територіальна оборона: резерв обороноздатності країни. *Військо України*. 2011. № 6. С. 15 – 17.

Семененко В. М., Лобко М. М., Кириченко С. О., Овчаренко С. М. (2018). Аналіз і шляхи удосконалення територіальної оборони України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2018. № 2 (63). С. 18 – 23.

Слюсаренко А. В., Єфімов Г. В. (2017). Організація охорони та оборони тилової смуги діючих угруповань військ (сил) – історія та сучасність. *Збірка наукових праць II Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції «Війна на Донбасі. 2014 – 2016 рр.»*. Київ. Національний військово-історичний музей. 2017. С. 37 – 44.

Указ Президента України (2015). *Про Стратегію національної безпеки України*. Від 26.05.2015 № 287/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> [Дата звернення 06.08.2024]

Указ Президента України (2021). *Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»*. Від 25 березня 2021 року № 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>. [Дата звернення 06.08.2024]

Фролов В. С., Романченко І. С., Палій В. В. (2007). Територіальна оборона України: якою їй бути? *Наука і оборона*. 2007. № 1. С. 12 – 21.

Фролов В. С., Романченко І. С., Палій В. В. (2009). Шляхи підвищення ефективності системи управління територіальною обороною України. *Наука і оборона*. 2009. № 4. С. 6 – 11.

Фролов В.С. (2010). *Обґрунтування механізму щодо визначення необхідного складу військових формувань територіальної оборони в зоні воєнного конфлікту*. Дисертація. канд. військ. наук : спец. 20.01.05 – Будівництво Збройних Сил. ЦНДІ ЗС України. – Київ, 2010. – 191 с.

Фролов В. С. (2023). Рекомендації щодо побудови, удосконалення та організації застосування системи територіальної оборони України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України*. 2023. № 2 (78). С. 44 – 49.

References

Adamchuk M.M., Babkov A.Y., Bashkatov E.G. (2014). Methodology for determining the rational composition of a grouping of troops (forces) to perform security tasks. *Chest' i Zakon*. 2014. No. 1 (48). Pp. 43-47. (ukr).

Badrak D. (2020). Territorial defense as an asymmetric defense against the Russian threat. What is the situation in Ukraine? *Day*. 2020. No. 88. (ukr).

Bartka T. (2022). The Territorial Defense Forces of Ukraine in War. Lessons Learned (analytical note on the use of the Territorial Defense Forces of the Armed Forces of Ukraine in combat operations on the example of the XXX Brigade). URL: <https://sz.uzhgorod.ua/syly-terytorialnoyi-oborony-ukrayiny-u-vijni-otrymani-uroky/> (ukr). [Accessed 02.08.2024].

Beleskov M., Muraveinyk A. (2023). *Summarizing and assessing the experience of using the territorial defense forces in 2022 as part of repulsing the full-scale aggression of the Russian Federation against Ukraine, as well as the role and place of the TRo Forces in the future structure of the defense forces of Ukraine*. NGO “Come Back Alive!” Kyiv. (ukr).

Horbulin V. (2021). *How to defeat Russia in the war of the future*. Kyiv: Bright Books, 2021. 248 p. (ukr).

Horovenko V., Lobko M. (2008). Problems of determining the composition of the Military Organization of the State and planning its development. *Science and Defense*. 2008. No. 1. P. 8-12. (ukr).

Hrytsenko A., Perepylytsia G. (1999). On the functions of the Military Organization of the State. *Science and Defense*. 1999. No. 1. P. 28-33. (ukr).

Govorukha V.V., Babkov Y.P. (2001). To the question of determining the functions of the military organization of the state. *Science and Defense*. 2001. No. 2. Pp. 14-19. (ukr).

Doctrine of Stabilization Operations (2021). *Approved by the National Guard of the Armed Forces of Ukraine* on 30.01.2021. Center for Planning the Use of the Joint Staff of the Joint Forces Command of the Armed Forces of Ukraine 27.VKP 3-132 (03). (ukr).

Yefimov G.V., Minasov V.S., Sharyi V.I. (2017). New approaches to the organization and conduct of territorial defense of the state in modern conditions based on the experience of the anti-terrorist operation. *Collection of scientific papers of the Military Academy*. Odesa. 2017. No. 2 (8). Pp. 20-28. (ukr).

Yefimov G.V., Ivakhiv O.S., Kasatkin E.V. (2022). Territorial defense of Ukraine in the context of the Ukrainian-Russian war: historical aspects. *Military scientific bulletin*. Lviv. 2022. № 38. P. 182-205. (ukr).

Law of Ukraine (1991). *On the Defense of Ukraine*. No. 1932-XII of December 6, 1991 (as amended on September 20, 2019, No. 133-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>. (ukr). [Accessed 30.07.2024].

Law of Ukraine (2018). *On the National Security of Ukraine*: No. 2469-VIII of 21.06.2018 (as amended by No. 2952 of 24.02.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>. (ukr). [Accessed 30.07.2024].

Law of Ukraine (2021). *On the basis of national resistance*. ukr, No. 1702-IX of 16.07.2021 (as amended on 10.04.2023 No. 3022). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text>. (ukr). [Accessed 30.07.2024].

Zamana V.M., Tkachuk P.P., Efimov G.V., Grabchak V.I., Yakovlev M.Y. (2013). *Military Organization, Security Sector, Territorial Defense of the State: Defense Aspect*. Monograph. Lviv: DIA, 2013. 339 p. (ukr).

Kevliuk V. (2021). *Target model of territorial defense of Ukraine (analytical report)*. ukr, Center for Defense Strategies 2021. URL: <https://defence.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya/CDS-Tsilova-model-terytorialnoi-oborony-Ukrainy-ukr.pdf>. (ukr). [Accessed 25.07.2024].

Kuzmuk O.I. (2012). From the Military Organization to the Security and Defense Sector of Ukraine. *Science and Defense*. 2012. № 4. P. 12-21. (ukr).

Lobko M.M., Kovalchuk P.A. (2014) Development of leadership in the field of state defense based on the analysis of the ATO. *University Proceedings*. 2014. No. 4 (125). Pp. 13-15.

Mityagin O.O. (2017). *Protection of the Operational and Military Rear of the Red Army and the Wehrmacht on the Territory of Ukraine (1941-1944)*: Candidate of Historical Sciences: UDK 355.535.1.94. NUO of Ukraine. Kyiv, 2017. 192 p. (ukr).

Nechhaev S. (2007). Views on the Content and Structure of the Concept of Development of the Military Organization of the State. *Science and Defense*. 2007. No. 3. Pp. 23-27. (ukr).

Paliy V.V. (2006). *Substantiation of the tasks of the Armed Forces of Ukraine in conducting territorial defense*. Construction of the Armed Forces, Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2006. 237 p. (ukr).

Pankratov E.S., Efimenko V.I. (2015). Territorial defense. *Defense Bulletin*. 2015. № 11. P. 12-16. (ukr).

Polyakov L., Korendovych V., Rudnytskiy I. (2008). Military organization of the state and security sector: topical issues of institutionalization and development. *Science and Defense*. 2008. No. 1. Pp. 3-7. (ukr).

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2020). *On Approval of the Procedure for Implementation of Measures during the Introduction of Curfew and Establishment of a Special Light Camouflage Regime in Certain Areas where Martial Law is Introduced*. No. 573 of July 8, 2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text>. (ukr). [Accessed 02.08.2024].

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2021). *On approval of the Model Regulation on the Headquarters of the Territorial Defense Zone (District)*. No. 1442 of 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1442-2021-%D0%BF#Text>. (ukr). [Accessed 02.08.2024].

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2021). *On approval of the Procedure for establishing a special regime of entry and exit, restriction of freedom of movement of citizens, foreigners and stateless persons, as well as movement of vehicles in Ukraine or in certain areas where martial law has been introduced*. No. 1455 of 29.12.2021 (as amended by No. 1000 of 15.09.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1455-2021-%D0%BF#Text>. (ukr). [Accessed 02.08.2024].

Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine (2021). *On Approval of the Procedure for Checking Documents of Persons, Inspection of Things, Vehicles, Luggage and Cargo, Office Premises and Housing of Citizens in Ensuring the Measures of the Legal Regime of Martial Law*. No. 1456 of 29.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1456-2021-%D0%BF#Text>. (ukr). [Accessed 02.08.2024].

Romanchenko I.S., Frolov V.S. (2009). The role and place of territorial defense of Ukraine in the overall system of state defense. *Science and Defense*. 2009. № 1. P. 36-39. (ukr).

Sahaniuk F., Humeniuk V. (2011). Territorial defense: reserve of the country's defense capability. *Viysko Ukrainy*. 2011. № 6. P. 15-17. (ukr).

Semenenko V. M., Lobko M. M., Kyrchenko S. O., Ovcharenko S. M. (2018). Analysis and Ways to Improve the Territorial Defense of Ukraine. *Collection of scientific papers of the Center for Military and Strategic Studies of the National Defense University of Ukraine*. 2018. No. 2 (63). P.18-23. (ukr).

Slyusarenko A.V., Yefimov G.V. (2017). Organization of Protection and Defense of the Rear Area of Active Groups of Troops (Forces) – History and Modernity. *Collection of scientific papers of the II All-Ukrainian scientific military-historical conference “War in Donbas. 2014-2016”*. Kyiv., National Military History Museum. 2017. P. 37-44. (ukr).

Decree of the President of Ukraine (2015). *On the National Security Strategy of Ukraine*. No. 287/2015 of 26.05.2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2872015-19070> (ukr). [Accessed 06.08.2024].

Decree of the President of Ukraine (2021). *On the Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of March 25, 2021 «On the Military Security Strategy of Ukraine»* of March 25, 2021 No. 121/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text>. (ukr). [Accessed 06.08.2024].

Frolov V.S., Romanchenko I.S., Paliy V.V. (2007). Territorial defense of Ukraine: what should it be? *Science and Defense*. 2007. № 1. P. 12-21. (ukr).

Frolov V.S., Romanchenko I.S., Paliy V.V. (2009). Ways to improve the efficiency of the territorial defense management system of Ukraine. *Science and Defense*. 2009. № 4. P. 6-11. (ukr).

Frolov V.S. (2010). *Substantiation of the mechanism for determining the necessary composition of military formations of territorial defense in the zone of military conflict*. D. thesis: specialty 20.01.05 – Construction of the Armed Forces. Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine. Kyiv, 2010. 191 p. (ukr).

Frolov V.S. (2023). Recommendations for the construction, improvement and organization of the use of the territorial defense system of Ukraine. *Collection of scientific papers of the Center for Military Strategic Studies of the National Defense University of Ukraine*. 2023. № 2 (78). P. 44-49. (ukr).

Ivachiv O., Yefimov G., Kasatkin E.
**HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF KEY CONCEPTS
OF THE ORGANIZATION OF TERRITORIAL DEFENSE OF UKRAINE**

In the article, in order to avoid double interpretations in further research and recommendations regarding the introduction of legislative, regulatory and management documents in the field of defense of Ukraine, in particular regarding the organization of territorial defense, the authors, based on the processing of a significant array of information, conducted a study of the essence of defining such categories as: "defense", "territorial defense", their relationship with each other, as well as with the functions, measures, tasks of territorial defense of the state. It has been established that the history of the contradiction of these categories and concepts dates back to the times of the Soviet Union and throughout the entire period of independence was not regulated and standardized

Evaluation of the results of organization and conduct of territorial defense (TD) throughout Ukraine requires a separate thorough study and in-depth analysis with a view to creating a modern model of TD organization.

It is noted that the Law of Ukraine "On the Fundamentals of National Resistance" defines the category of "territorial defense" as a system of national, military and special measures carried out in peacetime and in a special period in order to counter military threats, as well as to assist in protecting the population and territories from the consequences of emergencies. At the same time, it does not specifically define which "military measures" are inherent in the defense of Ukraine and which are inherent in the territorial defense of Ukraine. The article attempts to clarify these concepts, especially the difference between the concepts of "military measures" in the category of "defense of Ukraine" and "military measures" in the category of "territorial defense", and the same applies to the content and essence of "national and special measures".

The article argues that the tasks of the TD are derived from a set of national, military and special measures (as a system that is being created), and not vice versa, as for some reason it is commonly believed that the tasks are the basis, as opposed to the set of TD measures. It is necessary to clearly understand what is primary and what is secondary and how they differ from each other.

Keywords: defense, territorial defense, essence, functions, measures, tasks.

ДІЯЛЬНІСТЬ РОЗВІДЧОГО ВІДДІЛУ ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ У 1918 – 1920 рр.

У статті проаналізовано діяльність військової розвідки Галицької армії в 1918 – 1920 рр. На основі архівних документів, спогадів та сучасних досліджень з'ясовано головні етапи формування Розвідчого відділу (РВ), який діяв при Начальній Команді Галицької армії (НКГА, інша аббревіатура – НКУВ, Начальна Команда Українського Війська): становлення західноукраїнської військової розвідки, методи її діяльності, види розвідки та способи отримання розвідувальної інформації тощо. Отримані висновки проілюстровано конкретними прикладами з архівних джерел. Уточнено принципи комплектування Розвідвідділу ГА, його структуру та сферу відповідальності окремих працівників і відділів. При опрацюванні теми використано методи періодизації, а також історико-типологічний та історико-системний методи історичного дослідження. Встановлено, що діяльність Розвідчого відділу збройних сил Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР) відбувалася за тими ж лекалами, що й формування спеціальних служб інших держав, які виникли в Центрально-Східній Європі після розпаду імперій.

Ключові слова: Галицька армія, ЗУНР, Розвідчий відділ, історія України, історія спецслужб.

Постановка проблеми. В історії Західноукраїнської народної республіки і її збройних сил – Галицької армії є чимало героїчних сторінок, які, проте, є недостатньо відомими широкому загалові. Одним із них є діяльність першої західноукраїнської спеціальної служби – Розвідчого відділу (РВ), який у 1918-1920 рр. діяв у Начальній команді Галицької армії (НКГА). У нашій статті ми спробуємо дослідити обставини виникнення РВ, його структуру, основні етапи діяльності галицьких розвідників, методи збирання ними інформації про противника тощо. Джерелами для нас будуть методичні, інформаційні та розпорядні матеріали з архіву Начальної команди Галицької армії та Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), мемуари учасників Перших визвольних змагань, а також дослідження сучасних науковців.

Аналіз попередніх публікацій і досліджень. Історіографія цієї проблематики складається з робіт відомих дослідників історії вітчизняних спецслужб В. Сідака (*Сідак, 1998*), О. Скрипника

Стецишин Олег Леонідович, аспірант кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Стецишин О. Л., 2024.

(Скрипник, 2020), Д. Веденєєва (Веденєєв, 1993), І. Біласа (Білас, 1994) та інших. У своїх роботах вони висвітлюють раніше невідомі дані з історії українських розвідувальних структур, узагальнюють всю відому інформацію про діяльність спеціальних служб УНР, Української держави та ЗУНР під час перших визвольних змагань, а також українських націоналістичних організацій у міжвоєнний період та під час Другої світової війни. Це дає змогу читачам сформувати доволі цілісну картину діяльності українських спеціальних служб. Однак при цьому недостатньо використується масив інформації, який міститься в архівних документах того часу. Наша стаття повинна заповнити цю наукову прогалину.

Виклад суті дослідження. Діяльність Розвідного відділу галицького війська можна хронологічно поділити на три часові проміжки: виникнення (1 – 21 листопада 1918 р.), галицький період (до 16 липня 1919 р.) і наддніпрянський період (з 16 липня 1919 р. до квітня 1920 р.). Для позначення спецслужби в документах спочатку інколи використовувалася назва «Вивідчий відділ», а згодом утвердилася назва «Розвідчий відділ» або РВ. Формування військової розвідки галицького війська розпочалося вже в перші дні львівських боїв, які тривали 1 – 21 листопада 1918 р. Перші розвідувальні донесення збройних сил молодії західноукраїнської держави з'являються під час Львівських боїв листопада 1918 р. Так, у документі орієнтовно від 13 листопада, з посиланням на неназваного «донощика», йдеться про те, що 11 листопада з вікон будинку № 3 на вулиці Голуба (Голомба, тепер Верхратського) стріляли по українських солдатах (ЦДАВО, 2188, 2, 144: 45). 15 листопада 1918 р. датована розвідувальна інформація про ситуацію в польських селах Білка Шляхетська і Білка Королівська, озброєння місцевих польських мешканців і про те, що їхнім організатором є місцевий латинський священник (ЦДАВО, 2188, 2, 27: 50). Того ж дня українське командування, очевидно ґрунтуючись на розвідданих, попередило галицькі підрозділи про підготовку заколоту польським населенням (ЦДАВО, 2188, 1, 1: 12).

Кадровий склад

Першим списком особового складу Розвідного відділу, очевидно, можна вважати четвірку офіцерів РВ, які з 9 листопада до 10 грудня 1918 р. були у складі НКУВ, якою командував полковник Г. Стефанів. Згідно з цим переліком першими галицькими військовими розвідниками були поручники колишнього 89 піхотного полку

армії Австро-Угорщини Роберт Вегеман і Роман Стефан Левицький, а також четар Йонас (Йонат, Йона) Гальперн (інші варіанти написання прізвища Гайдберн, Гаймпер) та хорунжий Роман Коник (*ЦДАВО, 2188, 2, 51: 641зв*). Окрім них, у розвідувальній службі збройних сил ЗУНР було ще восьмеро осіб «мужви» і підстаршин, тобто, кажучи сучасною термінологією, військовослужбовців рядового і сержантського складу. З документа можна зробити висновок, що професійним розвідником серед усіх 12-ти був лише Вегеман. До свого вступу в Галицьку армію він служив у «Вивідному відділі» Верховного командування однієї з австрійських армій. Всі інші члени галицької розвідслужби, судячи з їхнього послужного списку, мали лише фронтовий досвід (*ЦДАВО, 2188, 2, 51: 645, 650, 718*). Відомо також про розвідувальне минуле ще декількох офіцерів ГА, які ймовірно також якимось чином доклалися до створення і діяльності РВ. Варто згадати хоча б главу ДСВС і Генштабу ГА В. Курмановича, який, закінчивши військову академію, служив у розвідувальному відділі (Evidenzbüro) австрійського Генерального штабу. На початку Першої світової війни він перебував з розвідувальною метою на території Російської імперії і згодом був за це заарештований. (*Українська Галицька Армія, 1958, 1: 645*). Не випадково, мабуть, саме прихід Курмановича в галицьке військо призвів до активізації діяльності військової розвідки ГА (*Лемківський, 2011: 23*).

Станом на 12 грудня 1918 р. командиром РВ був поручник Р. Вегеман (*ЦДАВО, 1073, 1, 1: 10*). 28 січня 1919 р. до складу Начальної Команди ГА ввели четаря Родіона Ковальського і вже в лютому він очолив Розвідвідділу (*ЦДАВО, 2188, 1, 29: 44а зв, 57зв.; ЦДАВО, 2188, 2, 68: 6*). 25 червня 1919 р. у розпал Чортківської офензиви на цій посаді його змінив сотник Михайло Колтунюк. Однак ненадовго. Вже 30 червня Колтунюка перевели в IV Галицький корпус, який тоді саме формувався і відчував нестачу старшин. Замість нього керівником галицьких розвідників знову став Р. Ковальський, на цей раз вже у званні поручника. Саме він командував Розвідвідділом Галицької армії на завершальному етапі її воєнного періоду (*ЦДАВО, 2188, 2, 41: 168, 182*).

В архівах збереглося декілька списків особового складу західноукраїнської військової спецслужби протягом вказаного періоду. Однак, як правило, в них є лише старшини і підстаршини, які перебували у штаті Начальної команди. Натомість прізвища детективів, агентів чи канцеляристів, як і співробітників розвідслужби у

корпусах, бригадах чи ОВК у таких документах трапляються не завжди. Окрім вже згаданого вище переліку від 9 листопада 1918 р. (четверо офіцерів і восьмеро солдатів та підстаршин), варто згадати список РВ орієнтовно лютого-березня 1919 р., до якого, окрім Ковальського, Коника і Вегемана, входили також підхорунжі Дидик і Яремчишин, а також урядовець X рангу Майданський та канцелярист(ка) Кузів. Натомість на той час вже припинили свою службу в Розвідчому відділі хорунжі Гримак, Ненюк, обліковець Ковалик і канцеляристка Марцюківна. 9 липня 1919 р. був затверджений тимчасовий персональний склад оперативного штабу НКГА, згідно з яким до складу РВ входив його командир Ковальський, а також четар Лисий, хорунжий Яремчишин і підхорунжий Старух. Інший список, станом на 27 січня 1920 р., свідчить, що в той час у Розвідвідділі НКГА було 6 старшин і 7 підстаршин (*ЦДАВО, 2188, 1, 29: 67; ЦДАВО, 2188, 2, 159: 10-11*). Підпорядковувався РВ начальнику оперативного відділу Генерального штабу Галицької армії (*ЦДАВО, 2192, 1, 1: 276*). У різні періоди існування армії ним керували підполковник В. Фідлер, отамани А. Ерле, В. Льобковіц, Ф. Льонер, сотники Е. Штукгайль, Г. Кох та інші. Наприкінці 1919 – початку 1920 рр. куратором Розвідвідділу від НКГА був отаман Р. Вурмбранд. (*ЦДАВО, 2188, 2, 1: 293; ЦДАВО, 2188, 2, 41: 221; ЦДАВО, 2188, 1, 29: 44а зв*).

Правове підґрунтя функціонування РВ

Існує декілька наказів, розпоряджень та інших документів військового командування армії ЗУНР, які визначали необхідність створення, умови існування, основні завдання, структуру і розміри зарплат службовців РВ. Наприклад, 4 грудня 1918 р. у наказі НКГА до командування бойових груп про розвідку йшлося як про неодмінний, звичний елемент комплексу заходів із протидії противнику. У зв'язку з ускладненням ситуації на фронті розвідку наказувалося проводити інтенсивно, використовуючи при цьому «стежі» (спостережні пости) і розвідників, які б працювали на лінії фронту і за нею, а також агентів, засланих у глибину польської території. Розвідувальні дії у Львові і довкола нього мали проводити своїми силами бойових груп під командуванням Г. Коссака, О. Микитки, а також «Схід». Ці групи повинні були вивідувати ворожі укріплення, артилерійські позиції, збирати інформацію про чисельність, моральний стан і озброєння особового складу поляків, причому як на фронті, так й серед озброєних цивільних мешканців Львова. У полі зору розвідників мали бути і

настрої всередині польської та єврейської громад. Обмін здобутою інформацією групи повинні були здійснювати за допомогою кур'єрів. Дві бойові групи ГА під командуванням Г. Коссака і В. Захарііна також повинні були проводити розвідувальні дії в глибокому тилу ворога, відправляючи агентів за річку Сян. Причому вони мали не тільки збирати дані про величину польських частин і напрямки їхнього руху, а й проводити інформаційно-пропагандистську роботу з українським населенням цих регіонів, підвищуючи їхню національну самосвідомість і агітуючи їх вступати до лав української армії (*ЦДАВО, 2188, 1, 8: 79зв*).

20 грудня 1918 р. на важливості ведення розвідки разом з іншими військовими діями наголошувалося у наказі головнокомандуючого ГА М. Омеляновича-Павленка і начальника штабу армії Є. Мишківського. У документі зазначалося, що з проведення розвідувальних дій «якомога далі» і спостереження за ворожими позиціями повинно починатися виконання будь-якого військового завдання. Наголошувалося, що зібрані розвідзведення повинні бути правдивими та пунктуальними (*ЦДАВО, 2188, 1, 1: 39-39зв*). Відомо також, що під час підготовки у грудні 1918 р. наступу на Львів планувалося проведення бойовими групами, що оточували Львів, пішої і артилерійської розвідок (*ЦДАВО, 2188, 1, 4: 2зв*).

Структуру РВ і його функції визначав Додаток «Організація розвідчої служби» до наказу Начальної команди (Розв. ч. 141/919). В архіві він зберігся в копії і є неповним, а тому не датованим і не підписаним. Однак, як можна зрозуміти з використання в Додатку назв бойових груп, які припинили вживати після створення наприкінці січня 1919 р. трьох галицьких корпусів, документ було створено до цього періоду. Згідно з документом у січні 1919 рр, окрім Розвідчого відділу існували ще Головні розвідчі станиці у Стрию, Бібрці і Кам'янці-Струмиловій. Вони мали у своєму складі двох старшин і стільки ж писарів, діяли в зоні відповідальності бойових груп і підпорядковувалися їхнім командирам. Можна припустити, що згодом на базі цих Головних розвідчих станиць були сформовані розвідувальні структури корпусів. Кожна станиця складалася з офензивної (розвідувальної) і дефензивної (контррозвідувальної) частин, а її завданням було створення розвідструктур в окремих підрозділах і частинах своєї бойової групи – «бічних розвідчих станиць». До командування кожної з бригад, які в той час саме створювалися, мав бути призначений один офіцер-фахівець із розвідки. На час створення документа,

тобто в другій половині січня 1919 р., такі розвідчі старшини вже діяли в складі бойових груп під командуванням Долуда, Микитки, Павленка, Кравчука, Кравса, а також у групах «Схід» і «Щирець» (ЦДАВО, 2188, 1, 7: 78).

Загалом назва РВ (скорочено «ерву») використовувалася стосовно Розвідвідділу, що діяв при Оперативному штабі НКГА. Такі самі структури при штабах корпусів називалися «Розвідчими підвідділами» (РПВ), натомість при штабах бригад були розвідчі старшини («ереси») (Лемківський, 2011: 24). Відомі також імена деяких галицьких офіцерів-розвідників після переходу на бригадно-корпусну структуру армії. Це, наприклад, чотарі І. Васильків з 1 бригади УСС і Й. Гальперн з групи Микитки, поручник Н. Померанц з 2 Галицького корпусу (ЦДАВО, 2188, 2, 49: 277, 351). Керівником «дефензивного» (контррозвідувального) підвідділу на початку 1919 р. був Р. Вегеман, згодом його змінив Р. Коник. «Офензивою», тобто класичною розвідкою, командував Р. Ковальський (ЦДАВО, 2188, 1, 29: 44а зв, 57-57зв). Загалом РВ складався зі старшин-розвідників, «мужви» (стрільців і підстаршин), детективів, агентів, цивільних чиновників. Усі офіцери, детективи й інший персонал Розвідвідділу мали службові посвідчення (легітимації) з вклеєною фотографією.

3 квітня 1919 р. ДСВС спеціальним наказом ч. 19 встановив зарплатню для старшин і «козаків», які служили в Розвідчому відділі. Військові «належності» вони отримували в тому ж об'ємі, що й інші військовослужбовці ГА. Деякі зі співробітників РВ, яким для виконання своїх службових обов'язків потрібен був цивільний одяг, отримували для його купівлі щорічно відповідний «додаток» у сумі від 900 корон (рядові і підстаршини) і до 2 000 (старшини). Таку ж суму (2000 корон на рік) цивільні чиновники та комісари поліції могли отримати як компенсацію за використання під час служби власного одягу. Натомість агенти (або, як їх ще називали в документах, «підурядники») отримували у таких випадках 1000 корон на рік. Перелік вояків, яким був необхідний цивільний одяг, визначав командир Розвідчого відділу. Окремим пунктом забезпечення старшин і козаків розвідчих відділів було харчування. Продукти вони отримували або натурою, або ж купували за гроші (так зване «дзвінке»). Тим зі службовців РВ, які виконували свої завдання поза межами своєї дислокації та змушені були знімати житло, отримували на його оплату так зване «переходове кватирове», причому на тому ж рівні, що й інші офіцери ГА. Детективи Розвідчого відділу відповідно до їхнього

рівня кваліфікації поділялися на три категорії. У першій категорії у квітні 1919 р. місячна платня складала 600 корон і ще 1000 раз на рік виділялася на купівлю одягу. В другій і третій категоріях детективів ці показники складали відповідно 600 і 800 та 500 і 800 корон. Під час службових поїздок службовцям РВ виплачувалися відрядні кошти. Для детективів і підурядників ця сума складала 30 кор. на день, розвідчим старшинам, цивільним чиновникам і комісарам поліції по IX ранг включно – по 40 корон і тим, хто мав від VIII рангу та вище – 50 корон денно (*ЦДАВО, 2192, 1, 4: 3*).

Варто зазначити, що дієвість розвідувальних структур Галицької армії напряму залежала від рівня фінансування. Як зазначав головнокомандувач ГА М. Омелянович-Павленко, військова розвідка діяла настільки, «наскільки допускають грошові средства» (*ЦДАВО, 2188, 1, 14: 59а зб*). У середині серпня 1919 р. на виконання поставлених завдань агенту Дмитру Косташику пропонувалося виділити 5 000 грн. та обміняти їх на австрійські корони, щоб він міг використовувати їх під час своєї місії на правому березі Дністра, зайнятому румунськими військами. За тодішнім курсом це складало понад 1 100 австрійських корон (*ЦДАВО, 2192, 1, 4: 3; ЦДАВО, 2192, 1, 6: 66-66зв*). 28 липня 1919 р. р. начальник Розвідчого відділу Р. Ковальський звернувся до НКГА з пропозицією терміново переглянути фінансове забезпечення поліцейних агентів і детективів з огляду на «змінені відносини» і проблеми із забезпечення їх харчами. Щоб не навантажувати їдальні необхідністю видавати харчі агентам і детективам, РВ запропонував виплачувати кожному з них по 1500 карбованців щомісяця. На додачу до вже чинних розмірів зарплати, які, залежно від категорії працівника, сягали 500 – 800 грн щомісяця (*ЦДАВО, 2192, 1, 3: 318*). На це прохання відгукнулася Начальна Інтендатура ГА при Команді Етапу. 12 серпня 1919 р. вона встановила додаткові виплати детективам, однак не в тому розмірі, в якому просив начальник РВ (*ЦДАВО, 2192, 1, 5: 186*).

Види розвідки й способи добування розвіданих

Джерела дають нам підстави ствердити, що в Галицькій армії існували такі сучасні види розвідки, як військова, повітряна, радіотехнічна, агентурна. У своїй діяльності РВ використовував наступні засоби ведення розвідки: бойові дії військ, спостереження, розвідка боєм, перехоплення радіотелефонних засобів, вивчення трофейних документів, допит полонених і перебіжчиків та інші. Більшість із цих засобів згадуються в уже цитованому документі з грифом

«Дуже таємно» ч. 141/919 – одному з тих, на основі яких і формувався Розвідчий відділ. У ньому вказуються способи, за допомогою яких слід було збирати інформацію про ворога. Насамперед, це бойові дії військ («розвідка самих боєвих відділів»). Їх використовували для пошуку інформації «про позиції, становище скорострільів, піхотних пушок, мінометів, перешкоди, силу будови і стан ворожих позицій, силу обсади, моральний стан ворога». Окрім цього рекомендувалися: допит полонених ворогів («протоколи з полоненими»), засилання агентів («висилка розвідчиків»), опитування цивільних осіб, що прибувають з території, зайнятої ворогом, і власних експолонених («розвідка у людей повертаючих з областей занятих ворогом, або мужви, що втікла з полону»), авіарозвідка, а також «всі інші можливі джерела» (*ЩДОВО, 2188, 1, 7: 79*).

Фронтowa розвідка

Її галичани почали активно використовувати вже під час боїв за Львів кінця 1918 – початку 1919 рр. Поширеною практикою було засилання за лінію фронту розвідувальних груп якомога далі в тил. Причому інколи ці групи заходили доволі далеко у глибину ворожої території. Згадку про це знаходимо у звіті командування бойової групи «Наварія» від 18 січня 1919 р., в якому, зокрема, зазначалося, що її старшинський розвідувальний патруль дійшов ворожим запіллям аж до залізничного мосту поблизу селища Рудне. По прямій ця відстань від українських позицій складала майже 10 км. А в ніч з 19 на 20 січня стежі другого Коломийського куреня також подолали чималу відстань і дійшли до селища Брюховичі, не виявивши при цьому польської залоги. Якщо в першому випадку результатом розвідки стало бажання командування групи знищити вищезгаданий міст у Рудному, який відігравав важливу роль в логістичних маршрутах ворога, і вони просили НКУВ вислати їм для цього старшину чи підстаршину з навичками сапера, то в другому воякам ГА вдалося просто розвідати оперативну ситуацію у цьому населеному пункті (*ЩДОВО, 2188, 1, 20: 6, 15, 84*).

Займалися галицька військова розвідка і проведенням диверсійних заходів у ворожому тилу. Приклади використання командуванням ГА спеціальних підрозділів для диверсій у тилу противника, захоплення ключових логістичних об'єктів та виведення з ладу об'єктів транспорту бачимо в цікавому документі, автором якого є тодішній командуючий Групи «Південь» полковник Г. Коссак. На початку березня 1919 р. він розробив план наступу ввірених йому частин на містечко Городок, яке було важливим транспортним

вузлом і контролювалося польськими військами. Згідно з намірами Коссака важливу роль у реалізації задуманого мав відіграти окремий підрозділ, створений для дій у запіллі ворога. Командувати ним мав четар Голинський. Його відділ у складі одного комбінованого куреня, кавалерійської чети і однієї батареї гірської артилерії вранці 8 березня о 5.30 повинен був вирушити в рейд з села Милятин до околиць німецької колонії Бурталь (тепер – частина села Галичани), а це по прямій майже 10 км. Завданням відділу було захоплення та знищення залізничного вокзалу Городка, розташованого за 1,5 км від Буртально, що, за задумом командування, зв'язало б руки польським підрозділам, розташованим у сусідніх селах, і унеможливило їхній виступ у південному напрямку проти наступаючих українських частин. Відділ Голинського також повинен був знищити залізничне полотно неподалік лісничівки, а також підірвати один із мостів біля села Кам'янобрід. Втім реалізувати намічені плани українським воякам вдалося лише частково (ЦДАВО, 2188, 1, 30: 148).

Одним із тих, хто займався диверсіями в тилу ворога, був і хорунжий Іван Вислоцький (*Скрипник, 2020: 60, 61*). Відомо також, що у грудні 1918 р. за наказом Начальної Команди на Збаражчині був створений спеціальний розвідувально-диверсійний загін на чолі з поручником Олександром Фарановським, який складався з піхоти, кінноти і артилерії. Як зазначав колишній очільник ГА полковник Г. Стефанів, відділ Фарановського був створений за зразком австрійського *Nachrichten Detachement* (Розвідувального загону). Під час першої світової війни такі розвідувально-диверсійні відділи діяли у складі армії Дунайської імперії. Загін Фарановського функціонував лише до початку березня 1919 р., після чого був розформований. Є свідчення про ще один «вивідчий відділ» ГА приблизно такого ж складу (курінь піхоти, артбатарея і кавалерія), який 1 липня діяв у районі Козьової на Тернопіллі (ЦДАВО, 2188, 1, 8: 32; ЦДАВО, 2188, 1, 30: 136; ЦДАВО, 2188, 1, 56: 22). Водночас варто зазначити, що диверсійній діяльності РВ приділяв значно менше уваги, ніж класичному збиранню даних про місцезнаходження та характер дій противника, його сили і склад, нумерацію частин та підрозділів, їх боєздатність і наміри.

Для отримання розвідувальних даних про противника і ситуацію по той бік фронту використовувалися різні джерела інформації. Як правило, це були цивільні мешканці того регіону, які перебували з території, зайнятої ворогом, а також військовополонені. Із

розвідувального повідомлення від 16 січня 1919 р., в якому йдеться про склад польських бойових груп генералів Ромера, Розвадовського і Мінкевича, можна довідатися і автора розвідзведення, і його інформаторів. Автором звіту був галицький поручник В. Миндюк, а інформацію він отримав від пораненого польського кур'єра, поручника Т. Ляташка і неназваного четаря (очевидно, все-таки лейтенанта. – Авт.) австро-угорської армії, німця за походженням, який прибув у розташування українських військ із Жовкви (*ЦДАВО, 2188, 1, 20: 3*). Натомість у жовтні 1919 р. вже під час перебування ГА на Наддніпрянщині військова розвідка, в тому числі після допиту полонених, дізналася про дислокацію підрозділів Збройних сил півдня Росії (ЗПСР) у двох населених пунктах Поділля – Слобідці і Росоховатій, виявила переміщення з протибільшовицького фронту проти Галицької армії двох дивізій денікінської армії, підтягування ворогом підмоги до Брацлава з боку Тульчина і села Семенки, що на Вінниччині (*ЦДАВО, 2188, 1, 272: 73; Яворівський, 1958: 86; ЦДАВО, 2188, 2, 148: 3бзв.*). А захоплені тоді ж галичанами у полон вояки 136 піхотного Таганрогського полку ЗСПР повідомили на допитах про чисельність і структуру 34-ї денікінської дивізії.

Водночас треба визнати, що процес допиту полонених не завжди приносив очікуваний результат. Можемо припустити, що у таких випадках давався взнаки недостатній професійний рівень деяких працівників РВ чи пересічних фронтових офіцерів, особливо тоді, коли допитувати військовослужбовців противника їм доводилося у складних польових умовах. Приклад такого неякісного отримання розвідувальної інформації бачимо у звіті Розвідчого підвідділу (Р.П.В.) III Галицького корпусу від 16 червня 1919 р. Це розповідь про результати допиту поручника Генерального штабу Війська Польського Т. Кшановського, який у Бучачі провів український поручник Гординський. Зі звіту можна зробити висновок про невдачу Гординського у спілкуванні з полоненим польським офіцером, в якого не вдалося випитати практично нічого цінного. Отримана під час допиту інформація обмежувалася загальними фразами, як правило, про зовнішню політику, що не мало для ГА жодної оперативної вартості (*ЦДАВО, 2188, 1, 53: 58*).

Повітряна розвідка

Практично відразу після формування військового летунства ГА почалося використання авіації для розвідки ворожих позицій та вивчення ситуації в тилу. І тривало це аж до весни 1920 р. Відомі

повідомлення командира Летунського загону ГА полковника Д. Канукова про проведені наприкінці 1918 р. розвідувальні польоти над територією, зайнятою польськими силами. Це давало змогу галицькому військовому командуванню отримувати інформацію про ситуацію як відразу за лінією фронту, так і на територіях, віддалених від лінії зіткнення.

Найважливішим об'єктом такого розвідувального інтересу наприкінці 1918 – початку 1919 рр. зі зрозумілих причин був Львів, захоплення якого було головною метою українського наступу, а також польські позиції в місті та поза його межами. Тому окрім розвідки, літаки виконували ще функції бомбардувальників, скидаючи боєприпаси на ворожі позиції. Відомо, наприклад, що за наказом командування дуже активно авіаційну розвідку українські пілоти проводили 3 січня 1919 р. Того дня о 14:15 в небо здійнялися відразу два літаки: «Бранденбург 64:61» з екіпажем Кавута-Нестор і «Бранденбург 64:71», пілотом в якому був Масікевич, а спостерігачем – Земик. Протягом двох годин вони стежили за ситуацією в місті, а також скинули бомби на ворожі позиції, розташовані на головному залізничному вокзалі Львова та на горі Високий Замок. Наступного дня генерал М. Омелянович-Павленко наказав командуванню авіації у зв'язку зі складною ситуацією в районі міст Сокаль-Белз-Рава-Руська провести там «енергічну розвідку» і доповісти про її виконання. 7 січня таку саму розвідку авіатори провели за маршрутом Красне – Львів – Янів, намагаючись, зокрема, знайти і встановити напрям руху польського відділу чисельністю 2 тисячі осіб, озброєних артилерією, який днем раніше вийшов зі Львова. На виконання цього завдання о 12:15 з Красного в напрямку Львова вилетіли два літаки «Ллойд» № 46 і 34 з пілотами Швецем та Жарським і півтора години вивчали ситуацію у Львові та його околицях. Після цього вони дали доволі детальну характеристику розстановки сил противника, локалізувавши цю інформацію на місцевості. Зокрема, вони підтвердили наявність значних польських сил у районі Янова, втім їх чисельність була меншою від заявлених командуванням 2 тисяч вояків (*ЦДАВО, 2188, 1, 17: 118-118зв, 146, 187, 223*).

Активно використовувалася повітряна розвідка і надалі. Наприклад, відомо про неодноразові розвідувальні польоти галицьких авіаторів у березні – травні 1919 р., під час яких не лише скидали боєприпаси на ворожі підрозділи, а й збирала інформацію про ситуацію в різних населених пунктах, стан ворожих позицій та військ. При цьому використовувалися не тільки літаки, а й

аеростати Повітроплавного загону ГА. Окрім візуального спостереження, під час розвідувальних польотів проводилося також фотографування місцевості (*ЦДАВО, 2188, 1, 30:12, 43, 83, 143-144; ЦДАВО, 2188, 1, 31: 89; Тинченко, 2010: 84-85, 108*). З розвідувальною метою авіація Галицької армії використовувалася і під час її перебування на Великій Україні. Так під час наступу армій ЗУНР і УНР на Київ у серпні 1919 р. українське військове командування отримувало з допомогою літаків інформацію про сили ворога в районі Старокостянтинова, Вінниці, Житомира, Бердичева та Києва. Мабуть, востаннє розвідпольоти галицької авіації здійснювалися у квітні 1920 р. у складі ЧУГА напередодні польського наступу на більшовиків. Після цього частина авіаторів потрапила в полон до поляків, ще інші цілковито перейшли на службу до червоних (*Тинченко, 2010: 96, 100*).

Агентурна розвідка

НКГА активно засилала своїх розвідників на територію, зайняту польськими, денікінськими чи більшовицькими військами. Агенти РВ, як правило, переміщувалися між заціллям ворога і позиціями українських військ, приносячи командуванню інформацію, яка мала оперативну цінність. Відомо, що до агентурної роботи активно залучали жінок, які об'єктивно викликали в противника менше підозр, ніж чоловіки, а також молодь. Відомо, наприклад, про ефективну діяльність львів'янки Стефанії Пашкевич, яка, за словами джерел, демонструючи «подиву гідну відвагу», перевозила зібрану інформацію через лінію фронту під час облоги Львова галицькими військами (*Рудницька, 1958: 344*). Деяким інформаторам у ворожому тилу платили гонорари за надані ними дані. Відомо, що у березні 1919 р. конфідентам РВ у Львові було нараховано 2 тисячі корон (*ЦДАВО, 2188, 1, 72: 93в*).

Працювала агентура і на території, окупованій Румунією. Відомо про пошук у березні 1919 р. Розвідвідділом людей, що володіли румунською мовою. Особливо цінувалися ті, хто під час служби в армії Австро-Угорщини займалися розвідкою або пропагандою (*ЦДАВО, 2188, 1, 31: 99*). Ефективність роботи агентів, очевидно, багато в чому залежала від рівня їхнього професіоналізму та об'єктивних чинників. Наприклад, 27 червня 1919 р. НКГА повідомила про прибуття двох своїх розвідників, які прибули зі Львова та Станіслава. Обидва вони отримували інформацію при спілкуванні з населенням та від власного спостереження за тим, що відбувалося на ворожій території. У першому випадку агент привіз малоцікаві дані про розташування

польських блокпостів чи рух польських транспортів. Однак його інформацію вигідно доповнили дані, отримані від польських полонених, які виявилися набагато більш інформативнішими від того, що зібрав розвідник. Із донесення можна припустити, що агент збирав інформацію, спілкуючись з випадковими, далекими від військової справи чи політики, людьми, що й вплинуло на якість зібраної ним інформації. Натомість розвідник, що прибув зі Станіславава, подав фаховий звіт про дислокацію ворожих (польських і румунських) частин з прив'язкою до території, а також про їх чисельний склад і озброєння (*ЦДАВО, 2188, 1, 55: 55-56*).

Варто зазначити, що масштаби використання галичанами зафронтової агентури були доволі великими. Наприклад, що в розпал Чортківського наступу командування ГА отримувало від своїх агентів інформацію про дислокацію противника і настрої польських жовнірів як з населених пунктів, які були розташовані неподалік лінії фронту, так і з доволі глибокого тилу – наприклад, з Рівного, Ходорова і навіть Любліна та Лодзі (*ЦДАВО, 2188, 1, 47: 47; ЦДАВО, 2188, 1, 53: 83, 116; ЦДАВО, 2188, 1, 55: 55-56, 109*).

До засилання агентів за лінію фронту залучали й селянську міліцію, яка була створена командуванням 16 бригади ГА у містечку Коропець і перебувала під наглядом Державної жандармерії ЗУНР. Це формування, до складу якого входили три четарі і 25 вояків, повинно було проводити спостереження за Дністром, відстежувати (очевидно, візуально) пересування польських сил, а також залучати селян до розвідчої служби за Дністром. Спеціально створена «Інструкція для сільської міліції», розроблена командуванням 16 бригади, деталізувала суть розвідувальної діяльності сільських міліціонерів. У документі рекомендувалося залучати до збору інформації лише випробуваних людей, родичів та знайомих. Ці агенти, рухаючись зі села до села на зайнятій ворогом території, мали збирати дані про дислокацію польських і румунських підрозділів, їхні чисельність та склад, як використовується залізниця, що саме перевозять, тощо. Розвідники також повинні були збирати ворожі листівки, накази і прокламації, а також проводити пропагандистську роботу серед українського населення, розповідаючи йому про перемоги Галицької армії та готуючи до можливого збройного виступу проти ворога. Про отриману інформацію селянські розвідники повинні були щодня звітувати командуванню бригади у Бучачі, зв'язок з яким, за відсутності телефонів, члени сільської міліції повинні були здійснювати з допомогою підвод. Відомо, щонайменше, про один звіт з інформацією агентів

сільської міліції Нижнева від 25 червня 1919 р. (ЦДАВО, 2188, 1, 54: 186-187; ЦДАВО, 2188, 1, 55: 6).

У той самий час активну пропагандистську роботу серед українського населення намагалося проводити й командування IV Галицького корпусу. У наказі ч. 3543 від 25 червня своїм агентам командування корпусу доручало готувати до збройного виступу українське населення, що мешкало на південь від Дністра – в районі Товмача, Тисьмениці, Станіславова, Солотвина, Журавна, Калуша і Долини. Воно повинно було чекати інформацію від «посланців» про переправлення частин ГА через Дністер і після цього частково поповнити склад бригад, а частково створити міліцію, щоб забезпечувати лад у запіллі наступаючих українських військ (ЦДАВО, 2188, 1, 55: 42).

29 червня 1919 р. НКГА наказала усім корпусам докладати максимальних зусиль для проведення «далекоїдучої» розвідки, яка б виявляла маршрути руху ворожих сил. Окремо наголошувалося на важливості забезпечення належного контррозвідувального захисту українських позицій і ресурсів – «власні становища мусять остати ворогові незнані», зазначалося в документі. В іншому розпорядженні того ж дня командування ГА наказувало засилати агентуру якомога далі за лінію фронту (ЦДАВО, 2188, 1, 55: 114, 116). Відомо також, що навіть у липні 1919 р., вже після переходу ГА на територію, підконтрольну Директорії, командування армії отримали донесення від своїх розвідників, що повернулися з Галичини. Інформація стосувалася настроїв населення, ситуації в селах, політики польської влади стосовно українського населення і її нових розпоряджень на зайнятій території ЗУНР.

У джерелах знаходимо прізвиська кількох агентів Розвідного відділу, які у червні-липні 1919 р. засилялися на територію, контрольовану ворожими військами. Це, зокрема, десятники Ф. Гергелюк і І. Іванчук, а також Д. Харчук. Перший 29 червня 1919 р. прибув із Товмача і розповів про реакцію польського населення регіону на Чортківський наступ ГА і наступні репресії польської влади проти українців. Наступного дня з походу на зайняту ворогом територію повернувся Іванчук. Він приніс командуванню зібрану інформацію, але вже 4 липня він вирушив на правий берег Дністра – до Городенки, Коломиї та їх околиць. Разом з собою він брав українські газети і відозви, які слід було поширювати серед місцевого населення. У цих газетах і листівках, зокрема, йшлося про перемоги української армії під Чортковом, що повинно було збуджувати в читачів відчуття гордості за свою

армію і очікування швидкого повернення влади ЗУНР. Натомість агент 17 бригади Харчук 29 червня доносить командуванню про підготовку польськими силами, розташованими на правому березі Дністра, удару про селах Возилів і Сновидів, які на лівому березі контролювали українці (*ЦДАВО, 2192, 1, 3: 2, 3, 177; ЦДАВО, 2188, 1, 56: 17*). Ще один галицький розвідник, колишній поліцейний інспектор м. Броди С. Оравчук наприкінці липня 1919 р. за завданням Розвідного відділу вирушив на Чернівеччину. Відомо також про українських агентів, які в серпні 1919 були направлені на територію Буковини і Покуття, зайнятих румунами, щоб на місці вивчити настрої українського населення щодо румунської влади, а також з'ясувати, чи існує комунікація між Польщею і Румунією через мости на Дністрі (*ЦДАВО, 2192, 1, 5: 103, 138зв.*). Ефективність цієї агентури була доволі високою, хоча ці розвідники, як правило, не проникали у верхні ешелони ворога, а обмежувалися збиранням даних на низовому рівні. Загалом чимало повідомлень РВ червня – серпня 1919 р. є доволі інформативними, хоча й базуються здебільшого на даних, які агенти, найімовірніше, збрали на основі своїх розмов із місцевими мешканцями. Агенти діяли на ворожій території по одному і цілими відділами. Відомий склад однієї з таких розвідгруп, члени якої влітку переходили Збруч і Дністер та збирали інформацію на ворожій території. Очоловав її хорунжий В. Ткачук. Окрім нього до складу групи входили колишні жандарми, члени Народної сторожі С. Пилат, І. Баран, Д. Косташик і Г. Ільків. За ефективну роботу в тилу противника та неодноразові походи у ворожий тил наприкінці серпня 1919 р. командування Народної сторожі пропонувало відзначити жандармів-розвідників «свідощтвами похвали» і грошовою винагородою (*ЦДАВО, 2192, 2, 1, 137-138*).

Варто зазначити, що, як і в кожній спецслужбі, у документах Розвідного відділу НКГА, як правило, не називали імен, прізвищ чи інших особистих даних своєї агентури. Побоюючись витіку даних, їх або ніяк не ідентифікували, або позначали цифрами. Так відомо, що у грудні 1918 р. у Західній Галичині працював розвідник, якого в документах позначали номером 555 (*ЦДАВО, 2188, 1, 14: 28*). З його звіту про ситуацію в районі Кракова можна зробити висновок про нього, як про доволі професійного розвідника з аналітичним складом розуму. Документ структурований тематично, кожна тема подається лаконічно, але дуже інформативно. Причому деякі дані, подані ним, наприклад, про чисельність польських офіцерів, які були у Кракові під час його

перебування в місті, можуть свідчити, що агент користувався не лише власним підрахунком, а й отримував інформацію з інших джерел. Те саме можна сказати й про отриману ним інформацію про спорудження в місті військового підприємства з виробництва боєприпасів та шляхів постачання зброї Війську Польському. Ще один номерний агент РВ (№ 6) в серпні 1919 р. діяв в містечку Лянцкорунь (тепер – село Зарічанка, Хмельницької області), яке в той час було захоплене польською армією. Цей «агент 6» також подавав українському командуванню доволі детальну інформацію про дії і плани супротивника (*ЦДАВО, 2192, 1, 5: 101а*).

Дуже інформативним є розвідзвіт від 27 березня 1920 р. за підписом начальника оперативного відділу Польового штабу ЧУГА Е. Шобера про ситуацію в столиці України. Він є цікавим тим, що командуванню «червоної» Галицької армії доносилося про приховані неpubлічні процеси в радянських органах влади, зокрема, в ЧК, і про співпрацю ворогів галичан – поляків зі представниками колишньої царської влади. Тобто галицька розвідка збирала інформацію в середовищі своїх тогочасних союзників. З документа можна довідатися, хто саме був інформатором (ним став неназваний галицький стрілець, що їздив з Києва за літературою), а також, якими джерелами інформації він користувався (ними були портъе «Северной гостинниці», галицька емігрантка-чорносотенка, а також окремі особи польської національності з Києва) (*ЦДАВО, 2188, 2, 166: 35*).

Робило галицьке військове командування й спроби створити закордонну розвідку. Щодо цього проекту Начальна Команда мала великі амбіції, але бракувало коштів для його реалізації. Тому вона спробувала зацікавити цією ідеєю уряд УНР. Для цього 26 січня 1919 р. НКУВ в особі вже згаданого Р. Вегемана направила до Директорії двох своїх представників – хорунжих І. Ватрана (колишнього керівника розвідки Стрийської ОВК) і «усуса» Б. Крижанівського. Зі слів Ватрана (розповідь якого зберігається в архіві Диктатора ЗО УНР Є. Петрушевича), спочатку він поінформував про пропозицію НКГА керуючого справами Директорії, який порадив звернутися з нею до Міністерства закордонних справ, очолюване главою уряду УНР В. Чехівським. Той призначив Ватрана чиновником МЗС для спеціальних доручень і довірив розробити концепцію майбутньої служби та підібрати штат. Однак із часом, з огляду на наступ більшовиків та переїзд уряду Української народної республіки, цей проєкт втратив актуальність. Загалом

відрядження Ватрана до УНР тривало до 22 березня 1919 р. Таким чином галицько-наддніпрянський проєкт зі створення закордонної (зовнішньої) розвідки тривав майже два місяці і завершився невдачею (*ЦДАВО, 2192, 2, 6: 23-23зв, 30, 33*).

Радіотехнічна розвідка

Для отримання потрібних даних галицькі розвідники активно використовували тогочасні засоби зв'язку і перехоплення інформації. Ця практика почала запроваджуватися ще у листопаді 1918 р. Одним з її ініціаторів став поручник М. Сітницький, який в армії Австро-Угорщини займався радіозв'язком зокрема його шифруванням. 10 листопада він розподілив наявну австрійську радіоапаратуру між Державним секретаріатом військових справ і командуванням трьох бойових груп Галицької армії, причому частина техніки призначалася лише на прослуховування ефіру і перехоплення ворожих повідомлень. Наприклад, у головній радіостанції при ДСВС (а згодом – у Начальній Команді) були два апарати, які лише перехоплювали інформацію противника, а сам Сітницький при потребі займався її дешифруванням. Допомогали йому в цьому ще четверо осіб, зокрема сотник В. Хирівський, який володів французькою і англійською мовами (*Білинський, 1958: 255*). У другій половині 1919 р. радіостанцій, з допомогою яких прослуховувався радіоефір ворога, в Галицькій армії було чотири. Отриману інформацію зв'язківці передавали оперативно-му відділу корпусів і НКГА, а також у Розвідувальні відділи Начальної Команди та окремих корпусів (*Ляйнберг, 1922: 130-131*).

Ще одним джерелом інформації було прослуховування телефонних ліній зв'язку ворога. Про ефективність таких дій читаємо у низці документів Розвідчого відділу. Скажімо, під час Чортківського наступу ГА в середині червня 1919 р. після захоплення села Потутори українські вояки змогли прослухати телефонні розмови поляків і отримати дані про переміщення їхніх частин і прибуття на цю ділянку фронту підмоги з району Львова (*ЦДАВО, 2188, 1, 53: 112*). Схожий спосіб отримання розвідінформації використовувався і після переходу ГА на Велику Україну. Так у в депеші розвідників 1 Корпусу від 10 жовтня 1919 р. є інформація про проблеми денікінських підрозділів на Поділлі, яку вони отримали, прослуховуючи розмови командирів білогвардійських підрозділів зі своїм командуванням. Тоді ж після допиту денікінського офіцера і підслуховування телефонних переговорів галицьке командування отримало інформацію про розташування підрозділів 75-го Севастопольського

полку в Монастирищі, 2-го Кавказького кінного полку армії генерала Денікіна в Дубровці та інші дані (*ЦДАВО, 2188, 1, 272: 72, 105-105 зб.*).

Контррозвідка

Окрім проведення розвідувальних заходів, службовці РВ приділяли багато уваги й протистоянню ворожій агентурі та її підпільним структурам. Одним з напрямків діяльності контррозвідки під час перебування армії в Галичині був контроль настроїв польського населення ЗУНР, яке здебільшого було вороже налаштоване до української держави. 19 січня 1919 р. Головнокомандувач ГА М. Омелянович-Павленко рекомендував Державному секретаріату військових справ приділити більше уваги 25 тисячам робітників-поляків, які у той час працювали у Дрогобицькому нафтовому басейні. Він також вважав за необхідне «збільшити контррозвідку» (з документа не зрозуміло, що мається на увазі – збільшення штату контррозвідки чи її ефективності. – Авт.), на основі отриманих даних вислати за межі повіту всіх «непевних» осіб, при цьому не звільняти інтернованих, як це «було раніше» (*ЦДАВО, 2188, 1, 20: 55*). При цьому сам генерал оцінював контррозвідувальну діяльність ГА як «не значну» і твердив про великі масштаби шпигунства противника (*ЦДАВО, 2188, 1, 14: 59зв.*).

4 березня 1919 р. в Наказі військам Галицької армії ч. 39 наголошувалося на важливості реагування на діяльність польських агітаторів, які у потягах ведуть зі стрільцями ГА антидержавні розмови, сіючи в них зневіру та неповагу до влади. Акцентувалося на тому, що про таких пасажирів стрільці повинні повідомляти українським «органам безпеченства» (*ЦДАВО, 2188, 1, 1: 66зв.*). Тема контролю за тією частиною польського населення, яка була нелояльна до ЗУНР, піднімалася і в час Чортківського наступу. 22 червня 1919 р. начальник оперативного відділу НКГА В. Льобковіц закликав представників влади Західноукраїнської народної республіки у звільнених повітах скласти списки польського населення, яке займалося антиукраїнською підпільною роботою і яке втекло на зайняті польськими військами території. Повітовим комісарам належало взяти на облік цих людей, з'ясувати їхню «політичну минувшість» і відстежувати їхнє можливе повернення додому. Про результати цієї роботи політичне керівництво повітів повинно було розповідати Розвідвідділу (*ЦДАВО, 2192, 1, 1: 209*).

Є декілька свідчень ефективних контррозвідувальних дій РВ. Як правило, контррозвідувальна служба не займалася політичними питаннями, однак, за спогадами одного з діячів РВ, щонайменше двічі змушена була втрутитися в політичні процеси в Галичині, щоб запобігти дестабілізації ситуації в ЗУНР. Це – справа організації державного перевороту в Галичині, який, за версією західноукраїнської влади, навесні 1919 р. намагалися організувати деякі соціалістичні політики УНР на чолі з М. Шаповалом, а також заворушення робітників у Дрогобичі, до якого також мали відношення представники лівих сил (*Лемківський, 2011: 24*). Наприкінці червня 1919 р. контррозвідка викрила агентів, яких країни Антанти направили на українську територію. До шпигунської мережі входили французький агент Саркаль (Таркаль), французький аташе Женева, який офіційно прибув на територію, контрольовану владою ЗУНР, щоб перевірити чутки про наявність на цій території більшовиків, і його помічник Франц Пор-Поганич. Всі троє періодично курсували за маршрутом Чернівці-Заліщики-Чернівці, тож після їхнього викриття з міркувань безпеки військово командування галицького війська змушене було вдатися до засобів «осторожності і слідження» за представниками Антанти (*ЦДАВО, 2192, 1, 2: 84*). У серпні 1919 р. було викрито групу польських агентів, які працювали на території УНР неподалік річки Збруч (*ЦДАВО, 2192, 1, 5: 179а зв.*). Одним із найвагоміших успіхів галицької контррозвідки того періоду став арешт у Вінниці керівника резидентури польської розвідки капітана Ковалевського, який повідомив дуже цінну інформацію щодо дій війська Польського на східному фронті (*Скрипник, 2020: 58*). Займалася військова розвідка й контрпропагандою. 27 липня 1919 р. НКГА повідомила про залучення до роботи в розвідувальних службах цивільних чиновників, які мали боротися з ворожою більшовицькою агітацією в лавах армії та піднімати моральний дух українських вояків (*ЦДАВО, 2188, 1, 87: 248*).

Втім, на загал керівництво РВ оцінювало рівень протидії ворожим спецслужбам доволі критично. У листопаді 1919 р. Родіон Ковальський, виступаючи на процесі над генералом Тарнавським, визнавав слабкість галицької контррозвідки, заявляючи, що через це «розвідчі старшини ворожих держав проїздили нашу державу вздовж і впоперек». Як результат, противник знав про ситуацію на українській території більше, ніж сподівалася українська влада. Причому, за словами Ковальського, українська влада навіть не

підозрювала про обсяги шпигунської інформації, якою володів ворог, і довідалася про це лише після того, як були перехоплені повідомлення французької розвідки (*Яворівський, 1958: 72*). А коли в травні 1919 р. в околицях Львова українські воєнки захопили кілька десятків польських полонених, то від них довідалися, що противник знав про підготовку українського наступу і чотири дні перебував у бойовій готовності, чекаючи на нього (*ЦДАВО, 2188, 1, 47: 34*). Невипадково, верховне командування ГА регулярно закликало розвідувальні структури армії посилити свою роботу (*ЦДАВО, 2192, 1, 1: 277*).

Висновки. На завершення нашого дослідження можемо констатувати, що діяльність військової розвідки Галицької армії відіграла важливу роль в діяльності збройних сил ЗУНР (ЗО УНР). Можемо ствердити, що Розвідчий відділ НКГА розвивався за тими ж стандартами, що й спеціальні служби інших держав світу. І за умов успіху Перших визвольних змагань міг стати повноцінною розвідувальною структурою, як це сталося зі спеціальними службами інших країн Центральної та Східної Європи. Розвідчий відділ Галицької армії мав періоди становлення і практичної реалізації своїх завдань, ефективно збирав інформацію про ворога та протидіяв ворожим спецслужбам. У своїй діяльності галицькі розвідники опиралися на досвід спеціальних структур армії Австро-Угорщини, однак також отримували та систематизували свій власний досвід, набутий вже під час протистояння із ворожими спецслужбами. На завершальному етапі існування РВ його службовці повторили долю всієї армії, яка завершила своє існування в таборах для інтернованих на території інших країн, або ж були репресовані більшовиками.

Тому історія галицької військової розвідки заслуговує на прискіпливішу увагу вітчизняних дослідників. А абревіатура РВ як одна з назв військової розвідки Галицької армії варта посісти гідне місце в переліку спеціальних служб провідних країн світу.

Використані посилання

Білас І. (1994). Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либідь-Військо України.

Білінський Р. (1958). Служба зв'язку. *Українська Галицька Армія. (1958). До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. Том I. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. С. 249–256.*

Веденєв Д. (1993). З історії розвідки і військової дипломатії України. *Розбудова держави. № 9. С. 17–22.*

Ляйнберг Л. (1922). Радіослужба в УГА. *Календар-альманах Червоної Каліни на 1922 р.* Львів; Жовква, 1922. С. 130–132.

Рудницька М. (1958). Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА. *Українська Галицька Армія. (1958). До 40-річчя її участі у визвольних змаганнях. Матеріали до історії. Том I. Вінніпег: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк. С. 335–347.*

Сідак В. (1998). *НАЦІОНАЛЬНІ СПЕЦСЛУЖБИ в період української революції (1917–1921 рр.): невідомі сторінки історії.* Київ: Альтернативи. 317 с.

Скрипник О. (2020). *Українська розвідка, 100 років боротьби, протистоюнь, звершень.* Київ: АДЕФ-Україна. 341 с.

Тинченко Я. (2010). *Герої Українського неба.* Київ: Темпора, 2010. 196 с.

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО), ф. 1073, оп. 1, спр. 1.

ЦДАВО, ф. 2188, оп. 1, спр. 1, 7, 8, 14, 17, 20, 29, 30, 31, 47, 53, 54, 55, 56, 60, 72, 87, 272.

ЦДАВО, ф. 2188, оп. 2, спр. 1, 27, 41, 49, 68, 144, 148, 159, 166.

ЦДАВО, ф. 2192, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6.

ЦДАВО, ф. 2192, оп. 2, спр. 1.

Яворівський Є. (1958). *Вождь 100,000-ної армії.* Вінніпег: видавець Іван Тиктор. 136 с.

References

Bilas I. (1994). *Represywno-karalna systema v Ukraini 1917-1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz.* U 2 kn. Kyiv: Lybid-Viisko Ukrainy. (ukr.).

Bilynskyi R. (1958). *Sluzhba zviazku. Ukrainska Halyska Armia. (1958). Do 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh. Materialy do istorii. Tom I. Vinnipeh: Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. S. 249-256.* (ukr.).

Viedienieiev D. (1993). Z istorii rozvidky i viiskovoi dyplomatii Ukrainy. *Rozbudova derzhavy, № 9, s. 17-22.* (ukr.).

Liaenberg L. (1922). Radiosluzhba v UHA. *Kalendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1922 r.* Lviv; Zhovkva, 1922. S. 130–132. (ukr.).

Rudnytska M. (1958). Rolia zhinotstva u vyzvolnii borotbi UHA. *Ukrainska Halyska Armia. (1958). Do 40-richchia yii uchasty u vyzvolnykh zmahanniakh. Materialy do istorii. Tom I. Vinnipeh: Vydav khorunzhyi USS Dmytro Mykytiuk. S. 335-347.* (ukr.).

Sidak V. (1998). *Natsionalni spetssluzhby v period ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 pp.): nevidomi storinky istorii.* Kyiv: Alternatyvy. 317 s. (ukr.).

Skrpynyk O. (2020). *Ukrainska rozvidka, 100 rokv borotby, protystoian, zvershen.* Kyiv: ADEF-Ukraina. 341 s. (ukr.).

Tynchenko Ya. (2010). *Heroi Ukrainskoho neba.* Kyiv: Tempora, 2010. 196 s. (ukr.).

Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CDAVO), f. 1073, op. 1, spr. 1. (ukr.).

CDAVO, f. 2188, op. 1, spr. 1, 7, 8, 14, 17, 20, 29, 30, 31, 47, 53, 54, 55, 56, 60, 72, 87, 272. (ukr.).

CDAVO, f. 2188, op. 2, spr. 1, 27, 41, 49, 68, 144, 148, 159, 166. (ukr.).

CDAVO, f. 2192, op. 1, spr. 1, 2, 3, 4, 5, 6. (ukr.).

CDAVO, f. 2192, op. 2, spr. 1. (ukr.).

Yavorivskyi Ye. (1958). *Vozhd 100,000-noi armii.* Vinnipeh: vydavets Ivan Tyktor. 136 s.

Stetsyshyn O.
**ACTIVITIES OF THE INTELLIGENCE DEPARTMENT OF THE GALICIAN
ARMY IN 1918 – 1920**

The article analyzes the military intelligence activities of the Galician Army during 1918 – 1920. It was a time when national states were being formed in Eastern and Central Europe. Among them was the West Ukrainian People's Republic (ZUNR). On the basis of archival documents, memories and modern research, the main stages of the formation of the Intelligence Department (RV), which operated under the Supreme Command of the Galician Army (NKGА, another abbreviation – NKUV, Supreme Command of the Ukrainian Army). The formation of Western Ukrainian military intelligence, methods of its activity, types of intelligence and methods of obtaining intelligence information, etc., were also studied. The obtained conclusions are illustrated with concrete examples from archival sources. In particular, samples of tactical military reconnaissance, air reconnaissance, agent work, counterintelligence, etc. are given. The principles of staffing of the Galician Intelligence Department, its structure and spheres of responsibility of individual employees and divisions have been clarified. The financial conditions of the operation of the RV have been studied. The active participation of the RV in the preparation of intelligence and counter-intelligence actions on the territory controlled by the Ukrainian authorities and on enemy territory was confirmed. Periodization methods, as well as historical-typological and historical-systemic methods of historical research were used in the treatment of the topic. It has been established that the formation and activity of the intelligence service of the armed forces of the West Ukrainian People's followed the same models as the formation of the special services of other states that arose in Central-Eastern Europe after the collapse of the Austrian, German, and Russian empires.

Keywords: Galician Army, ZUNR, Intelligence Department, history of Ukraine, history of special services of Ukraine, history of special services of the world.

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

УДК 355.01(477+470) «2022»

БЕНЧУК В. О.

<https://orcid.org/0000-0003-4920-4955>

ТРОФИМОВИЧ В. В.

<https://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.59-84>

ОБОРОНА МАРІУПОЛЯ (24 ЛЮТОГО – 20 ТРАВНЯ 2022 р.)

Оборона Маріуполя 24 лютого – 20 травня 2022 р. є однією з найтрагічніших сторінок російсько-української війни. У повному оточенні опинилися понад 450 тисяч цивільного населення та Сили оборони України. Жителі міста були позбавлені базових потреб – їжі, води, тепла та безпечних умов життя, у результаті чого загинула невстановлена кількість жертв (за деякими підрахунками, щонайменше 20 тисяч осіб). Маріупольський гарнізон, проявивши мужність і героїзм, змушений був здатися у полон. У статті відображені бої за Маріуполь із аналізом загального розвитку подій, врахуванням військових, суспільних і міжнародних чинників. Таким чином авторам вдалося з'ясувати, що місто не було готове до оборони, її підготовка тривала вже в умовах боїв за нього. Ключовими подіями, що вплинули на його оточення, стали безперешкодний прохід російських військ зі сторони Криму, а також прорив лінії фронту на Волноваському напрямку. Захисники міста розділили його на чотири сектори оборони, роблячи все можливе для стримування ворога. Але останній мав колосальну перевагу в живій силі, озброєнні та військової техніки й тому поступово звужував кільце оборони. При захопленні міста агресори знищували його методично, квадрат за квадратом, піддаючи артилерійському та ракетно-бомбовому ударам цивільні об'єкти і мирне населення. Такі методи захоплення призвели до проведення аналогій із сирійським містом Алеппо, яке росіяни так само знищили. Маріуполь перетворився на місто-привид, населення якого зазнало справжніх жахів. А для Сил оборони України бої за Маріуполь стали символом звитяги, витримки та вірності своїй Батьківщині.

Ключові слова: Маріуполь, оборона, російські війська, цивільне населення, захисники, «Азов», гуманітарна катастрофа.

Постановка проблеми. Бої за Маріуполь є важливою подією російсько-української війни. Його оборона скувала значні сили ворога та дала можливість зірвати його стратегічний план – «Київ за 3 дні» – ціною значних жертв як серед Сил оборони України, так і цивільного населення. Протягом 86 днів захисники, перебуваючи у надскладних умовах, проявили витримку, відвагу та жертвовність, попри усвідомлення своєї приреченості. Маріупольці,

Бенчук Віталій Олександрович, доктор філософії, вчитель історії Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва», м. Київ.

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії ім. проф. М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

© Бенчук В. О., Трофимович В. В., 2024.

перебуваючи в оточенні, помирили від голоду, спраги, обстрілів. Саме тут агресор здійснив кричущі воєнні злочини – бомбардування міської дитячої лікарні № 3 та пологового будинку № 2, що знаходилися поруч, Донецького академічного обласного драматичного театру, де в укритті переховувалися понад тисячу жителів. Нинішню війну інколи оцінюють як геноцид проти українського народу, де маріупольці стали його найбільшою жертвою. Тому бої за місто потребують розкриття та переосмислення з історичної ретроспективи задля збереження історичної пам'яті.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Бої за місто мають багато вимірів, серед яких військовий – найважливіший. Тому саме ця проблематика привертає до себе увагу. Чи не єдиною спеціальною працею про боротьбу за Маріуполь є книга Михайла Жирохова та Романа Пономаренка. Автори прослідкували події ще з 2014 року, але їхнє дослідження містить певні фактологічні помилки. Зокрема, наведений неповний перелік російських й українських підрозділів, які брали участь у боях, не перевірені дані щодо загиблих серед мирного населення у результаті обстрілу 4 березня 2022 р. смт Мангуш з РСЗВ «Град» тощо (*Жирохов & Пономаренко, 2022*). Варто зазначити колективну працю Андрія Харука та Михайла Жирохова. Тут вони проаналізували бойові дії впродовж 2022 року на всіх оперативних напрямках, де бої за Маріуполь стали доповненням до загальної картини (*Харук & Жирохов, 2024*). У колективній монографії авторського колективу науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України проаналізовано, як Силам оборони України вдалося зірвати російську військову операцію «Z» та перейти від стратегічних оборонних операцій до наступальних у 2022 році. У ній також окремо висвітлені події у цьому місті (*Рік незламності: крах операції «Z»: монографія, 2023*). Цінність праці Володимира Головка полягає у тому, що в ній зібрано величезний фактологічний матеріал, складений у проблемно-хронологічній послідовності. Частина останнього розкриває й маріупольську сторінку – бої за місто, трагедію цивільного населення, дипломатичні зусилля з деблокади жителів і українських бійців (*Головка, 2023*). Суттєвим доробком є дослідження Сергія Плохія, в якому він також проаналізував бої за Маріуполь (*Плохій, 2023*). Необхідно згадати щомісячні огляди Національного університету оборони України, які містять об'ємний фактологічний матеріал. Бої за місто відображені у перших трьох частинах (*Хроніка війни, частина I (перші 30 днів російсько-української*

війни 24.02 – 26.03.2022), інформаційний бюлетень, 2022; Хроніка війни, частина II, (російсько-українська війна 27.03 – 25.04.2022), інформаційний бюлетень, 2022; Хроніка війни, частина III, (російсько-українська війна 26.04–26.05.2022), інформаційний бюлетень, 2022). Подібні щомісячні праці опублікував і Генеральний Штаб Збройних Сил України, в яких розглянуто розвиток подій на всіх напрямках бойових дій, у тому числі у Маріуполі (*Военно-історичний опис російсько-української війни. Лютий-березень 2022 р., 2022; Военно-історичний опис російсько-української війни. Квітень 2022 р., 2022; Военно-історичний опис російсько-української війни. Травень 2022 р., 2022*). Окремо слід виділити унікальний проєкт – «86 днів Маріуполя. Літопис оборони». Він був організований за підтримки Big City Lab, Національного музею історії України за підтримки Mariupol Reborn. Тут у проблемно-хронологічній послідовності відображено оборону міста день за днем із зібраними свідченнями як самих оборонців, так і цивільного населення, яке змогло вижити та вибратися з міста. Станом на сьогодні це одне із найгрунтовніших досліджень про бої за Маріуполь (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). Серед закордонної історіографії заслуговують на увагу напрацювання Global Rights Compliance (GRC) Starvation Mobile Justice Team – команди мобільного правосуддя з питань злочину моріння голодом та Human Rights Watch – міжнародної організації, що займається захистом прав людини. У них вони проаналізували гуманітарну катастрофу, в якій опинилося місто через спрямовані дії зс рф (*"Надія залишила нас". Облога, моріння голодом і захоплення Маріуполя Росією, 2024; «Наше місто зникло». Спустошення Росією Маріуполя, Україна, 2024*).

Мета статті полягає у висвітленні боїв за Маріуполь 24 лютого – 20 травня 2022 року з розкриттям перебігу бойових дій та відображення гуманітарної катастрофи, яку зазнало місто у результаті спланованих дій російських військ.

Виклад основного матеріалу. Російська агресія проти України розпочалася 20 лютого 2014 р. з окупації півострова Крим. Після його захоплення диверсійні групи ворога здійснили військову інтервенцію на Сході України. Маріуполь – друге найбільше місто Донеччини та важливий торговельний порт – також зазнав тимчасової окупації. 13 червня 2014 р. завдяки злагодженим діям 72-ї окремої механізованої бригади із бійцями «Азов», «Дніпро-1» та 1-ї бригади Національної Гвардії України він був звільнений від бойовиків і повернутий під контроль української влади (*Бенчук, 2019: 14*). Проте у серпні 2014 р. знову опинився під загрозою. Російська

армія здійснила вторгнення на материкову Україну, окупувала м. Новоазовськ, а звітги продовжила рух на Маріуполь. Але її сил було недостатньо для захоплення. Тому після підписання Мінських домовленостей Маріуполь став прифронтовим містом (Харук & Жирохов, 2024: 142–143).

Доступні нині джерела не дають можливості повною мірою розкрити підготовку міста до оборони, сценарії, які розглядалися, та заходи, що вживалися для їхньої протидії. Але, як відомо, у лютому 2020 р. на узбережжі Азовського моря відбулися бойові навчання «Попутний вітер». У них взяли участь військові частини та підрозділи тактичної групи «Маріуполь», які відпрацьовували ймовірну атаку ворожого десанту (Горбулін & Бадрак, 2022: 47–48). У перші дні оборони міста гарнізон і справді очікував висадку та готувався зустрічати ворожий десант на узбережжі Азовського моря (Жирохов & Пономаренко, 2022: 69).

Загальна довжина зовнішньої лінії оборони навколо Маріуполя складала понад 85 кілометрів. Найбільш захищеним фортифікаційними та інженерними спорудами він був зі східного боку. Тут була глибоко ешелонована смуга оборони, а із західної частини місто було оточене переважно взводно-опорними пунктами. Хоча планувальники його оборони серйозно розглядали загрозу для нього з боку м. Волноваха. Тут проходив автошлях Н20, який починався у Слов'янську, простягався через Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку, Донецьк, Волноваху та закінчувався в Маріуполі. Тому розглядалася ймовірність прориву противника під Волновахою і його вихід на Маріуполь з півночі, заходу та сходу. Саме тому у 2015 р. від узбережжя і до самого шляху Н20 були побудовані укріплення. Проте, у міру того, як у період АТО/ООС збройний конфлікт переходив у режим різного ступеня інтенсивності, оборона міста поступово послаблювалась, і вони стали не придатними для використання. Напередодні повномасштабного вторгнення захисники останнього пропонували закріпитися по меншому периметру, бо для утримання тих рубежів, які були заплановані ще під час АТО, не вистачало сил і засобів. Але їм було відмовлено, бо лінія укріплень проходила через приватні сільськогосподарські території (86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024). Загалом, на думку Андрія Харука та Михайла Жирохова, оборона міста базувалася на таких постулатах: основний удар противник спрямує з боку тимчасово окупованих територій – м. Новоазовськ; траса Маріуполь – Волноваха буде

надійно утримуватись оборонцями, а основний логістичний шлях пролягатиме через м. Бердянськ (Харук & Жирохов, 2024: 144).

Захищали місто десятки різних підрозділів – ЗСУ, НГУ, МВС, СБУ, ДПСУ. Їхню чисельність на момент вторгнення підрахувати неможливо через недоступність джерел. Але на основі відкритої інформації можна зробити висновок, що через бої в Маріуполі пройшло від 5 – до 8 тисяч особового складу. Їх основу складала: 12-та бригада оперативного призначення імені Дмитра Вишневецького Національної гвардії України та окремий загін спеціального призначення «Азов»; 36-та окрема бригада морської піхоти імені контрадмірала Михайла Білинського та додані батальйони морської піхоти (501-й та 503-й); 109-та окрема бригада територіальної оборони; Донецький прикордонний загін та інші. Серед сил противника варто відзначити: 150-ту мотострілецьку Ідрицько-Берлінську дивізію; 810-ту окрему бригаду морської піхоти Чорноморського флоту; 19-ту Воронежсько-Шумленську мотострілецьку дивізію; 155-ту окрему бригаду морської піхоти Тихоокеанського флоту; спеціальний загін швидкого реагування «Ахмат»; окремих штурмовий батальйон «Сомалі» та інші. Загалом чисельність ворога, за різними даними, складала щонайменше 15 тисяч. До того ж він мав значну перевагу в озброєнні та військовій техніці, а у повітрі та на морі – тотальну (86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024).

Рис. 1. Загальна схема розташування Сил оборони України в Маріуполі станом на 24 лютого 2022 р.
Джерело: 86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024.

Східні околиці міста почали зазнавати артилерійських обстрілів напередодні повномасштабного вторгнення, коли рф визнала «днр» і «лнр». Але містяни це сприйняли спокійно, бо впродовж АТО/ООС на фронті відбувалися періодичні загострення. Цього разу вони також побачили в цьому лише чергову ескалацію, яка завершиться певними домовленостями, попри виїзд дипломатичних установ з України та попередження західних політиків, що путін нападе. Очевидно, масова свідомість людей відмовлялась оцінювати реальність, щоб не порушувати свій нормальний психологічний стан (*Особисті спогади Бенчука В. – вчителя історії Комунального ліцею «Маріупольський міський ліцей Маріупольської міської ради Донецької області»*). Військові, які знаходилися у місті, вірогідність російського наступу оцінювали серйозно (*«Якщо РФ нападе, то шляхом Брянськ-Київ», – Денис Прокопенко, 2021*). Вони здійснили превентивні заходи – полк «Азов» вивів танки зі своїх баз до лісу поблизу смт Мангуш, оголосив збір резервістів підрозділу в пункті дислокацій 12 БрОП тощо. Інші також у міру своїх можливостей готувалися. Зокрема керівник Патрульної поліції Донецької області Михайло Вершинін організував посилену підготовку особового складу. Визнання російською стороною псевдореспублік стала остаточним сигналом про початок наступу зс рф. Тому 21 – 22 лютого Маріуполь було поділено на чотири сектори, а суміжні підрозділи почали знайомство один із одним і готуватися до оборони (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*).

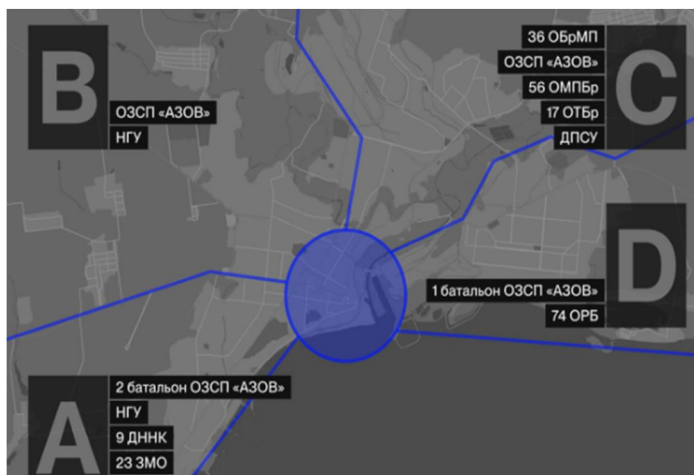

Рис. 2. Сектори оборони Маріуполя та основні підрозділи, що їх захищали
Джерело: 86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024.

24 лютого 2022 р. Маріуполь зазнав артилерійських і ракетних обстрілів. Росіяни вдарили по багатьох об'єктах, які знаходилися навколо міста. Пріоритетом для атак були системи протиповітряної оборони – радіолокаційні станції, системи ППО тощо (*Benchuk & Trofymovych, 2023: 45*).

Виступ російського президента і вибухи у різних частинах міста переконали цивільне населення у серйозності ситуації. Почалася паніка, утворилися черги в магазинах за продуктами, в аптеках за ліками, на заправках за паливом, незначна частина людей на власних автомобілях почали виїжджати з міста (*Особисті спогади Бенчука В. – вчителя історії Комунального ліцею «Маріупольський міський ліцей Маріупольської міської ради Донецької області»*).

Об'єднаний штаб оборони міста припинив своє існування. Тому його керівник командир 12 бригади особливого призначення НГУ полковник Денис Шлега передав свої функції підполковнику Денису Прокопенку.

Останнім був сформований новий штаб оборони Маріуполя, який складався з офіцерів штабу «Азова». Міська влада також сформувала власний штаб, до якого ввійшли керівники міської ради, комунальних підприємств, представники військових, ДСНС, патрульної поліції, медики, представник Міжнародного Комітету Червоного Хреста (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). Його очолював мер Маріуполя Вадим Бойченко, а після того як він покинув місто через загрозу захоплення у полон і неможливість повернутися назад, керівником штабу став його заступник Михайло Когут (*«Першим втік із міста». Мер Маріуполя Бойченко відповів на звинувачення, 2022*).

Як згадував останній, « ми збиралися кожного ранку із 25 лютого до 15 березня, вирішуючи всі питання, окрім, звісно, тих, якими займалися військові». Міська влада та група «Метінвест», яка володіла двома містоутворюючими підприємствами – Маріупольським металургійним комбінатом імені Ілліча та ПрАТ «Металургійний комбінат «Азовсталь»», дозволили захисникам використовувати всю їхню техніку та засоби задля підготовки оборони.

З метою стримування противника через нестачу озброєння оборонці перекидали вулиці навіть вантажівками та автобусами (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*).

Рис. 3. Перекриття однієї з вулиць комунальними автобусами
Джерело: "Доводилось їти з автоматом на танк" – морпіх Руссу про оборону Маріуполя. (2022). Суспільні новини.

URL: <https://suspilne.media/299134-dovodilos-iti-z-avtomatom-na-tank-morpih-russu-pro-oboronu-mariupola/> (дата звернення: 22.08.2024).

Поки місто продовжувало готуватися до оборони, ворога стримували на підступах до нього: морська піхота утримувала лінію оборони в районі населених пунктів Павлопіль – Пищевик, а інші підрозділи Сил оборони України тримали фронт на Волноваському напрямку біля населених пунктів Анадоль – Андріївка. Але справжня катастрофа для Маріуполя відбулася там, де її не очікували. Росіяни здійснили успішний прорив через Перекоп і вийшли на оперативний простір у межах Південно-бузького та Таврійського операційних районів (*Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Лютий – березень 2022 р., 2022: 86*). Таким чином, вже 25 лютого близько 10:30 вони увійшли до м. Мелітополя, яке до кінця дня було взято під повний контроль (*Хроніка війни, частина I (перші 30 діб російсько-української війни 24.02 – 26.03.2022), інформаційний бюлетень, 2022: 9*). А 27 лютого захопили м. Бердянськ. З метою стримування просування противника командування полку «Азов» прийняло рішення підірвати мости на підступах до Маріуполя з боку м. Бердянськ. Таким чином, були підірвано три мости.

Ситуація погіршилась і на інших напрямках. 26 лютого українські оборонці під ворожим вогнем залишили позиції в районі населених пунктів Павлопіль та Пищевик і відступили до Гнутова. До того ж ворожі війська прорвали оборону в районі населеного пункту Анадоль, що стало ще однією з ключових

катастроф для оборони Маріуполя (86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024). На цій ділянці автошляху Волноваха – Маріуполь за 18 км від міста знаходився міст, який після прориву лінії оборони вирішено було підірвати. З першого разу це не вдалося зробити через його міцну конструкцію, тому «Азов» відправив групу для повторення підриву. Але тут вона зустріла противника і вступила з ним у бій (Жирохов & Пономаренко, 2022: 71). В утворений пролом 150-та мотострілецька дивізія кидає великі сили, й 27 лютого їй передові групи підходять з півночі до околиць міста до знака «Сталевар» навпроти аглофабрики заводу імені Ілліча. Але тут вона зустрічає рішучий опір і тому вирішує зайти у місто з іншого боку. Кільце навколо міста звужується, оскільки оборонці відступають під натиском ворога з населених пунктів Гнутове, Сартана і закріплюються безпосередньо на сході та північному сході міста (86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024). Станом на 1 березня Маріуполь був повністю оточений з усіх сторін і відрізаний від решти Сил оборони України. Противник у районі населеного пункту Червоне Поле почав накопичувати сотні одиниць озброєння та військової техніки (Хроніка війни, частина I (перші 30 днів російсько-української війни 24.02 – 26.03.2022), інформаційний бюлетень, 2022: 23).

На момент повномасштабного вторгнення у місті перебувало понад 450 тисяч цивільного населення. Його покинула дуже мала кількість осіб, більшість залишилися на місці. У перші дні найгостріше війну на собі відчули жителі Лівобережного району, бо вони найближче перебували до лінії фронту. Російські війська вели по ньому хаотичний та безперервний вогонь, руйнуючи цивільні об'єкти – школи, дитячі садочки, багатоповерхівки, приватні будинки. В інших районах міста було відносно спокійно, і тому частина жителів Лівобережного району переїжджали у готелі та орендовані квартири, які знаходилися в Центральному або Приморському районах (Особисті спогади Бенчука В. – вчителя історії Комунального ліцею «Маріупольський міський ліцей Маріупольської міської ради Донецької області»).

З перших же днів під російськими снарядами починають гинути мирні люди. 27 лютого на операційному столі в обласній лікарні інтенсивного лікування помирає 6-річна дитина, якій від вибуху розірвало грудну клітку (86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024). Російські війська здійснюють цілеспрямовані удари по об'єктах критичної інфраструктури, складам із продовольством і медикаментами. У місті зникає електроенергія.

Комунальні служби по мірі своїх можливостей здійснювали ремонтні роботи, але під час виїзду їхніх бригад росіяни завдавали по ним повторного удару. Зникає мобільний зв'язок ("Надія залишила нас". *Облога, моріння голодом і захоплення Маріуполя росією, 2024: 24*). Через відсутність електропостачання припинили свою роботу водонапірні станції а у місті зникає вода, опалення. Останнім пропав газ. З перших чисел березня по всьому місту почалася справжня гуманітарна катастрофа (86 днів Маріуполя. *Літопис оборони, 2024*).

Після повного оточення міста інтенсивність обстрілів і ракетно-бомбових ударів значно посилилась, відтепер жодний район у місті не був безпечним. Для артилерійських обстрілів росіяни розгорнули у районах населених пунктів Мангуш та Лебединське до трьох батарей САУ та до двох батарей РСЗВ (*Рік незламності: крах операції "Z": монографія, 2023: 215 – 216*). Значно зросла кількість загиблих серед цивільного населення. Як згадував Єлизар Гранков, лікар-анестезіолог обласної лікарні інтенсивного лікування: «Я пам'ятаю день, коли в нас лише у нейрохірургії було 10 операцій. І ще операцій 10 – 20 у травматології та хірургії. Оперували всюди, вдень і вночі. Серед поранених, яких нам привозили, звісно, були військові, але на кожного припадало 30–40 цивільних» (86 днів Маріуполя. *Літопис оборони, 2024*).

Рис. 4. Поховання загиблих у Маріуполі, 9 березня 2022 року.

Фото: АР / Євген Малолетка

Джерело: «Жодного району, де б не було тіл». 10 тисяч поховань за рік – правозахисники проаналізували злочини Росії в Маріуполі. (2024). Суспільне Донбас. URL: <https://suspilne.media/donbas/658936-zodnogo-rajonu-de-b-ne-bulo-til-10-tisac-pohovan-za-rik-pravozahisniki-proanalizuvali-zlocini-rosii-v-mariupoli/> (дата звернення 23.08.2023)

Міська влада намагалася централізовано збирати, документувати та ховати загиблих у братській могилі на старому кладовищі в центрі міста. Але траншея швидко заповнилась тілами. А викопати нову не вдалося, бо під час роботи комунальників і техніки росіяни їх обстріляли. Тому маріупольці почали ховати тіла у дворах, залишати на узбіччях, загорнувши у ковдри або прикривши тканиною. Процес документування вівся до кінця березня, поки це ще було можливо. Згідно з цими даними у місті загинуло понад 25 тисяч осіб. Даних щодо жертв, які продовжували зростати далі, в української сторони немає. Як відомо, після захоплення Маріуполя росіяни склали облік загиблих. Маріупольська міська влада змогла отримати інформацію лише щодо дітей: віком від кількох днів до 13 років загинуло 164 дитини (*Скільки загинуло маріупольців та яких збитків зазнало місто і завод – відповіді на болючі питання, 2023*).

Багато містян почали відчувати дефіцит харчових продуктів. Українські військові намагалися їм допомагати, роздаючи продукти та воду. Але цього було недостатньо. З метою виживання люди змушені були вдаватися до мародерства. Як згадувала учениця Маріупольського ліцею Єва Алєнцевич, її вітчим в одному з магазинів зміг знайти великого індика. Вони його засолили та протягом місяця ним харчувалися, що дало можливість їм вижити (*Архів Мацєгори Софії. Інтерв'ю з Євою Алєнцевич – ученицею Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва»*). Відсутність газу змусила жителів кооперуватись і готувати їжу на вогнищі у подвір'ях для всього багатоповерхового будинку одночасно. Це стало справжньою катастрофою, бо під час цього вони скупчувалися та масово гинули під обстрілами. Таким чином загинула мати одного з ліцеїстів Маріупольського ліцею Микити Подолянського. Останній згадував: «Ми вийшли на двір просто приготувати їжу, як зараз пам'ятаю. І було так, що я розпалив вогнище, мама поставила гречку, і почались мінометні обстріли... Мою маму відразу вбило, моментально, вона нічого не встигла сказати. Це була, напевно, найтрагічніша історія взагалі, у принципі, мого життя, мого існування» (*Архів Мацєгори Софії. Інтерв'ю з Микитою Подолянським – учнем Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва»*).

Ще більшою проблемою стала відсутність води. Ситуація була настільки критичною, що люди зливали технічну воду з опалення, набирали з калюж, а коли 8 березня випав сніг, масово його збирали у посуд, баклажки, щоб мати можливість довше

використовувати. Були зафіксовані випадки помирання людей від зневоднення. Одну з таких історій на своїй сторінці у соціальній мережі Telegram розповів мер міста. Комунальні служби розібрали завали будинку, де знайшли тіло 6-річної дівчинки Тані, поруч була знайдена і мама (*Ukrainian Girl Tanya, 6, Died of Thirst After Russia Cut City's Water Supply, Mayor Says, 2022*). Але найбільшою проблемою були артилерійські та ракетно-бомбові удари. Містяни ховалися, де тільки могли: у підвалах багатопверхових будинків, інших колективних нежитлових укриттях, а також у стихійно створених гуманітарних центрах. Серед останніх, наприклад, варто згадати спортзал «Терра Спорт» у Центральному районі, де власники дозволили організувати укриття. У ньому переховувалися більше тисячі маріупольців (*Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців, 2022*). Всі укриття були переповнені. Один із очевидців, який перебував у Будинку культури на проспекті Будівельників, згадував: «Укриття в палаці культури було розраховано на 700 осіб, але з самого початку там перебували 1780 людей. Число постійно зростало, оскільки директор палацу наказав впускати всіх, хто хоче сховатися. Пізніше в будівлю прилетіли два снаряди, один з яких не розірвався. Чоловіки винесли снаряд на вулицю, щоб він не нервував присутніх» (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*).

Після того як російські війська не змогли дістатися до міста трасою Волноваха – Маріуполь, повз металургійний комбінат, вони спробували це зробити з іншої сторони. 1 березня ворожі танкові колони за підтримки піхоти здійснили атаку на позиції СОРУ зі сторони населених пунктів Каменськ і Старий Крим, намагаючись увійти в Центральний район міста. Подібні атаки противник здійснив і зі сторони населеного пункту Калинівка, намагаючись прорвати оборону в Східному мікрорайоні (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). Та попри героїзм і відчайдушний опір оборонців 5 березня ворогу вдалося зайти у місто, почалися запеклі вуличні бої (*Хроніка війни, частина I (перші 30 днів російсько-української війни 24.02–26.03.2022), інформаційний бюлетень, 2022: 58*). Українські бійці завдавали великих втрат противнику в озброєнні та військовій техніці, живій силі. До того ж вони знищили кількох представників вищого командування: генерал-майора Андрія Суховерхого, заступника командувача 41-ї загальновійськової армії; генерал-майора Олега Мітяєва, командувача 150-ї мотострілецької дивізії; полковника Олексія Шарова, командира 810-ї обрмп (*Рік незламності: крах операції*

“Z”: монографія, 2023: 217). Захисники організували не лише маневрену оборону, а навіть проводили успішні наступальні операції. Серед них варто згадати атаку 6 березня на цегельний завод на західних окраїнах міста, де розмістилася російська батальйонно-тактична група з шістьма танками та сімома БМП-3. Її результатом стало повне знищення противника та трофеї – два танки Т-72Б3 і боєприпаси (*Азовці успішно контратакували цегельний завод, а росіяни знову зірвали евакуацію: пригадуємо 11 день оборони Маріуполя, 2024*).

У Маріуполі зс рф здійснили кричущу кількість порушень міжнародного гуманітарного права, але найбільшого резонансу отримало бомбардування пологового будинку. 9 березня, близько 16:30, російський літак скинув авіаційну бомбу на міську дитячу лікарню № 3 та пологовий будинок № 3, якій знаходився поруч. Обидві установи були майже знищені. У них перебувало понад 100 людей, здебільшого персонал і пацієнти, а дехто з містян використовував будівлю як укриття. У результаті авіаудару загинуло 6 осіб, серед них трирічна дівчинка (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). Усі світові ЗМІ облетіла світлина закривавленої вагітної жінки з дитиною на руках. Її автором був Євген Малолетка, який зі своїм колегою Мстиславом Черновим були єдиними журналістами у місті. Вони тут перебували до 15 березня, знявши величезну кількість унікального матеріалу про його блокаду. Їх вивіз поліцейський Володимир Нікулін. Збережені відеоматеріали лягли в основу документальної стрічки «20 днів в Маріуполі», яка вперше в незалежній Україні виграла «Оскар» (*Фільму могло й не бути: як поліцейський вивіз Чернова і Малолетку з оточеного Маріуполя, 2024*). На тій світлинці була зображена Маріанна Вишемірська (дівоче прізвище Підгурська), яка наступного дня після бомбардування народила дівчинку. Вона залишилася жити в окупованому місті, отримала від росіян матеріальні блага, квартиру та брала активну участь у російській пропаганді (*Рашисти скинули на неї бомбу, а вона дякує: блогерка з Маріуполя підтримує росію, 2022*).

Відсутність продуктів, води, світла, тепла, зв'язку, ракетно-бомбові удари та артилерійські обстріли перетворили перебування у місті на пекло. Російські війська не випускали з міста мирне населення, а тих, хто намагався на власному автомобілі прорватися, цинічно розстрілювали, незважаючи на те, хто знаходився в його салоні. Також агресор не пропускав у місто гуманітарні колони, які мали б привезти маріупольцям їжу, воду, медикаменти. На цьому тлі високий представник ЄС із питань зовнішньої політики

Жозеп Боррель назвав Маріуполь «європейським Алеппо» (*Боррель назвав Маріуполь європейським Алеппо, 2022*). 10 березня у Туреччині відбулася зустріч міністрів закордонних справ рф й України, на якій Дмитро Кулеба порушив питання «розблокування гуманітарних коридорів для евакуації цивільних осіб із Маріуполя та постачання туди гуманітарної допомоги, а також встановлення 24-годинного перемир'я для розв'язання критичних гуманітарних проблем». Але протилежна сторона наполягала на виконанні їхніх політичних вимог. Та попри це, 14 березня ворог вперше пропустив містян, які виїхали на власному автотранспорті. До вечора вони дісталися Запоріжжя. Загалом у цей день виїхало понад 160 автомобілів. Надалі Маріуполь продовжили масово покидати його жителі та виїжджати на підконтрольну українську територію. Разом із тим російська сторона, по мірі свого просування по місту почала примусову депортацію українського населення з Лівобережного району (*Головка, 2023: 136, 146 – 147, 168*).

Не всі мали можливість виїхати з міста через відсутність або втрату автомобіля, тому люди йшли пішки, аби покинути ці жакіття. І таким чином вони долали по 15 – 20 км, щоб добратися до найближчих населених пунктів Мангуш, Нікольське. Хтось тут і залишався, а хтось різними способами рухався далі. Як згадувала Єва Алєнцевич, у них не було заощаджень, але вони хотіли добратися до м. Бердянськ, куди, як вони чули, мали приїхати евакуаційні автобуси. Для того, щоб розрахуватися з таксистом, вони віддали йому золоті прикраси (*Архів Мацєгори Софії. Інтерв'ю з Євою Алєнцевич – ученицею Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Кієва»*).

16 березня росія здійснила черговий воєнний злочин – бомбовий удар по Донецькому академічному обласному драматичному театру, де переховувалося близько 1000 – 1200 мирних жителів. Виконавець чітко бачив, що це був цивільний об'єкт, оскільки приватна американська компанія Махаг Technologies опублікувала супутникову зйомку, на якій з двох сторін видно величезний напис «діти». Але російські пропагандисти стверджували, що там знаходився командний пункт управління полку «Азов», керівництво якого нібито спеціально «утримувало в заручниках мирне населення», прикриваючись ним. І, як продовжували вони брехати, підрив здійснили самі українські солдати (*«Русській фейк, іді на***!» спростовуємо російську брехню за 17 березня, 2022*). Згодом українські журналісти знайшли свідка тих подій Ірину Хаджаву, яка

вижила в результаті удару. Остання зі своїми чоловіком та онукою виїхали на підконтрольну українську територію, син і невістка загинули в драмтеатрі. Вона однією з перших дала унікальні свідчення (*"Пролунав вибух, нас засипало, прибігає сусідка і каже: на другому поверсі були діти, всіх їх немає"*, 2022).

Відносно кількості жертв точних даних донині немає. Маріупольська міська влада заявила, що загинуло не менше 300 осіб. Міжнародне інформаційне агентство Associated Press, спираючись на власне розслідування, наводить цифри, що сягають близько 600 людей. Окреме дослідження провела Amnesty International, зібравши «свідчення 53 учілих та очевидців, 28 із яких перебували в театрі чи поблизу нього безпосередньо в момент атаки». Їхній висновок полягає у тому, що росіяни свідомо здійснили атаку проти цивільного населення (*Ukraine: "Children": The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine, 2022*).

У цей день на місто було скинуто понад 100 бомб, одна з яких влучила в ще одне укриття – будівлю басейна «Нептун». Велике число поранених відправили до військового шпиталю № 555, який знаходився поруч. Але приблизно через півгодини росіяни здійснили удар і по ньому (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). Цього ж дня, на тлі масових ракетно-бомбових ударів по цивільних об'єктах, російський президент цинічно заявив: «Наші солдати та офіцери... роблять усе, щоб уникнути втрат серед мирного населення українських міст... Завдання штурмувати великі міста перед збройними силами рф не стояло» (*Самігін, 2022*).

У вуличних боях росіяни почали квартал за кварталом, вулиця за вулицею просуватись у глиб міста. У другій декаді березня вони здійснили прорив у секторі оборони «В». Наступаючи з району гіпермаркету Metro, зайшли у мікрорайон Західний. Захисники сектора «А» через це змушені були вести бої на півночі в Центральному районі. У секторі «D» противник намагався закріпитися вздовж Морського бульвару, обстрілюючи приналежні будинки і стадіон «Азовсталь», який фактично прикривав самий завод. Оборонців сектора «С» на заводі Ілліча також активно штурмували та регулярно обстрілювали ракетно-бомбовими ударами та артилерією (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). 21 березня Сили оборони України вперше здійснили повітряний рейд на «Азовсталь». Якщо під час першої спроби доставляли медикаменти, боеприпаси, то вже в наступні рази прибуло підкріплення. Загалом відбулося сім бойових вильотів 16 вертольотів армійської авіації. Завдяки їм було евакуйовані

64 поранені, 72 бійці прибули на підтримку гарнізону, доставлено 30 тонн вантажу (*Прорив на «Азовсталь». Розвідка показала, як українські пілоти літали до оточеного Маріуполя, 2023*).

Гарнізон вів важкі бої, не всі військовослужбовці витримували напруження і група 503-го батальйону прийняла рішення пробитися з міста на контрольовану Україною територію. Один автомобіль зміг виїхати з оточення, а решта попали у полон за кілька кілометрів від смт Мангуш. Попри це більша частина підрозділу продовжувала виконувати бойові завдання у місті. До кінця березня противник майже повністю захопив під свій контроль Центральний район. Він здійснював активні наступальні дії на залізничний вокзал, намагаючись розділити сектори «А» і «D» з метою утворення двох мінікотлів – у Приморському районі й на «Азовсталі». У секторі «D» захисники під натиском поступово відходять безпосередньо на «Азовсталь» (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). Під контролем СОУ залишалася частина Лівобережного району – вздовж металургійного комбінату «Азовсталь», частина Кальміуського – вздовж металургійного комбінату імені Ілліча та Приморський (*Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Квітень 2022 р., 2022: 73*).

Ситуація стала надзвичайно складною через втрати та через відхід окремих груп з міста, що послабило сили захисників. Як вже відзначалося, на початку повномасштабного вторгнення там були підрозділи різних силових відомств, які в міру розвитку ситуації отримували від свого керівництва накази покинути місто. Подібний прорив здійснив підполковник Олег Грудзевич, командир батальйону 17-ї окремої танкової бригади імені Костянтина Пестушка. Його група виїхала з міста на двох танках, а коли закінчилося паливо, продовжила рух пішки. Загалом вона пододала 175 км, а з оточення вийшли 14 танкістів і 2 морські піхотинці. Але найбільшою проблемою для оборони міста стала задача у полон 4 квітня 501-го батальйону, який утримував позиції на північний схід від промзони заводу Ілліча. Як відомо на сьогодні, начальник речової служби тилу був завербований росіянами. Він переконав командира батальйону здатися, на що останній погодився. Особовому складу було доведено, що це нібито наказ про передислокацію, і таким чином 277 українських бійців опинились у полоні. Це значно послабило позиції захисників (*Головка, 2023: 217–218*).

Після їхнього відходу противник прорвався на територію заводу ім. Ілліча. Командування «Азова» запропонувало полковнику Володимирі Баранюку, командирі 36-ї обрмп, вивести сили на «Азовсталь». 10 квітня він повідомив, що погоджується на цю пропозицію, але у той самий час готував план виходу у бік Волновахи. Відомо про спробу прориву в ніч із 12 на 13 квітня, але таких спроб було кілька. Командир взводу 1-го окремого батальйону морської піхоти Кирило Дубровський згадував: «На нараді з командиром роти повідомили, що рухатися будемо на техніці, маркованій літерами «Z». Першою мала їхати наша розвідка на російському пікапі та в російській формі, з білими пов'язками й з російськими документами. У разі зупинки на ворожому блокпосту вони мали виходити та розмовляти. Але всю цю інформацію хтось злив ворогу. Після формування колони по ній почали стріляти...» (86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024). Загалом на заводі ім. Ілліча перебувало близько 2 тисячі бійців. Більшість потрапили у полон, але чимало загинуло. Ті, хто відмовився покидати позиції та залишився на заводі, опинились у повному оточенні. Тому вночі 13 квітня близько 180 військово-службовців під командуванням майора Сергія Волинського колоною з кількох вантажівок і броневих автомобілів «Козак» з позначками «Z» проїхали з території заводу імені Ілліча на «Азовсталь». Окупанти зупинили їх на блокпосту, але повірили, що перед ними росіяни, та не завадили руху. Відтоді саме Сергій Волинський став командиром 36-ї ОБРМП (Плохий, 2023: 204).

У Маріуполі стабільно погіршувалася не лише військова обстановка, а й гуманітарна. З 15 березня росіяни почали випускати містян. Але через кілька днів були організовані спеціальні табори, де кожний, хто прагнув виїхати, зобов'язаний був пройти фільтрацію. Збільшення контролю окупантів над містом призвело до посилення перевірки місцевого населення. Якщо на початковому етапі її проходили лише ті, хто виїжджав, то з часом – абсолютно всі. Також була проведена «зачистка» усіх населених пунктів Маріупольського району. Особливу увагу приділяли базам відпочинку у прибережній зоні – Мелекіне, Ялта, Юр'ївка, Гурзуф, куди виїжджали маріупольці. Ці населені пункти окупанти брали в оточення, забороняли в'їзд та виїзд і ходили по всіх будинках, перевіряючи документи. А з часом була запроваджена заборона гуляти містом та пересуватися між навколишніми населеними пунктами без спеціального паперу, який можна було отримати

після проходження фільтрації (*Хроніка війни, частина II (російсько-українська війна 27.03 – 25.04.2022), інформаційний бюлетень, 2022: 31*).

Українське суспільство вимагало від військово-політичного керівництва країни провести військову операцію з деблокади захисників Маріуполя. Верховний Головнокомандувач Володимир Зеленський визнав: «На жаль, ми не отримуємо стільки, скільки необхідно, щоб швидше закінчити цю війну, щоб повністю знищити ворога на нашій землі й щоб виконати ті завдання, які для кожної нашої людини є очевидними. Зокрема, щоб деблокувати Маріуполь. Якби ми отримали літаки й достатню кількість важкої бронетехніки, необхідну артилерію, ми б могли це зробити» (*Президент: Ми могли б деблокувати Маріуполь, якби мали зброю і техніку, 2022*). Та попри офіційну заяву деблокада була проведена. Відповідальним за неї було ГУР МОУ. Загальний задум полягав у тому, що мав відбутися прорив з обох сторін – зовнішнього кільця із Запорізького напрямку та внутрішнього. Дії під командуванням полковника Володимира Баранюка зробили це неможливим. Але операцію не скасували (*Романюк, 2022*). У ніч з 14 на 15 квітня відбулася спроба пробити зовнішнє кільце блокади та прорватися до Маріуполя з району Гуляйполе. Для виконання цього завдання була зібрана група добровольців «Азова», морської піхоти, десантно-штурмових військ, СБУ та інших. Її мета полягала у наступному: інші підрозділи ЗСУ мали відвернути увагу ворога і дати групі змогу перетнути лінію фронту, уникаючи зіткнення; вона мала пройти близько 100 кілометрів і прийняти бій вже в районі населеного пункту Мангуш. Подальші дії залежали від ситуації на місці: або вихід захисників з міста, або його підкріплення силами добровольців. Для виконання бойового завдання було підготовлено близько 150 піхотинців і 15 одиниць важкої техніки з екіпажами. Зібраних сил для проведення такої військової операції було надзвичайно мало, тому вона завершилась невдало.

Після захоплення заводу імені Ілліча та проходу до моря в районі залізничного вокзалу втримати наявні рубежі силами, які залишилися, було неможливо. Штаб оборони міста наказав повністю залишити Центральний, Приморський і Кальміуський райони та відійти на «Азовсталь». Цей маневр був здійснений під активним вогневим впливом противника (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*). На заводі у 2014 р. були відновлені бомбосховища, побудовані за радянських часів, п'ять із них були

розраховані витримати ядерний удар. Тут заздалегідь були підготовлені значні запаси харчових продуктів та води (Головко, 2023: 225 – 226). Він став останнім оборонним рубежем міста, по якому росіяни з середини квітня завдавали удари стратегічною авіацією Ту-22М3 із застосуванням фугасних авіаційних бомб ФАБ-3000. Також були зафіксовані випадки використання і хімічної зброї (*Военно-історичний опис російсько-української війни. Квітень 2022 р., 2022: 74*).

Найбільша проблема полягала у тому, що тут перехувалися понад тисячу цивільних осіб, у тому числі жінки та діти. Співавтору Віталію Бенчуку вдалося взяти інтерв'ю у вчителя англійської мови Маріупольського міського ліцею Олександра Дибка, який разом із родиною перебував там із 25 лютого і до самої евакуації у травні. Він там опинився завдяки тому, що на заводі працював чоловік його сестри. Керівництво дозволило своїм працівникам привезти своїх рідних і близьких на його територію та сховатись у бомбосховищах. В укритті, де знаходився О. Дибко, перебувало близько 70 осіб. Як згадував очевидець, їх становище полегшувало те, що у них були генератор, паливо для якого вони добували по цехах, а також розміщена тут їдальня з певним запасом продуктів. Але з початку квітня з останніми почалася проблема, і дорослі з метою економії перейшли на дворазове харчування – обід та вечерю, а для дітей і хворих зберегли ще сніданок (*Особистий архів Бенчука Віталія. Інтерв'ю з Олександром Дибком – вчителем Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва»*).

Тому взяття «Азовсталі» у кільце, де перебувала значна кількість мирних людей та важко поранених захисників, змушувало шукати швидкого розв'язання цієї проблеми. Як відомо, ще 29 березня, під час мирних переговорів у Стамбулі, член української делегації, Міністр оборони Олексій Резніков мав зустріч із турецьким президентом Реджепом Тайїпом Ердоганом. Він звернувся з пропозицією до турецької сторони, щоб вона своїми кораблями вивезла з Маріуполя поранених і інших українських військових на свою територію. Частина – на лікування, інші мали б перебувати тут до кінця війни. Але ця пропозиція була відхилена російською стороною (*Романюк, 2022*). Командування Маріупольського гарнізону звернулося до світових лідерів та Папи Римського Франциска з проханням домовитися про евакуацію «поранених, дітей, жінок, а також тіл загиблих». Міжнародна спільнота

посилила тиск на російське керівництво (Головко, 2023: 226). У квітні переговорна група, яку очолював народний депутат України Давид Арахамія, домовилася про добровільну здачу захисників. Гарантом процесу виступав голова фсб олександр бортніков, який готовий був особисто приїхати у Маріуполь й контролювати процес здачі. Але керівництво «Азову» відмовилося, бо не довіряло росіянам через численні страти їхніх бійців росіянами. Після цієї невдачі відповідальною за переговори стало головне розвідувальне управління генерального штабу рф, а з української сторони – ГУР МОУ (Романюк, 2022).

Загалом спроб переговорів було дванадцять. Чергову місію очолив Олександр Ковальов, народний депутат України, уродженець Донецької області, який сам запропонував керівнику ГУР МОУ Кирилу Буданову свої посередницькі функції. З російською стороною у нього були контакти, тому керівник української розвідки погодився. У Маріуполі О. Ковальов зустрівся з генерал-лейтенантом андрієм сичовим, командиром 8-ї гвардійської загальновійськової армії південного військового округу та валентином крижановським, представником фсб.

На цих переговорах головним питанням було звільнення цивільних осіб, заблокованих на заводі. Вони завершилися успішно. На початку травня ООН і Міжнародний Комітет Червоного Хреста евакуювали сотні мирних жителів з «Азовсталі» та інших районів портового міста у рамках досягнутих домовленостей. 7 травня віцепрем'єр-міністр України Ірина Верещук повідомила, що «всіх жінок, дітей і людей похилого віку» вивезли з металургійного заводу (Sebastian Shukla, Alex Marquardt and Kosta Hak, 2023).

Евакуація цивільного населення відбувалася під безперервними штурмами території заводу російськими військами. Після її успішного завершення зс рф посилили наступальні дії, застосовуючи всі види озброєння, у тому числі стратегічні бомбардувальники. Становище захисників ще більше ускладнилося, бо противник почав блокувати виходи з системи підземних переходів (Головко, 2023: 242).

Наступний раунд переговорів за участі Олександра Ковальова, відбувся 9 травня. Він прибув у місто разом із заступником начальника ГУР МОУ бригадним генералом Дмитром Усовим. До російської сторони долучилися два генерали військової розвідки: генерал-майор олександр зорін і генерал-лейтенант володимир алексеев, перший заступник начальника гру. На переговорах мова

йшла про умови здачі захисників. Як результат, 16 травня відбулась особиста зустріч російських представників з командуванням захисників. Генеральний штаб ЗСУ віддав наказ командирам на «Азовсталі» зберегти життя підлеглих. У цей же день відбулась евакуація важко поранених українських бійців, а наступного дня – усіх решту (*Sebastian Shukla, Alex Marquardt and Kosta Hak, 2023*). Перед виходом усі оборонці здали зброю командирів, а він кожному з них потиснув руку та подякував за вірцеву службу. Загалом із території заводу вийшло 2449 військовослужбовців. 20 травня Денис Прокопенко записав останнє відеозвернення з «Азовсталі» та покинув його стіни. Це завершило героїчну сторінку в історії українського війська та призвело до остаточної тимчасової окупації українського міста Маріуполь (*86 днів Маріуполя. Літопис оборони, 2024*).

Висновки. Як бачимо, з одного боку, оборона Маріуполя 24 лютого – 20 травня 2022 р. – яскрава сторінка боротьби ЗСУ проти російського окупанта, а з іншого – трагічна для українського народу через жахття, які пройшли маріупольці. Такого розвитку подій, який відбувся, ніхто не передбачав: ні захисники, котрі не очікували такого стрімкого прориву зс рф з боку Криму, ні цивільне населення, яке не покидало місто у сподіванні на врегулювання ситуації. Але Маріуполь опинився у повному оточенні, а російська тактика ведення війни створила у місті злочинно сплановану гуманітарну катастрофу. Це призвело до величезних жертв серед містян, оскільки росіяни свідомо їх не випускали з міста та обстрілювали ракетно-бомбовими ударами цивільні об'єкти. Таким методом російське військово-політичне керівництво психологічно тиснуло на українську сторону, змушуючи її капітулювати. Українська влада шукала різні дипломатичні механізми, щоб розв'язати гуманітарну катастрофу, забезпечити безпеку для цивільного населення та важко пораненим бійцям. Це завершилося здачею захисників у російський полон та тимчасовою окупацією українського Маріуполя.

Використані посилання

Азовці успішно контратакували цегельний завод, а росіяни знову зірвали евакуацію: пригадуємо 11 день оборони Маріуполя. (2024). *Mrpl city*. URL: <https://mrpl.city/news/view/azovtsi-uspishno-kontratakuvati-tsegelnij-zavod-a-rosiyani-znovu-zirvali-evakuatsiyu-tsilivnih-prigaduemo-11-den-oboroni-mariupolya> (дата звернення 23.08.2024).

Архів Мацегори Софії. Інтерв'ю з Євою Алєнцевич – ученицею Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва» (записано 01.11.2023).

Архів Мацегори Софії. Інтерв'ю з Микитою Подолянським – учнем Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва» (записано 30.10.2023).

Бенчук В. (2019). Суспільно-політичне та силове протистояння в українському місті Маріуполь навесні 2014 року. *Воєнно-історичний вісник*. Київ. №. 3 (33). С. 5–22.

Боррель назвав Маріуполь «європейським Алеппо». (2022). *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3470380-borrel-nazvav-mariupol-evropejskim-aleppo.html> (дата звернення: 23.08.2024).

86 днів Маріуполя. Літопис оборони. (2024). URL: <https://www.m86.city/#intro02> (дата звернення: 21.08.2024).

Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Лютий-березень 2022 р. (2022). Київ, 112 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Квітень 2022 р. (2022). Київ, 148 с.

Воєнно-історичний опис російсько-української війни. Травень 2022 р. (2022). Київ, 131 с.

Головко В. (2023). Вторгнення. 2022. Широкомасштабна агресія росії проти України. Київ: Інститут історії України НАН України, 602 с.

Жирохов М., Пономаренко Р. (2022). Маріуполь у вогні, 2014 – 2022. Чернігів: Княжий Вал, 106 с.

«Надія залишила нас». Облога, моріння голодом і захоплення. (2024). *Global Rights Compliance*. URL: <https://globalrightscpliance.com/2024/06/13/new-report-deliberate-pattern-of-starvation-tactics-against-ukrainian-civilians-by-russian-forces-in-siege-of-mariupol-city/> (дата звернення 25.08.2024).

«Наше місто зникло». Спустошення росією Маріуполя, Україна. (2024). *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/uk/feature/russia-ukraine-war-mariupol/report> (дата звернення: 25.08.2024).

Особисті спогади Бенчука В. – вчителя історії Комунального ліцею «Маріупольський міський ліцей Маріупольської міської ради Донецької області».

Особистий архів Бенчука Віталія. Інтерв'ю з Олександром Дибком – вчителем Комунального ліцею «Маріупольський ліцей м. Києва» (записано 14.03.2024).

«Першим втік із міста». Мер Маріуполя Бойченко відповів на звинувачення. (2022). *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/pershim-vtik-iz-mista-mer-mariupolja-bojchenko-vidpoviv-na-zvinuvachennja-865927.html> (дата звернення: 22.08.2024).

Плохій С. (2023). Російсько-українська війна. Повернення історії. Харків: Книжковий клуб "Клуб Сімейного Дозвілля". 400 с.

Президент: Ми могли б деблокувати Маріуполь, якби мали зброю і техніку. (2022). *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/12/7338938/> (дата звернення: 25.08.2024).

«Пролунав вибух, нас засипало, прибігає сусідка і каже: на другому поверсі були діти, всіх їх немає». (2022). *Музей «Голоси Мирних» Фонду Ріната Ахметова*. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/stories/%22razdalsya-vzryv-nas-zasyvalo-pribegaet-posedka-i-govorit-na-vtorom-etazhe-byli-deti-vse-ih-net%22> (дата звернення: 24.08.2024).

Прорив на «Азовсталь». Розвідка показала, як українські пілоти літали до оточеного Маріуполя. (2023). *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/proriv-na-azovstal-rozvidka-pokazala-jak-ukrajinski-piloti-litali-do-otochenoho-mariupolja-913522.html> (дата звернення: 24.08.2024).

Рашисти скинули на неї бомбу, а вона дякує: блогерка з Маріуполя підтримує росію. (2022). *Наше місто*. URL: <https://nashemisto.dp.ua/2022/09/02/rashysty-skynuly-na-nei-bombu-a-vona-diauiue-bloherka-z-mariupolia-pidtrymuie-rosiiu/> (дата звернення: 23.08.2024).

Рік незламності: крах операції «Z»: монографія. (2023). /Колектив авторів; за загальною редакцією М. В. Ковалю. Київ: НУОУ, 320 с.

Романюк Р. (2022). «Острів надії». Як вийшли і що зараз із захисниками «Азовсталі». *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/9/7351390/> (дата звернення 25.08.2024).

«Русский фейк, іді на***!» спростовуємо російську брехню за 17 березня (2022). *Детектор медіа*. URL: <https://ms.detector.media/revyu-monitoringiv/post/29201/2022-03-17-russkiy-feyk-idi-na-cprostovuiemo-rosiysku-brekhnyu-za-17-bereznya/> (дата звернення 24.08.2024).

Самігін Д. (2022). Півроку війни: як росія інформаційно супроводжує вторгнення в Україну. *Дзеркало тижня*. URL: <https://zn.ua/ukr/international/pivroku-vijni-jak-rosija-informatsijno-suprovodzuje-vtorhnennja-v-ukrajinu.html> (дата звернення: 24.08.2024).

Скільки загинуло маріупольців та які збитки понесло місто і завод – відповіді на болючі питання. (2023). *Mrpl city*. URL: <https://mrpl.city/news/view/skilki-zaginulo-mariupoltsiv-ta-yaki-zbitki-poneslo-misto-i-zavod-vidpovid-na-bolyuchi-pitannya> (дата звернення: 23.08.2024).

Ті, хто бачив темряву: документування сучасного геноциду українців. (2022). *Національний музей Голодомору-геноциду*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Levhen-Tuzov.pdf> (дата звернення: 23.08.2024).

Фільму могло й не бути: як поліцейський вивіз Чернова і Малолетку з оточеного Маріуполя (2024). *24 канал*. URL: https://24tv.ua/volodimir-nikulini-intervyu-politsejskim-iz-filmu-20-dniv-mariupoli_n2537702 (дата звернення: 23.08.2024).

Харук А., Жирохов М. (2024). *Бойова хроніка 2022 року*. Видавництво РАЦЮ, 240 с.

Хроніка війни, частина I (перші 30 діб російсько-української війни 24.02 – 26.03.2022), інформаційний бюлетень (2022) / колектив авторів. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 228 с.

Хроніка війни, частина II (російсько-українська війна 27.03 – 25.04.2022), інформаційний бюлетень. (2022) / колектив авторів. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 240 с.

Хроніка війни, частина III (російсько-українська війна 26.04 – 26.05.2022), інформаційний бюлетень (2022) / колектив авторів. Київ: НУОУ ім. Івана Черняхівського, 272 с.

«Якщо РФ нападе, то шляхом Брянськ-Київ», – Денис Прокопенко (2021). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=P3fs1x7zXNg> (дата звернення 22.08.2024).

Benchuk, V., and Trofymovych, V. (2023). Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth, *Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth*, *Youth Voice Journal* Vol. IV, pp. 40–52.

Sebastian Shukla, Alex Marquardt and Kosta Hak. (2023). «The heart of the war»: Inside the secret talks with Putin’s generals that ended the siege of Mariupol. *CNN*. URL:

<https://edition.cnn.com/2023/03/09/europe/azovastal-mariupol-siege-talks-intl-cmd/index.html> (дата звернення: 25.08.2024).

Ukraine: «Children»: The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine. (2022). *Amnesty International*. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/> (дата звернення: 24.08.2024).

Ukrainian Girl Tanya, 6, Died of Thirst After Russia Cut City's Water Supply, Mayor Says. (2022). *Daily beast*. URL: <https://www.thedailybeast.com/zelensky-says-child-died-of-dehydration-after-russia-cut-off-mariupol-water-supply> (дата звернення: 23.08.2024).

References

Azovtsi uspishno kontratakuvaly tsehelnii zavod, a rosiiany znovu zirvaly evakuatsiiu: pryhaduiemo 11 den oborony Mariupolia. (2024). *Mrpl city*. URL: <https://mrpl.city/news/view/azovtsi-uspishno-kontratakuvali-tsegelnij-zavod-a-rosiyani-znovu-zirvali-evakuatsiyu-tsvilnih-prigaduemo-11-den-oboroni-mariupolya>. (ukr).

Arkhiv Matsehory Sofii. Interviu z Yevoiu Alientsevych – uchenytseiu Komunalnoho litseiu «Mariupolskyi litsei m. Kyieva» (zapysano 01.11.2023).

Arkhiv Matsehory Sofii. Interviu z Mykytoiu Podolianskym – ucnem Komunalnoho litseiu «Mariupolskyi litsei m. Kyieva» (zapysano 30.10.2023).

Benchuk V. (2019). Suspilno-politychne ta sylove protystoianni v ukrainskomu misti Mariupol navesni 2014 roku. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Kyiv. №. 3 (33). S. 5–22. (ukr).

Borrel nazvav Mariupol yevropeiskym Aleppo. (2022). *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3470380-borrel-nazvav-mariupol-evropejskim-aleppo.html>. (ukr).

86 dnev Mariupolia. Litopys oborony. (2024). URL: <https://www.m86.city/#intro02>. (ukr).

Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny. Liutyi-berezen 2022 r. (2022). Kyiv, 112 s. (ukr).

Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny. Kviten 2022 r. (2022). Kyiv, 148 s. (ukr).

Voienno-istorychnyi opys rosiisko-ukrainskoi viiny. Traven 2022 r. (2022). Kyiv, 131 s. (ukr).

Holovko V. (2023). Vtorhnnennia. 2022. Shyrokomashtabna ahresiiia Rosii proty Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 602 s. (ukr).

Zhyrokhov M., Ponomarenko R. (2022). Mariupol u vohni, 2014–2022. Chernihiv: Kniazhyi Val, 106 s. (ukr).

Zhyrokhov M., Kharuk A. (2024). Boiova khronika 2022 r. Vydavnytstvo «Ratsio», 240 s. (ukr).

«Nadiia zalyshyla nas». Obloha, morinnia holodom i zakhoplennia. (2024). *Global Rights Compliance*. URL: <https://globalrightscompliance.com/2024/06/13/new-report-deliberate-pattern-of-starvation-tactics-against-ukrainian-civilians-by-russian-forces-in-siege-of-mariupol-city/>. (usa).

«Nashe misto znyklo». Spustoshennia Rosiieiu Mariupolia, Ukraina. (2024). *Human Rights Watch*. URL: <https://www.hrw.org/uk/feature/russia-ukraine-war-mariupol/report>. (usa).

Osobysti spohady Benchuka V. – vchytelia istorii Komunalnoho litseiu «Mariupolskyi miskyi litsei Mariupolskoi miskoi rady Donetskoi oblasti».

Osobystyi arkhiv Benchuka Vitaliia. Interviu z Oleksandrom Dybko – vchytelem Komunalnoho litseiu «Mariupolskyi litsei m. Kyieva» (zapysano 14.03.2024).

«Pershym vtik iz mista». Mer Mariupolia Boichenko vidpoviv na zvyuvachennia. (2022). *Hlavkom*. URL: <https://glavcom.ua/country/politics/pershim-vtik-iz-mista-mer-mariupolja-boichenko-vidpoviv-na-zvynuvachennja-865927.html> (ukr).

Plokhii S. (2023). Rosiisko-ukrainska viina. Povernennia istorii. Kharkiv: Knyzhkovyi klub «Klub Simeinoho Dozvillia». 400 s. (ukr).

Prezydent: My mohly b debloukuvaty Mariupol, yakby mali zbroiu i tekhniku (2022). *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/04/12/7338938/>. (ukr).

«Prolunav vybukh, nas zasypalo, prybihaie susidka i kazhe: na druhomu poversi buly dity, vsi yikh nemaie» (2022). *Muzei «Holosy Myrnykh» Fondu Rinata Akhmetova*. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/stories/%22razdalsya-vzryv-nas-zasypalo-pribeget-sosedka-i-govorit-na-vtorom-etazhe-byli-deti-vse-ih-net%22>. (ukr).

Proryv na «Azovstal». Rozvidka pokazala, yak ukrainski piloty litaly do otochenoho Mariupolia (2023). *Hlavkom*. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/proriv-na-azovstal-rozvidka-pokazala-jak-ukrajinski-piloti-litali-do-otochenoho-mariupolja-913522.html>. (ukr).

Rashysty skynuly na nei bombu, a vona diakuie: bloherka z Mariupolia pidtrymuie rosiuu. (2022). *Nashe misto*. URL: <https://nashemisto.dp.ua/2022/09/02/rashysty-skynuly-na-nei-bombu-a-vona-diakuie-bloherka-z-mariupolia-pidtrymuie-rosiuu/>. (ukr).

Rik nezlamnosti: krakh operatsii «Z»: monohrafia. (2023). /Kolektyv avtoriv; za zahalnoi redaktsiieu M. V. Kovalia. Kyiv: NUOU, 320 s. (ukr).

Romaniuk R. (2022). «Ostriv nadii». Yak vyshly i shcho zaraz iz zakhysnykamy «Azovstali». *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/06/9/7351390/>. (ukr).

«Russkii feik, idi na***!» sprostovuiemo rosiisku brekhniu za 17 bereznia. (2022). *Detektor media*. URL: <https://ms.detektor.media/revyu-monitoringiv/post/29201/2022-03-17-russkiy-feyk-idi-na-cprostovuiemo-rosiysku-brekhnyu-za-17-bereznia/>. (ukr).

Samyhin D. (2022). Pivroku viiny: yak Rosiia informatsiino suprovodzhuie vtorhennia v Ukrainu. *Dzerkalo tyzhnia*. URL: <https://zn.ua/ukr/international/pivroku-vijni-jak-rosija-informatsijno-suprovodzhuie-vtorhennja-v-ukrajinu.html>. (ukr).

Skilky zahynulo mariupoltsiv ta yaki zbytky poneso misto i zavod – vidpovidi na boliuchi pytannia. (2023). *Mrpl city*. URL: <https://mrpl.city/news/view/skilki-zaginulo-mariupoltsiv-ta-yaki-zbitki-poneso-misto-i-zavod-vidpovidi-na-bolyuchi-pitannia>. (ukr).

Ti, khto bachyv temriavu: dokumentuvannia suchasnoho henotsydu ukrainsiv (2022). *Natsionalnyi muzei Holodomoru-henotsydu*. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ievhen-Tuzov.pdf>. (ukr).

Filmu mohlo y ne buty: yak politseiskyi vyviz Chernova i Malolietku z otochenoho Mariupolia (2024). *24 kanal*. URL: https://24tv.ua/volodimir-nikulin-intervyu-politseiskim-iz-filmu-20-dniv-mariupoli_n2537702. (ukr).

Khroniky viiny, chastyna I, (pershi 30 dib rosiisko-ukrainskoi viiny 24.02–26.03.2022), informatsiinyi biuleten (2022). / kolektyv avtoriv. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 228 s. (ukr).

Khronika viiny, chastyna II, (rosiisko-ukrainska viina 27.03–25.04.2022), informatsiinyi biuleten. (2022). / kolektyv avtoriv. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 240 s. (ukr).

Khronika viiny, chastyna III, (rosiisko-ukrainska viina 26.04 –26.05.2022), informatsiinyi biuleten. (2022). / kolektyv avtoriv. Kyiv: NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho, 272 s. (ukr).

«Yakshcho RF napade, to shliakhom Briansk-Kyiv», – Denys Prokopenko. (2021). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=P3fs1x7zXHg>. (ukr).

Benchuk, V., and Trofymovych, V. (2023). Fakes and manipulations as tools of the information warfare of the Russian Federation against Ukraine on the example of Mariupol and their influence on the public awareness of the youth, Inequality, Informational Warfare, Fakes and Self-Regulation in Education and Upbringing of Youth, *Youth Voice Journal* Vol. IV, pp. 40–52. (eng).

Sebastian Shukla, Alex Marquardt and Kosta Hak. (2023). ‘The heart of the war’: Inside the secret talks with Putin’s generals that ended the siege of Mariupol. *CNN*. URL: <https://edition.cnn.com/2023/03/09/europe/azovastal-mariupol-siege-talks-intl-cmd/index.html>. (eng).

Ukraine: «Children»: The attack on the Donetsk Regional Academic Drama Theatre in Mariupol, Ukraine. (2022). *Amnesty International*. URL: <https://www.amnesty.org/en/documents/eur50/5713/2022/en/>. (eng).

Ukrainian Girl Tanya, 6, Died of Thirst After Russia Cut City’s Water Supply, Mayor Says. (2022). *Daily beast*. URL: <https://www.thedailybeast.com/zelensky-says-child-died-of-dehydration-after-russia-cut-off-mariupol-water-supply>. (eng).

Benchuk V., Trofymovych V.

DEFENSE OF MARIUPOL (FEBRUARY 24 – MAY 20, 2022)

The defense of Mariupol between February 24 and May 20, 2022, is one of the most tragic pages of the Russian-Ukrainian war. More than 450,000 civilians and the Ukrainian Defense Forces were completely surrounded. The city's residents were deprived of basic needs such as food, water, heat, and safe living conditions, resulting in an unspecified number of casualties, as the death toll is at least 20,000. The Mariupol garrison, having shown courage and heroism, was forced to surrender. Therefore, the purpose of the article is to analyze the battle for Mariupol, with an analysis of the overall development of events, taking into account military, social and international factors. Thus, the authors managed to find out that the city was not ready for defense; its preparation was already underway in the context of the battles for Mariupol. The key events that influenced the city's encirclement were the unimpeded passage of Russian troops from the Crimea, as well as the breakthrough of the front line in the Volnovakha direction. The city's defenders divided it into four defense sectors, doing their best to contain the enemy. However, the enemy had a huge advantage in manpower, weapons and military equipment and therefore gradually narrowed the defense ring. When capturing the city, the Russians destroyed it methodically, square by square, subjecting civilian objects and civilians to artillery and rocket and bomb attacks. Such methods of capturing the city led to analogies with the Syrian city of Aleppo, which was similarly destroyed by the Russians. Mariupol has become a ghost town, with its population experiencing real horrors. And for the Ukrainian Defense Forces, the battle for Mariupol has become a symbol of victory, endurance, and loyalty.

Keywords: Mariupol, civilians, defenders, Azov, humanitarian disaster.

УЧАСТЬ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У ВИШКОЛІ ВІЙСКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (2022 – 2024 рр.)

У статті проаналізовано досвід організації та діяльності вишколу для Сил оборони України, що створила Велика Британія в період російсько-української війни з 2022 року. Висвітлено історію запровадження однієї з найбільших навчально-тренувальних місій для українських військових – Operation Interflex. Відзначено гнучкість та адаптивність цієї програми підготовки, яка базується на стандартах Королівських збройних сил і неодноразово була скорегована відповідно до ситуації на фронті та військових потреб ЗСУ. Відмічено внесок інших країн-партнерів у тренування українських військовослужбовців в рамках Operation Interflex. Охарактеризовані ключові напрямки підготовки військових ЗСУ на території Сполученого Королівства: базова загальновійськова підготовка новобранців; лідерські командирські та сержантські курси; навчання тактичних медиків, морських піхотинців, водолазів, саперів і капеланів; використання та застосування західної техніки та озброєння. Проаналізовано організацію тренування українських екіпажів протимінних кораблів «Черкаси» та «Чернігів» у рамках серії навчань під керівництвом Великої Британії «Sea Breeze» 2023 і 2024 років та «Joint Warrior-23-II». Відзначено їх важливість для ефективного застосування наданих ВМС України протимінних кораблів, відпрацювання планування та проведення протимінних дій за стандартами НАТО та сумісності з підрозділами країн-партнерів. Проаналізовано діяльну участь Великої Британії в авіаційній коаліції, в рамках якої українські пілоти проходять перший етап навчання на літаках F-16. Зроблено висновок, що Сполучене Королівство зробило великий внесок у підвищення кваліфікації та підготовку українських військовослужбовців і підвищення бойових спроможностей та обороноздатності ЗСУ у ході відбиття російського вторгнення.

Ключові слова: російсько-українська війна, міжнародна військова допомога, навчально-тренувальна місія, Велика Британія, Operation Interflex.

Постановка проблеми та її актуальність. Сполучене Королівство є третьою країною за обсягом наданої військової допомоги з початку повномасштабної війни. Ця країна першою передала протитанкові засоби, танки, ракети великої дальності, різноманітні безпілотні літальні апарати та іншу військову допомогу для України. Це підштовхнуло інші країни-союзниці до активнішої підтримки Збройних Сил України відповідним озброєнням та військовою технікою. Сполучене Королівство займає чільне

Рудько Сергій Олексійович, кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Рудько С. О., 2024

місце у військовому вишколі українських військовослужбовців з часу початку російсько-української війни у 2014 році. До 2022 р. це відбувалося в межах навчально-тренувальної місії Operation Orbital в Україні, а згодом продовжилося під час Operation Interflex на території Великої Британії. Навчання українських військовослужбовців основ базової військової підготовки, володіння західними зразками озброєння та техніки, а також інші типи вишколів є важливим внеском у зростання обороноздатності Збройних Сил України та їхньої здатності протистояти військовій агресії російської федерації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Британська військова допомога в період повномасштабної російсько-української війни висвітлена в публікаціях іноземних ЗМІ (Sky News, The Guardian, Infodefensa), на українських і британських військових порталах та спеціалізованих сайтах (Militaryni, The Defense Post, Medium, Royal Navy, Forces Net, Royal Air Forces). Проте ці публікації лише фрагментарно висвітлюють внесок Сполученого Королівства у вишкіл військовиків ЗСУ в період повномасштабної російсько-української війни. Важливим джерелом для вивчення військової допомоги Великої Британії і, зокрема, навчання українських військовослужбовців є офіційні сторінки Генерального штабу ЗСУ, уряду і парламенту Сполученого Королівства. Єдиною науковою публікацією, яка дотична до теми дослідження, стала стаття Ю. Буракова та А. Гневашевої «Діяльність міжнародних навчально-тренувальних місій для військовослужбовців ЗС України у роки російсько-української війни (2014 – 2023)». Її автори частково торкаються теми британської навчально-тренувальної місії Operation Interflex у 2022 – 2023 рр.

Мета статті – висвітлити внесок Сполученого Королівства у вишкіл військовослужбовців ЗСУ в контексті міжнародної військової допомоги, яку ця країна надала Україні під час повномасштабної російсько-української війни. Крім того, стоїть завдання оцінити значення британської навчально-тренувальної місії для зміцнення обороноздатності України.

Виклад основного матеріалу дослідження. З 24 лютого 2015 року в Україні діяла британська навчально-тренувальна місія Operation Orbital. На початку в межах цієї навчальної програми до України прибули тридцять британських інструкторів, які навчали українських військовослужбовців медичних, піхотних і матеріально-технічних навичок, розвідці, лідерству та плануванню. Згодом

кількість інструкторів збільшили до ста військових, переважно військових британської армії, які працювали як групи короткотермінового навчання. Метою програми Orbital було підвищення спроможності українських військових. Програма відбувалася паралельно з навчальними місіями інших країн, які входили до Об'єднаної багатонаціональної тренувальної групи – «Україна» (JMTG-U). У 2020 році Велика Британія розширила свою підтримку і додала до програми ініціативу морської підготовки. Інструктори з Королівського флоту спільно з ВМС Канади, Швеції та Данії здійснювали морську підготовку українських військових. 17 лютого 2022 року Лондон заявив про завершення навчальної операції через занепокоєння щодо можливої атаки з боку росії «без попередження». За сім років існування програми підготовку пройшли більше 22 000 українських військовослужбовців (*Operation ORBITAL explained, 2021*).

Від початку повномасштабної війни союзники передали Силам оборони України велику кількість західних зразків озброєння і військової техніки. Все це потрібно вміти застосовувати в умовах бойових дій, тож постала проблема навчання та підвищення кваліфікації українських військовиків. Велика Британія, передаючи чергову техніку або озброєння, забезпечує також і навчання українських військових, які будуть її використовувати. У квітні 2022 року Сполучене Королівство передало Україні 120 одиниць броньованих автомобілів та бронетранспортерів. Для майбутніх екіпажів цієї техніки на території Великої Британії було організовано навчання. Британські інструктори також навчають українських колег на території інших країн. Наприклад, у Польщі вони вчать військовослужбовців ЗСУ застосовувати зенітні ракети. Про це, зокрема, 21 квітня 2022 року заявив прем'єр-міністр Борис Джонсон (*Stewart, H., & Sabbagh, D., 2022*).

Сполучене Королівство надає свої навчальні центри та полігони для інструкторів з інших країн, які навчають українських військових застосовувати різні зразки озброєння та техніки. 23 травня 2022 року уряд Нової Зеландії заявив про відправку до Великої Британії 30 інструкторів, які там навчатимуть українських артилеристів використовувати 105-мм гаубиці L119 (*New Zealand to Train Ukrainian Forces, 2022*). Десятки цих легких гармат обіцяли передати Україні Сполучене Королівство та Нова Зеландія.

До кінця червня 2022 року у межах цієї британсько-новозеландської програми пройшли навчання близько 450 українських артилеристів. Вишкіл проводився на полігоні в Солсбері, на півдні Англії.

Крім артилеристів, там проходили навчання також українські екіпажі РСЗВ M270 (*Українські військові опановують РСЗВ M270, 2022*).

17 червня 2022 року під час візиту до Києва прем'єр-міністр Борис Джонсон запропонував Україні нову навчально-тренувальну місію, яка буде проходити на території Сполученого Королівства. Передбачалося, що кожних 120 днів до 10 000 українських військовослужбовців зможуть проходити навчання в межах цієї програми (*UK to offer major training programme for Ukrainian forces, 2022*).

Шостого липня 2022 року міністр оборони Великої Британії Бен Воллес повідомив, що перші українські військовослужбовці розпочали вишкіл у межах нової навчально-тренувальної місії під кодовою назвою «Operation Interflex». Британський міністр додав, що тренування будуть відбуватися на військових полігонах у різних регіонах Сполученого Королівства. Навчання сухопутних підрозділів забезпечує 11-та Бригада сприяння силам безпеки Сухопутних військ ЗС Великої Британії, а навчання пілотів – полк Королівських повітряних сил. Програма ґрунтується на базовій підготовці військовослужбовців Сполученого Королівства й охоплює навички поведження зі зброєю, першу допомогу на полі бою, бойові дії, тактику патрулювання та міжнародне право (*Wallace B., 2022*).

На сьогодні британська навчальна місія Operation Interflex є однією з найбільших міжнародних програм підготовки українських військових. Вона проходить за стандартами Королівських збройних сил під керівництвом і на території Великої Британії. Крім Британії, в ній беруть участь інструктори з країн – членів Співдружності націй, країн-учасниць Об'єднаного експедиційного корпусу та інших країн – партнерів. Велика Британія задіяла в навчанні близько 750 своїх військових. Ще близько тисячі інструкторів надіслали інші країни.

Навчання адаптують відповідно до змін на фронті та військових потреб України. Тривалість бойового курсу спочатку була три тижні, проте з вересня 2022 року курс подовжено до п'яти тижнів. Додаткові два тижні запровадили, щоб українські військові одержали кращу підготовку для штурму окопів, ведення війни в місті, операції на транспортних засобах, а також проходили навчання на полі бою в імітованих бойових умовах (*Haynes D., 2022*).

Тренування програми Interflex проходять у шести навчальних центрах на загальній площі понад 18 000 гектарів по всьому Сполученому Королівству. Там вчаться добровольці, які

приєдналися до Збройних Сил України з мінімальним військовим досвідом або без нього. Програма покликана сформуванати в них навички, необхідні для виживання та ефективності на полі бою. Курс навчання, який сьогодні проходять українські військово-службовці, містить модулі володіння зброєю та надання першої допомоги на полі бою, тактику патрулювання та бойову підготовку в умовах населеного пункту, підготовку з питань міжнародного права. Впродовж 2023 року пакет тренувань був учергове розширений. До нього включили підвищення кваліфікації українських морських піхотинців, яких британські командос тренують здійснювати десантні операції на невеликих човнах, а також тренінги з розмінування, які проводять Королівські інженери, навчання з реагування на травми і військове капеланство (*Sivills-McCann D., 2023*).

Після того як програма навчання показала свою дієвість, до неї приєдналися інші країни-партнери. До Сполученого Королівства на різних етапах існування місії своїх інструкторів надіслали Канада, Норвегія, Нова Зеландія, Данія, Фінляндія, Швеція, Литва, Латвія, Естонія, Нідерланди, Румунія, Австралія і Косово. Командувач Interflex полковник Джеймс Тьорстон відмітив, що ця навчальна програма за масштабами й амбіціями не має собі рівних. Вона є прикладом того, як Велика Британія може допомогти активізувати міжнародне співтовариство на підтримку Збройних Сил України (*Sivills-McCann D., 2023*).

Велика Британія забезпечує вишкіл українських військових за такими основними напрямками: базова загальновійськова підготовка рекрутів; лідерські командирські та сержантські курси; навчання тактичних медиків, морських піхотинців, водолазів, саперів і капеланів; використання та застосування західної техніки та озброєння.

Для базової загальновійськової підготовки українських новобранців британці намагаються максимально відтворити деталі бойової обстановки в Україні. Коли військові відпрацьовують захід на власні позиції до траншей та окопів або їх зачистку, вони повинні подолати певну дистанцію від точки висадки. На їхньому шляху створено природні та штучні перешкоди. Для будівництва системи траншей російського зразка на одній з ділянок викопали 15 000 тонн ґрунту та витратили 70 км дроту. Для відтворення боїв у міській забудові використовують збудоване 80 років тому місто, на якому британські солдати тренувались воювати у Другу світову війну. Місто перебудоване та максимально наближене до сучасної забудови українських населених пунктів. Для більшої

реалістичності на його території застосовують генератори диму, симулятори вибухів, розбитий транспорт, уламки тощо (*Генеральний штаб ЗСУ, 12 грудня 2023*).

Навчання українських військових веденню бойових дій у міській забудові, подолання фортифікацій здійснюють канадські інструктори у рамках базової загальновійськової підготовки. Тренування відбуваються в умовах урбанізованої місцевості з використанням колісної бронетехніки (*Бураков Ю. & Гневашева А., 2024: 64; Бійці ЗСУ у Британії, 2023*).

Для навчання українських військових у Великій Британії відтворюють обставини та середовище, максимально наближені до воєнних дій. Наприклад, на поле бою під час навчання залучають людей із ампутованими кінцівками, щоб новобранці могли усвідомити результати артилерійського обстрілу. Для ознайомлення з образами і запахами, з якими потім зіткнуться військовослужбовці на справжньому полі бою, по території розкидають нутроші й кінцівки тварин (*Soriano G., 2024*). Для проведення теоретичних уроків створено 50 класних кімнат. Тут навчають тактичній медицині і теорії ведення бою.

З жовтня 2022 року в межах програми Interflex було розпочато підготовку базового рівня для командирів молодшої ланки Збройних Сил України. За основу курсу взяли українську програму навчань сержантського складу із врахуванням бойового досвіду ЗСУ. Навчання включає заняття з лідерства, психологічної, методичної, вогневої, технічної, тактичної підготовки і міжнародного гуманітарного права. Тренування за цією програмою проводять українські та британські інструктори, з використанням іноземних зразків озброєння та військової техніки (*Генеральний штаб ЗСУ, 5 жовтня 2022*).

У межах операції Interflex Велика Британія здійснює двотижневе навчання українських капеланів. Вони обмінюються досвідом зі своїми британськими колегами з Департаменту капеланів Королівської Армії ЗС Сполученого Королівства. На навчання капелани отримують знання й навички, необхідні для надання душпастирської опіки, духовної підтримки і морального наставництва у воєнний та мирний час. Велика частина програми спрямована на здійснення капеланського служіння для новобранців, які проходять базовий курс військової підготовки у Великій Британії (*Генеральний штаб ЗСУ, 16 червня 2024*).

З лютого по серпень 2023 року майже 900 українських морських піхотинців у межах Interflex пройшли навчання під керівництвом інструкторів із 42-го та 47-го штурмових підрозділів Королівської

морської піхоти та спецпризначенців британських Сухопутних військ із 24-го інженерного підрозділу та 29-го підрозділу Королівської артилерії. Участь у тренуванні також взяли інструктори Корпусу морської піхоти Нідерландів. Під час навчань була застосована зброя, яку Україні надала як військову підтримку Велика Британія. Українські воїни тренувалися застосовувати ПТРК NLAW, ПЗРК Stinger, міномети і розвідувальні безпілотники, знищувати перешкоди, наприклад «зуби дракона» (*British Commandos train hundreds of Ukrainian Marines, 2023*). Для вишколу українських морських піхотинців британці залучають також французьких військових. Ще 10 березня 2023 року на пресконференції британсько-французького саміту прем'єр-міністр Ріші Сунак оголосив про домовленість спільно з французькими інструкторами навчати українських морських піхотинців (*PM remarks at UK-France Summit Press Conference, 2023*).

Екіпажі українських протимінних кораблів «Черкаси» та «Чернігів» наприкінці червня 2023 року взяли участь у тренуваннях в рамках серії навчань «Sea Breeze – 2023», до яких долучилися представники 18 країн. Вони проходили біля узбережжя Великої Британії. Головною метою цього комплексу тренувань була підготовка до протимінної діяльності, планування та ведення протимінних операцій згідно зі стандартами та процедурами НАТО. Було зроблено акцент на веденні бою у складі тактичних груп із залученням зразків озброєння і військової техніки, яку ВМС ЗСУ отримали від країн-союзниць: це два протимінні кораблі та групи підводного розмінування з підводними безпілотними апаратами (*Кораблі ВМС ЗСУ долучились до навчань Sea Breeze, 2023*).

У 2024 році екіпажі тралерів «Черкаси» і «Чернігів» взяли участь у навчаннях «Sea Breeze – 2024» у Великій Британії разом із представниками тринадцяти країн. Навчання фокусувалися на підготовці ВМС України до планування та керування протимінними силами під час проведення операцій, злагодження та виконання тренувальних елементів у складі багатонаціональної тактичної групи. В межах навчань українські оператори підводних дронів Sea Fox тренувалися виявляти і знешкоджувати міни. Ці безпілотники та інші зразки озброєння, які були застосовані в навчаннях ВМС України, надали країни-союзниці (*У Британії розпочалися навчання Sea Breeze за участі кораблів ВМС України, 2024*).

Водолази Королівського флоту й експерти зі знешкодження бомб і мінної боротьби навчають українських колег знаходити і знешкоджувати міни та інші вибухові пристрої. Тренування

охоплює очищення від потенційних загроз глибоководних судноплавних шляхів, портів, причалів і будь-якої іншої інфраструктури, а також розмінування мілководдя і пляжів для здійснення військових рейдів. Команди тренуються з безпілотними апаратами – підводними роботами, які оснащені найсучаснішими технологіями: наприклад, датчиками, що генерують зображення об'єктів і дають змогу операторам ідентифікувати загрозу. Українські водолази навчаються знешкоджувати різні типи вибухових засобів – плавучі міни, наземні міни і саморобні вибухові пристрої у воді, на воді й на березі. Британські моряки проводять ці навчання спільно з союзниками по НАТО: США, Францією і Бельгією (*Royal Navy train Ukrainian counterparts in Scotland, 2023*).

Наприкінці жовтня 2023 року протимінні кораблі «Черкаси» і «Чернігів» та штаб тактичної групи протимінних дій ВМС ЗСУ взяли участь у багатонаціональних навчаннях – «Joint Warrior-23 II», які були проведені в територіальних водах Великої Британії. Тренування відбувалися в рамках комплексної підготовки українських підрозділів під керівництвом ВМС Сполученого Королівства. У спільних навчаннях, крім Королівських ВМС та Королівських повітряних сил і сухопутних підрозділів Великої Британії, участь у спільних навчаннях взяли Нідерланди, Бельгія, ФРН, Польща та Данія. Практичні дії на морі підрозділів ВМС України були націлені на досягнення відповідного рівня готовності до виконання реальних завдань, планування і проведення протимінних дій за стандартами НАТО та сумісності з підрозділами країн-партнерів (*ВМС ЗС України, 23 жовтня 2023*).

Важливий напрямок навчання українських військових у Великій Британії – це використання іноземного озброєння та техніки. Оголосивши про передачу Україні танків «Challenger –2», Сполучене Королівство організувало навчання для майбутніх українських екіпажів. У січні 2023 року до країни прибули українські танкісти, щоб до кінця березня опанувати застосування цього британського танка на полі бою (*Українські військові прибули у Велику Британію, 2023*). На початку лютого 2023 року міністерство оборони Великої Британії повідомило, що українські військові розпочали навчання з експлуатації тридцяти обіцяних для ЗСУ британських 155-мм самохідних артилерійських установок AS-90 (*Українські артилеристи розпочали навчання з AS-90, 2023*).

Сполучене Королівство не має літаків F-16 для передачі Україні, але бере діяльну участь в авіаційній коаліції. До прикладу, влітку

2023 року країна організувала на своїй території базовий льотний курс для українських пілотів. У Королівстві відкорегували програму британських пілотів під потреби українців, щоб навчити українських пілотів навичок пілотування складними винищувачами. У перспективі це мало допомогти їм легше та швидше опанувати винищувачі натівського зразка. Ці навчання відбувалися паралельно до об'єднаних зусиль Великої Британії з іншими союзниками щодо забезпечення українських ВПС багатопільовими винищувачами F-16 (*PM welcomes President Zelensky to the UK, 2023*).

Українські пілоти, які навчаються за цією базовою льотною підготовкою, проходять практичні заняття на літаках «Grob Tutor» з досвідченими інструкторами Королівських ВПС, навчаються загальним процедурам керування, польотам за приладами, навігації на середніх та низьких висотах і польотам у складі формації. Паралельно десятки українських авіаційних техніків проходять підготовку з англійської мови, яка орієнтована на інженерну справу (*Ukrainian pilots learn to fly F-16, 2023*).

Командувач Повітряних сил ЗСУ генерал-лейтенант Микола Олещук повідомив, що до Сполученого Королівства на навчання було відправлено пілотів 2016 та 2023 року випуску (*Україна відправила пілотів на навчання, 2023*). Перша група з шести досвідчених українських бойових пілотів проходила базову програму льотної підготовки з серпня по грудень 2023 р., після чого поїхала опанувати навички керування винищувачами F-16 у Данії. Ще десять українських пілотів-стажерів завершили мовну підготовку й залишилися у Великій Британії, щоби продовжити практичну базову льотну підготовку, а також отримати навички з авіаційної медицини та навчання на центрифюзі. 22 березня 2024 року ця група пілотів завершила базову програму льотної підготовки в Сполученому Королівстві (*Ukrainian pilots learn to fly F-16, 2023; Ukrainian pilots graduate from flying training, 2024*).

Висновки. Від початку повномасштабної війни, щоб забезпечити інструкторський і рекрутський склад, Сполучене Королівство перемістило навчальну тренувальну місію до Великої Британії. На численних полігонах і навчальних майданчиках було розгорнуто широку й багатоаспектну роботу з вишколу українських військовиків. Згодом навчання було вдосконалено й розширено в часових рамках і видах підготовки військовослужбовців. Сполучене Королівство займає чільне місце у навчанні й підготовці українських військовослужбовців, підвищенні їхньої кваліфікації, посиленні

бойових спроможностей та обороноздатності Збройних Сил України. Результатом за більше ніж два роки роботи місії Interflex базову військову підготовку пройшли близько 40 000 українських військово-вослужбовців. Близько 4 000 українських військових пройшли підготовку за іншими програмами під керівництвом Великої Британії: з тактичної медицини, військово-морської підготовки, інженерної підготовки і знешкодження мін, сержантськими і капеланськими курсами. Великий внесок Сполучене Королівство зробило в організацію навчання українських екіпажів протимінних кораблів «Черкаси» і «Чернігів» у рамках серії навчань «Sea Breeze» та «Joint Warrior-23-II» та їх злагодження з підрозділами ВМС країн НАТО.

Використані посилання

Бійців ЗСУ у Британії навчають бою у місті. *Militarnyi*. 11 Лютого 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/bijstiv-zsu-u-brytaniyi-navchayut-boyu-u-misti/> [дата звернення: 20.07.2024].

Бураков Ю., Гневашева А. Діяльність міжнародних навчально-тренувальних місій для військово-вослужбовців ЗС України у роки російсько-української війни (2014 – 2023). *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. Київ. НУОУ, 2024. Вип. 1(51). С. 61-69.

ВМС ЗС України. 23 Жовтень 2023. URL: <https://www.facebook.com/share/p/vNjEnxrdMP8Swsn/> [дата звернення: 20.07.2024].

Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 12 грудня 2023. URL: <https://www.facebook.com/share/p/jSLX9cneGFDvEMxJ/> [дата звернення: 20.07.2024].

Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 5 жовтня 2022. URL: <https://www.facebook.com/share/p/98LePPpqx9QK5JqB/> [дата звернення: 20.07.2024].

Генеральний штаб ЗСУ / General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 16 червня 2024. URL: <https://www.facebook.com/share/p/Yfsn2GqdRkXPdEyY/> [дата звернення: 20.07.2024].

Кораблі ВМС ЗСУ долучились до навчань Sea Breeze. *Militarnyi*. 26 Червня 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/korabli-vms-zsu-doluchyls-do-navchan-sea-breeze/> [дата звернення: 20.07.2024].

У Британії розпочалися навчання Sea Breeze за участі кораблів ВМС України. *Militarnyi*. 25 червня 2024. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-brytaniyi-rozpoznalysya-navchannya-sea-breeze-za-uchasti-korabliv-vms-ukrayiny/> [дата звернення: 20.07.2024].

Україна відправила пілотів на навчання до Британії та Швеції. *Militarnyi*. 19 серпня 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayina-vidpravyla-pilotiv-na-navchannya-do-brytaniyi-ta-shvetsiyi/> [дата звернення: 20.07.2024].

Українські артилеристи розпочали навчання з AS-90. *Militarnyi*. 6 лютого 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-artylerysty-rozpoznaly-navchannya-z-as-90/> [дата звернення: 20.07.2024].

Українські військові опановують РСЗВ М270 та 105-мм гаубиці L118 у Великій Британії. *Military*. 30 червня 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vijskovi-oranovuyut-rszv-m270-ta-105-mm-gaubytisi-l118-u-velykij-brytaniyi/> [дата звернення: 20.07.2024].

Українські військові прибули у Велику Британію для навчання на танках Challenger 2. *Military*. 29 січня 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vijskovi-prybulu-u-velyku-brytaniyu-dlya-navchannya-na-tankah-challenger-2/> [дата звернення: 20.07.2024].

British Commandos train hundreds of Ukrainian Marines in UK programme. GOV.UK. 11 august 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/british-commandos-train-hundreds-of-ukrainian-marines-in-uk-programme> [дата звернення: 20.07.2024].

Haynes D. Ukraine war: UK programme to train 'citizen soldiers' is expanding. *Sky News*. 5 september 2022. URL: <https://news.sky.com/story/ukraine-war-uk-programme-to-train-citizen-soldiers-is-expanding-12690320> [дата звернення: 10.07.2024].

New Zealand to Train Ukrainian Forces in Artillery Use. *The Defense Post*. 23 may 2022. URL: <https://www.thedefensepost.com/2022/05/23/new-zealand-ukrainian-forces-artillery/> [дата звернення: 01.07.2024].

Operation ORBITAL explained: Training Ukrainian Armed Forces. *Medium*. 21 december 2021. URL: <https://medium.com/voices-of-the-armed-forces/operation-orbital-explained-training-ukrainian-armed-forces-59405d32d604> [дата звернення: 25.06.2024].

PM remarks at UK-France Summit Press Conference. Speech. GOV.UK. 10 march 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-remarks-at-uk-france-summit-press-conference> [дата звернення: 20.07.2024].

PM welcomes President Zelensky to the UK ahead of anticipated Ukrainian military surge. Press release. GOV.UK. 15 may 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/pm-welcomes-president-zelensky-to-the-uk-ahead-of-anticipated-ukrainian-military-surge> [дата звернення: 20.07.2024].

Royal Navy train Ukrainian counterparts in Scotland. *Royal Navy*. 21 July 2023. URL: <https://www.royalnavy.mod.uk/news-and-latest-activity/news/2023/july/21/230721-royal-navy-trains-ukrainian-personnel> [дата звернення: 28.06.2024].

Sivills-McCann D. 30,000 Ukrainian recruits go through largest UK military training effort since Second World War. *Forces Net*. 10 november 2023. URL: <https://www.forces.net/ukraine/30000-ukrainian-recruits-go-through-largest-uk-military-training-effort-second-world-war> [дата звернення: 20.07.2024].

Soriano G. En el corazón de la fábrica británica de guerreros ucranianos (II): vísceras y un pueblo fantasma. *Infodefensa*. 30 Enero 2024. URL: <https://www.infodefensa.com/texto-diario/mostrar/4695426/corazon-fabrica-britanica-guerreros-ucranianos-ii-visceras-pueblo-fantasma> [дата звернення: 20.07.2024].

Stewart H. Sabbagh D. Ukrainian soldiers training in UK to use British armoured vehicles. *The Guardian*. 21 april 2022. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2022/apr/21/uk-training-ukrainian-soldiers-weapons-equipment?fbclid=IwAR0jDgZhvMQi6Wrr7yp3489giZ34h3YuGk1KUndQdNblOiGK227fcD0Tic> [дата звернення: 20.07.2024].

UK to offer major training programme for Ukrainian forces as Prime Minister hails their victorious determination. GOV.UK. 17 june 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-offer-major-training-programme-for-ukrainian-forces-as-prime-minister-hails-their-victorious-determination> [дата звернення: 20.07.2024].

Ukrainian pilots graduate from flying training. *Royal Air Forces*. 22

march 2024. URL: <https://www.raf.mod.uk/news/articles/ukrainian-pilots-graduate-from-flying-training/> [дата звернення: 24.06.2024].

Ukrainian pilots learn to fly F-16 fighter jets after completing basic training in the UK. GOV.UK 26 december 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/ukrainian-pilots-learn-to-fly-f-16-fighter-jets-after-completing-basic-training-in-the-uk> [дата звернення: 28.07.2024].

Wallace B. Continued Support to Ukraine. Statement. *UK Parliament*. 5 july 2022. URL:<https://questions-statements.parliament.uk/written-statements/detail/2022-07-05/hcws182> [дата звернення: 29.07.2024].

References

British Commandos train hundreds of Ukrainian Marines in UK programme. GOV.UK. 11 august 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/british-commandos-train-hundreds-of-ukrainian-marines-in-uk-programme> (eng.)

Burakov Y., Gnevasheva A. Activities of International Training Missions for the Military of the Armed Forces of Ukraine during the Russian-Ukrainian War (2014-2023). *Military History Bulletin: Collection of scientific papers of the National Defence University of Ukraine*. Kyiv. NDUU, 2024. Issue. 1(51). P.61-69. (ukr.)

General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 12 December 2023. URL: <https://www.facebook.com/share/p/jSLX9cneGFDvEMxJ/> (ukr.)

General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 16 June 2024. URL: <https://www.facebook.com/share/p/Yfsn2GqdRkXPdEyY/> (ukr.)

General Staff of the Armed Forces of Ukraine. 5 October 2022. URL: <https://www.facebook.com/share/p/98LePPqx9QK5JqB/> (ukr.)

Haynes D. Ukraine war: UK programme to train 'citizen soldiers' is expanding. *Sky News*. 5 September 2022. URL: <https://news.sky.com/story/ukraine-war-uk-programme-to-train-citizen-soldiers-is-expanding-12690320> (eng.)

New Zealand to Train Ukrainian Forces in Artillery Use. *The Defense Post*. 23 May 2022. URL: <https://www.thedefensepost.com/2022/05/23/new-zealand-ukrainian-forces-artillery/> (eng.)

Operation ORBITAL explained: Training Ukrainian Armed Forces. *Medium*. 21 December 2021. URL: <https://medium.com/voices-of-the-armed-forces/operation-orbital-explained-training-ukrainian-armed-forces-59405d32d604> (eng.)

PM remarks at UK-France Summit Press Conference. Speech. GOV.UK. 10 March 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/speeches/pm-remarks-at-uk-france-summit-press-conference> (eng.)

PM welcomes President Zelenskyy to the UK ahead of anticipated Ukrainian military surge. Press release. GOV.UK. 15 May 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/pm-welcomes-president-zelenskyy-to-the-uk-ahead-of-anticipated-ukrainian-military-surge> (eng.)

Royal Navy train Ukrainian counterparts in Scotland. *Royal Navy*. 21 July 2023. URL: <https://www.royalnavy.mod.uk/news-and-latest-activity/news/2023/july/21/230721-royal-navy-trains-ukrainian-personnel> (eng.)

Sea Breeze exercises with the participation of Ukrainian Navy ships begin in the UK. *Military*. 25 June 2024. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/u-brytaniyi-rozpochalysya-navchannya-sea-breeze-za-uchasti-korabliv-vms-ukrayiny/> (ukr.)

Sivills-McCann D. 30,000 Ukrainian recruits go through largest UK military training effort since Second World War. *Forces Net*. 10 November 2023. URL: <https://www.forces.net/ukraine/30000-ukrainian-recruits-go-through-largest-uk-military-training-effort-second-world-war> (eng.)

Soriano G. At the heart of the British Ukrainian warrior factory (II): guts and a ghost town. *Infodefensa*. 30 January 2024. URL: <https://www.infodefensa.com/texto-diario/mostrar/4695426/corazon-fabrica-britanica-guerreros-ucranianos-ii-visceras-pueblo-fantasma> (span.)

Stewart H. Sabbagh D. Ukrainian soldiers training in UK to use British armoured vehicles. *The Guardian*. 21 April 2022. URL: <https://www.theguardian.com/politics/2022/apr/21/uk-training-ukrainian-soldiers-weapons-equipment?fbclid=IwAR0jDgZhLvMQi6Wrr7yp3489giZ34h3YuGk1KUndQdNbIOiGK227fcD0Tlc> (eng.)

The Ukrainian military arrived in the UK to train on Challenger 2 tanks. *Military*. 29 January 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vijskovi-prybulu-u-velykubrytaniyu-dlya-navchannya-na-tankah-challenger-2/> (ukr.)

The Ukrainian Navy. 23 October 2023. URL: <https://www.facebook.com/share/p/vNjEnxrdoMP8Swsn/> (ukr.)

UK to offer major training programme for Ukrainian forces as Prime Minister hails their victorious determination. GOV.UK. 17 June 2022. URL: <https://www.gov.uk/government/news/uk-to-offer-major-training-programme-for-ukrainian-forces-as-prime-minister-hails-their-victorious-determination> (eng.)

Ukraine sends pilots for training in the UK and Sweden. *Military*. 19 August 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayina-vidpravyla-pilotiv-na-navchannya-do-brytaniyi-ta-shvetsiyi/> (ukr.)

Ukrainian Armed Forces soldiers are trained in urban combat in the UK. *Military*. 11 February 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/bijtsiv-zsu-u-brytaniyi-navchayut-boyu-u-misti/> (ukr.)

Ukrainian artillerymen start training with AS-90. *Military*. 6 February 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-artylerysty-rozpochalynavchannnya-z-as-90/> (ukr.)

Ukrainian Navy ships join Sea Breeze exercise. *Military*. 26 June 2023. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/korabli-vms-zsu-doluchyls-do-navchan-sea-breeze/> (ukr.)

Ukrainian pilots graduate from flying training. *Royal Air Forces*. 22 March 2024. URL: <https://www.raf.mod.uk/news/articles/ukrainian-pilots-graduate-from-flying-training/> (eng.)

Ukrainian pilots learn to fly F-16 fighter jets after completing basic training in the UK. GOV.UK. 26 December 2023. URL: <https://www.gov.uk/government/news/ukrainian-pilots-learn-to-fly-f-16-fighter-jets-after-completing-basic-training-in-the-uk> (eng.)

Ukrainian servicemen learn M270 MLRS and 105mm L118 howitzers in the UK. *Military*. 30 June 2022. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vijskovi-opanovuyut-rszv-m270-ta-105-mm-gaubytisi-l118-u-velykij-brytaniyi/> (ukr.)

Wallace B. Continued Support to Ukraine. Statement. *UK Parliament*. 5 July 2022. URL: <https://questions-statements.parliament.uk/written-statements/detail/2022-07-05/hcws182> (eng.)

Rudko S.

**PARTICIPATION OF THE UNITED KINGDOM IN THE TRAINING OF
THE ARMED FORCES OF UKRAINE (2022 – 2024)**

This paper aims to analyze the experience of organizing and operating a training facility for the Ukrainian Defense Forces, which was arranged by the United Kingdom in a course of the Russian-Ukrainian war in 2022. The history of the implementation of one of the largest UK led training programme for the Ukrainian military, the Operation Interflex is covered. It is noted the flexibility and adaptability of the mentioned training program, which rests on the standards of the Royal Armed Forces and has been repeatedly changed in accordance with the situation at the front and the military needs of the Armed Forces of Ukraine. The paper acknowledges the contribution of other partner countries to the training of Ukrainian servicemen within the framework of Operation Interflex. The key areas of training of the Armed Forces of Ukraine in the United Kingdom are described: basic general military training of recruits; leadership commander and sergeant courses; training of tactical medics, marines, divers, sappers and chaplains; use of Western equipment and weapons. The author analyzes the organization of training of Ukrainian crews of the «Cherkasy» and «Chemihiv» mine countermeasures ships as part of a series of exercises led by the United Kingdom in 2023 and 2024, Sea Breeze and Joint Warrior-23-II. The importance of the military exercises implied for the effective use of the mine countermeasures provided to the Ukrainian Navy, practicing planning and conducting mine countermeasures in accordance with NATO standards and compatibility with partner countries' units is recognized. It is emphasized the UK's active participation in the Aviation Coalition, in a framework of which Ukrainian pilots are undergoing the first stage of training on F-16 aircraft. It is concluded that the United Kingdom has made a great contribution to the advanced military training of Ukrainian servicemen and to the increasing combat capabilities and defense capability of the Armed Forces of Ukraine in repelling the Russian invasion.

Keywords: Russian-Ukrainian War, international military assistance, training mission, United Kingdom, Operation Interflex.

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОБОРОННО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

У статті розглянуто еволюцію нормативно-правового регулювання оборонно-промислового комплексу України в контексті російсько-української війни. Визначено, що ефективне функціонування оборонно-промислового комплексу є критично важливим і необхідним для забезпечення обороноздатності та національної безпеки держави. Зокрема, у статті звертається увага, як відбувалась трансформація законодавчої бази України в умовах гібридної збройної агресії російської федерації. Проаналізовано ключові нормативно-правові акти та документи, які приймалися в Україні з 2014 по 2022 роки в умовах проведення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на Сході України. Крім того, здійснено аналіз основних нормативно-правових актів, які приймалися в умовах широкомасштабної агресії російської федерації у 2022 році щодо регулювання оборонно-промислового комплексу України.

Ключові слова: агресія російської федерації, оборонно-промисловий комплекс України, трансформація законодавчої бази, оборонний огляд, оборонні закупівлі.

Постановка проблеми та її актуальність. Ефективне функціонування оборонно-промислового комплексу (ОПК) – це запорука зміцнення обороноздатності держави, забезпечення функціонування збройних сил та інших військових формувань, а також, забезпечення технологічного розвитку держави та її економічного зростання. До 2014 р. законодавча база щодо регулювання діяльності ОПК формувалась в умовах, які не передбачали реальних загроз масштабної зовнішньої агресії. Події 2014 р. підкреслили стратегічну важливість і значимість ОПК, що є одним із чинників забезпечення національної безпеки держави. Військові дії, що розгорнулися на Сході нашої держави з весни 2014 р. внаслідок гібридної збройної агресії російської федерації призвели до обговорення стану та можливостей вітчизняного ОПК, поставивши перед державою нові завдання стосовно вдосконалення законодавства в контексті розвитку вітчизняного ОПК. За період проведення Антитерористичної операції на Сході України (АТО) та операції Об'єднаних сил (ООС)

Руснак Юрій Іванович, кандидат юридичних наук, старший дослідник, заступник начальника центру – начальник науково-дослідного управління проблем ресурсного забезпечення у воєнній сфері, сфері оборони та військового будівництва Центру воєно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України, м. Київ.

© Руснак Ю. І., 2024.

відбулась значна трансформація законодавчої бази щодо окресленого питання, втім, широкомасштабна агресія російської федерації у 2022 р. ще більше загострила дану потребу, підкресливши необхідність і важливість ефективного функціонування ОПК. В умовах триваючої агресії російської федерації важливим є аналіз досвіду реформування нормативно-правової бази за період проведення АТО (ООС) на Сході України, який став каталізатором для змін у законодавстві України задля подальшого перегляду та удосконалення нормативно-правової бази, яка регулює діяльність ОПК України, що і зумовлює актуальність обраного дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню питання сучасних тенденцій розвитку оборонно-промислового комплексу України присвячена робота Кузьменко С.М. (*Кузьменко, 2024*). Окремі питання щодо правового регулювання оборонно-промислового комплексу України висвітлено в роботах: Кудрявцевої В.М., де зокрема аналізується оборонно-промисловий комплекс, як об'єкт господарсько-правового регулювання (*Кудрявцева, 2021*). Рижих В.М і Богущький П.П. досліджували організаційно-правові засади реалізації державної політики у сфері оборонно-промислового комплексу (*Рижих & Богущький, 2020*). Втім, у сучасних умовах триваючої агресії російської федерації на території нашої держави окреслене питання потребує подальших досліджень.

Мета та завдання дослідження полягають у комплексному та всебічному дослідженні еволюції нормативно-правового регулювання оборонно-промислового комплексу України в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідність відновлення потенціалу оборонної промисловості в Україні, з урахуванням становища держави та можливостей подальшого розвитку в глобальному контексті, обумовлена особливим місцем ОПК України в розвитку економіки держави (*Кудрявцева, 2021*). Розвиток ОПК безпосередньо залежить від стану законодавчої бази держави, оскільки нормативно-правові акти встановлюють основи функціонування та розвитку окресленої сфери. Варто зосередити увагу, як змінювалась законодавча база України в умовах російсько-української війни.

Починаючи з 2014 р. були зроблені значні кроки щодо вдосконалення існуючої нормативно-правової бази держави. Втім, Рада національної безпеки і оборони України (РНБО), розглянувши стан виконання її рішень у 2014 р. та I кварталі 2015 р. щодо

посилення обороноздатності держави, визначила недостатньо ефективною роботу органів державної влади стосовно нейтралізації загроз національній безпеці, тому з метою неухильного виконання прийнятих рішень РНБО України з питань забезпечення обороноздатності держави було прийнято рішення «Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України та додаткові заходи щодо забезпечення обороноздатності держави» з метою утворення Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу, яке було введено в дію Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 285/2015 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року...*).

Так, для визначення концептуальних засад, пріоритетних напрямків військово-технічної та військово-промислової політики та функціонування ОПК для забезпечення потреб Збройних Сил України, інших військових формувань в озброєнні та військовій техніці у 2015 р. було створено Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу. Утворення Міжвідомчої комісії стало важливим кроком у вдосконаленні управлінських процесів і підвищенні рівня готовності держави до відбиття агресії російської федерації.

Указом Президента України від 12 червня 2015 р. № 329/2015 було затверджено Положення про Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу (*Про Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу, 2015*), до якого згодом було внесено зміни Указом Президента України від 1 березня 2018 р. № 50/2018 «Питання Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу» (*Питання Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу, 2018*). Відповідно до Указу Президента України від 8 листопада 2019 р. № 831/2019 «Про Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу» попередні укази втратили чинність (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 листопада 2019 року...*).

У 2015 році було затверджено нову редакцію Воєнної доктрини України (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року...*), в якій зокрема зазначалось, що воєнно-економічне та військово-технічне забезпечення воєнної безпеки держави безпосередньо залежить від ОПК що економічне забезпечення воєнної безпеки здійснюватиметься шляхом формування й реалізації принципово нової єдиної воєнно-економічної, військово-промислової та військово-технічної політики. Основні напрямки цієї політики полягали:

у запровадженні системи стратегічного планування розвитку ОПК, взаємопов'язаного із цілями та завданнями державної політики у сфері національної безпеки та оборони, соціально-економічному та науково-технічному розвитку України;

у визначенні на державному рівні довгострокових наукових та матеріально-технічних потреб оборони, забезпеченні створення, виробництва, ремонту й модернізації озброєння, військової та спеціальної техніки і боєприпасів для задоволення потреб безпеки та оборони відповідно до характеру і масштабів воєнних загроз, цілей, пріоритетів та завдань воєнної політики держави;

у формуванні збалансованої структури ОПК, визначенні пріоритетних напрямків його реформування та розвитку, технічного переозброєння, забезпеченні максимального завантаження і нарощуванні науково-виробничого потенціалу оборонного сектора економіки (*Рижих & Богущкий, 2020*).

Наступним документом, який було прийнято у 2015 р стала Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», де одним із векторів руху щодо розвитку держави визначено реформування ОПК.

Подальші кроки реформування законодавства щодо розвитку вітчизняного ОПК висвітлено в Концепції розвитку сектора безпеки і оборони України від 2016 р. (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року...*). Зокрема, в даній Концепції вказувалось, що вітчизняний ОПК відіграє провідну роль у підтриманні високого рівня бойової та мобілізаційної готовності сил та засобів сектора безпеки і оборони, нарощуванні їх оперативних спроможностей шляхом модернізації наявних і постачанні нових зразків озброєння, військової та спеціальної техніки, сучасних засобів зв'язку і захисту інформації. Також основною метою розвитку ОПК було визначено створення умов для виведення ОПК України на якісно новий рівень виробництва озброєння і військової техніки для забезпечення потреб Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань і правоохоронних органів.

У 2016 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2020 року від 20 січня 2016 р. № 19-р (*Про схвалення Концепції...*).

Також важливим кроком стало підписання Президентом України Указу від 2 серпня 2016 р. № 323/2016, відповідно до

якого було введено в дію рішення РНБО України від 20 травня 2016 р. «Про заходи з розвитку оборонно-промислового комплексу України» (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року...). Цим рішенням РНБО України було доручено Кабінету Міністрів України розробити низку законодавчих ініціатив, що стосуються переозброєння Збройних Сил та інших військових формувань в умовах агресії російської федерації, а також підготувати програму реформи та розвитку ОПК та їх фінансування.

У 2017 р. було прийнято такі нормативно-правові акти:

- Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 р. № 366-6 «Про затвердження Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2021 року». Прийняття даної Постанови стало вагомим кроком для української оборонної промисловості, оскільки держава отримала комплексний план проведення системної реформи. Важливість окресленої програми полягала в тому, що вона встановлювала основні завдання та пріоритети реформування ОПК;

- Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 червня 2017 р. № 398-р «Про схвалення Основних напрямів розвитку озброєння та військової техніки на довгостроковий період» (зі змінами у 2021 році) (Про схвалення Основних напрямів...). Зазначений документ визначав пріоритети розвитку та озброєння військової техніки. Його значимість полягала в тому, що створювались основи для цілеспрямованого розвитку технологій і техніки, що відповідали сучасним стандартам і потребам Збройних Сил України.

У 2018 р. продовжувалось формування та вдосконалення законодавчої бази щодо розвитку та діяльності ОПК України. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20 червня 2018 р. № 442-р було схвалено Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 р. (Про схвалення Стратегії розвитку...), яка була розроблена на виконання Концепції розвитку сектора безпеки і оборони України, затвердженої Указом Президента України від 14 березня 2016 р. № 92/2016. Основною метою Стратегії є створення умов щодо модернізації та випереджувального розвитку ОПК, нарощування його виробничих потужностей для задоволення потреб Збройних Сил України та інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань та правоохоронних органів, а також виробництво конкурентоспроможних на світовому ринку озброєнь і військової техніки.

Важливим кроком стало прийняття у 2018 р. Закону України «Про національну безпеку» (*Про національну безпеку України, 2018*), відповідно до якого головним завданням ОПК України є забезпечення оперативних спроможностей сил і засобів сектору безпеки і оборони шляхом постачання нових і модернізації наявних зразків озброєння, військової та спеціальної техніки. Крім того, відповідно до вимог статті 27 окресленого Закону, РНБО України було прийнято Рішення від 6 березня 2019 р. «Про реформування оборонно-промислового комплексу та підвищення рівня прозорості виконання державного оборонного замовлення», введено в дію Указом Президента України від 15 березня 2019 р. № 79/2019 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 березня 2019 року...*).

Розглянувши наданий Міністерством з питань стратегічних галузей промисловості України та попередньо схвалений Кабінетом Міністрів України звіт про результати проведення огляду ОПК, відповідно до статті 27 Закону України «Про національну безпеку України» Радою національної безпеки і оборони України було затверджено звіт про результати проведення огляду оборонно-промислового комплексу, дане рішення РНБО України було введено в дію Указом Президента України від 21 квітня 2021 р. № 168/2021 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 квітня 2021 року...*). Таким чином, вперше за історію незалежності України у 2020 р. було здійснено повноцінний огляд ОПК.

Результати проведеного огляду надали можливість:

- проаналізувати якість системи управління ОПК України та ефективність взаємодії органів державної влади у рамках реалізації військово-промислової політики;
- об'єктивно оцінити поточний стан підприємств оборонної сфери, їхні виробничі потужності та експортний потенціал;
- оцінити ефективність взаємодії державного та приватного секторів оборонної промисловості;
- визначити основні напрями реформування ОПК України, які стануть основою стратегічних і програмних документів;
- підготувати рекомендації щодо запровадження пріоритетних заходів у ході реформування оборонно-промислового комплексу України (*Підсумки-2020...*).

Також варто зазначити, що відповідно до статті 34 Закону України «Про національну безпеку України» РНБО України розглянула підготовлений Міністерством розвитку економіки,

торгівлі та сільського господарства України проєкт основних показників державного оборонного замовлення на 2020 рік та 2021, 2022 роки для задоволення потреб із забезпечення національної безпеки і оборони, а також проблемні питання, які виникли під час реалізації державної військово-промислової політики та функціонування ОПК, і схвалила Рішення «Про основні показники державного оборонного замовлення на 2020 рік та 2021, 2022 роки», яке було введено Указом Президента України від 27 лютого 2020 р. № 59/2020 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 лютого 2020 року...*).

Рішенням РНБО України від 26 червня 2018 р. «Про вдосконалення державної політики щодо забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань оборонною продукцією іноземного виробництва, а також сприяння розвитку співробітництва оборонних підприємств України з іноземними партнерами», введеним у дію Указом Президента України від 26 червня 2018 року №185/2018 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 червня 2018 року...*), Кабінету Міністрів України було доручено забезпечити розроблення та внесення на розгляд Верховної Ради України проєктів законодавчих актів України, які передбачали б надання права державним замовникам з оборонного замовлення здійснювати закупівлі товарів, робіт і послуг оборонного призначення за імпортом безпосередньо в іноземних постачальників. З метою виконання вказаного рішення Кабінетом Міністрів України були підготовлені та прийняті Верховною Радою України закони України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення закупівлі продукції, робіт і послуг оборонного призначення за імпортом» від 17 січня 2019 р. № 2672-VIII (*Про внесення змін до деяких законодавчих актів України...*) та «Про оборонні закупівлі» від 17 липня 2020 р. № 808-IX, які забезпечили державним замовникам можливість міжнародного співробітництва у сфері оборонних закупівель в інтересах гарантованого забезпечення потреб безпеки і оборони України (*Шемаєва & Толок, 2021*).

З прийняттям Закону України «Про оборонні закупівлі» втратили чинність Закон України «Про державне оборонне замовлення» від 3 березня 1999 р. № 464-XIV, крім положень щодо виконання державного оборонного замовлення на 2020 – 2021 рр. та Закон України «Про особливості здійснення закупівель товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб оборони» від 12 травня 2016 р. № 1356-VIII. Новим Законом визначено загальні

правові засади планування, порядок формування обсягів та особливостей здійснення закупівель товарів, робіт і послуг оборонного призначення для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони, а також інших товарів, робіт і послуг для гарантованого забезпечення потреб безпеки і оборони, а також порядок здійснення державного та демократичного цивільного контролю у сфері оборонних закупівель. Новий Закон докорінно змінив законодавство у сфері оборонних закупівель з радянського на європейське, внаслідок чого оборонні закупівлі стали більш відкритими (Єманов, 2023).

Впровадження Закону України «Про оборонні закупівлі» також продиктоване необхідністю гармонізації законодавства України у сфері оборонних закупівель із положеннями Директиви 2009/81/ЄС відповідно до Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, наближенням до стандартів НАТО і ЄС, з одного боку, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами з іншого (*Directive 2009/81/EC of the European Parliament and of the council, 2009*). При розробці цього Закону вперше в історії сектору безпеки і оборони України законотворчий процес відбувався прозоро із залученням усіх ключових зацікавлених сторін (Ксьонжик, 2021).

Відповідно до пункту 3 розділу XI «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про оборонні закупівлі» РНБО України розглянула підготовлений Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України проєкт основних показників державного оборонного замовлення на 2021 – 2023 роки для задоволення потреб із забезпечення національної безпеки і оборони та схвалила рішення «Про основні показники державного оборонного замовлення на 2021 рік та 2022, 2023 роки», яке було введено Указом Президента України від 30 березня 2021 р. № 132/2021 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року...*).

Варто зазначити, що у 2020 р. Міністерство оборони України виконало Державне оборонне замовлення, збільшивши обсяги закупівлі нового та модернізованого озброєння, військової техніки та виробів спеціального призначення. Попри обмеження роботи підприємств ОПК, пов'язані з COVID-19, вдалося забезпечити обсяги постачання озброєння і військової техніки на рівні 2019 року, а за деякими напрямками (забезпечення боєприпасами, бронетанковою технікою, цифровими засобами зв'язку) навіть перевищити обсяги 2019 р. (*Біла книга – 2019-2020...*).

Суттєві кроки у сфері реформування підприємств ОПК почались у 2021 р. З метою запровадження моделі корпоративного управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі України відповідно до рекомендацій з корпоративного управління суб'єктами господарювання, а також організації економічного співробітництва та розвитку, формування передумов для підвищення конкурентоспроможності підприємств ОПК державної форми власності, створення умов для залучення інвестицій в оборонно-промисловий комплекс, було прийнято Закон України «Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності» (*Про особливості реформування...*). Цим Законом було визначено особливості правового, економічного та організаційного регулювання перетворення Державного концерну «Укроборонпром» на акціонерне товариство, а державних унітарних підприємств, у тому числі казенних підприємств, що входять до складу Концерну, – на господарські товариства управління та розпорядження їхнім майном (*Про реформу*).

Серед важливих документів оборонного планування стало прийняття Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України, затвердженої Указом Президента України від 20 серпня 2021 р. № 372/2021 (*Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року...*), яка стала основою для підготовки державних програм, що стосуються ОПК України, з метою забезпечення сталого та ефективного розвитку ОПК, зниження залежності України від критичного імпорту шляхом заміщення продукцією вітчизняного виробництва, відродження стратегічної ролі оборонного сектору економіки (*Кузьменко, 2024*).

Реалізація зазначеної Стратегії передбачена у три етапи. Так, на першому етапі (2021 – 2022 рр.) передбачалось виконання завдань, визначених у пріоритетних напрямках розвитку ОПК, розробка і затвердження комплексного плану реформування ОПК; на другому етапі (2023 – 2024 рр.) передбачено реалізацію проєктів і планів розвитку оборонних підприємств; третій етап (2025 – 2030 рр.) визначає освоєння нових технологій, що забезпечать зниження використання імпортої продукції оборонно-промислового комплексу. Також триватиме диверсифікація, технічне переозброєння й розвиток науково-виробничої бази підприємств оборонних галузей промисловості» (*Зеленський затвердив...*).

У 2022 р. росія здійснила широкомасштабне вторгнення в Україну. 3 травня 2022 р. Верховна Рада прийняла у першому читанні за основу проєкт Закону про внесення змін до статті 3 Закону України «Про деякі питання заборгованості підприємств оборонно-промислового комплексу – учасників Державного концерну «Укроборонпром» та забезпечення їх стабільного розвитку» (*Про прийняття за основу проєкту...*).

Його метою є забезпечення безперервного та стабільного функціонування підприємств ОПК та належне забезпечення потреб Сил безпеки та Сил оборони необхідним озброєнням та військовою технікою, підвищення обороноздатності держави під час збройної агресії російської федерації шляхом надання можливості підприємствам на період дії воєнного стану передавати необхідні площі та обладнання в оренду з метою розміщення виробництва, необхідного для забезпечення потреб Сил безпеки і Сил оборони, у спрощеному порядку, без застосування конкурентних процедур, а також можливості безоплатно передавати майно з метою забезпечення діяльності підприємств ОПК та задоволення потреб сил безпеки і сил оборони в озброєнні та військовій техніці (*Ухвалено за основу...*).

Важливим кроком стало прийняття у 2023 р. Постанови «Щодо підтримки оборонно-промислового комплексу України в умовах воєнного стану» (*Щодо підтримки оборонно-промислового комплексу...*). Метою Постанови є:

- ліквідація юридичних колізій внаслідок декількох різних практик правозастосування норм Постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 335 «Деякі питання здійснення оплати товарів, робіт, послуг для забезпечення потреб сектору безпеки і оборони в умовах воєнного стану»;
- гарантування дотримання принципу правової визначеності при складанні й застосуванні нормативно-правових актів;
- усунення суперечностей між законами і підзаконними нормативно-правовими актами (Рада ухвалила Постанову щодо підтримки оборонно-промислового комплексу України в умовах воєнного стану).

У лютому 2024 р. було внесено зміни до Закону України «Про оборонні закупівлі» Законом України від 22 лютого 2024 р. № 3589-ІХ (*Про внесення змін до Закону України «Про оборонні закупівлі»...*). Документ передбачає, зокрема, що в разі придбання товарів, робіт і послуг для потреб безпеки та оборони за неконкурентною

процедурою або без проведення процедури закупівель рівень прибутку не може перевищувати граничного рівня прибутку, встановленого урядом.

Для випадків, де рівень прибутку урядом не був встановлений, ціна мала визначатися відповідно до пропозиції виконавця з урахуванням прибутку такого виконавця.

Такі норми застосовуються до всіх держконтрактів з оборонних закупівель, укладених за неконкурентною процедурою або без процедури, за весь час дії воєнного стану. Тобто закон має ретроспективну дію, що дозволить правоохоронним органам закрити справи, порушені раніше через неузгодженість нормативного поля (*Рада ухвалила закон...*).

Також важливо зазначити, що з метою налагодження системної роботи щодо посилення ОПК відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2024 р. № 157 було створено Промислово-оборонний комітет України (*Про утворення Промислово-оборонного комітету України*).

Окремо варто звернути увагу на те що 21 серпня 2024 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання земельних ділянок для розбудови цифрової інфраструктури» (законопроект 9549). Цим законом доповнено Закон «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» новою статтею 14-1 під назвою «Особливості примусового відчуження земельних ділянок, іншого нерухомого майна з мотивів суспільної необхідності в умовах воєнного стану для розміщення об'єктів оборонно-промислового комплексу та об'єктів інфраструктури в Ужгородському районі Закарпатської області». Відповідно до нової статті у період дії воєнного стану земельні ділянки та інші об'єкти нерухомого майна, які перебувають у приватній, комунальній власності, нерозподілені земельні ділянки, невитребовані земельні частки (паї), розташовані в Ужгородському районі Закарпатської області, можуть бути примусово відчужені з мотивів суспільної необхідності за рішенням Закарпатської обласної державної адміністрації на умовах і в порядку, визначених цією статтею, для розміщення, серед іншого, об'єктів будівництва, нерухомого майна, комплексів будівель і споруд, виробничих потужностей, частин виробничих потужностей, інженерних споруд, необхідних для функціонування та діяльності підприємств, які мають стратегічне

значення для економіки та безпеки держави та/або визначені такими, що є критично важливими для функціонування економіки та забезпечення життєдіяльності населення в особливий період у сфері оборонно-промислового комплексу (*Верховна Рада внесла зміни до Земельного кодексу України*).

Висновки. Розпочата у 2014 р. гібридна збройна агресія російської федерації проти України зумовила перегляд існуючої нормативно-правової бази щодо діяльності та розвитку вітчизняного ОПК. Зміни у законодавстві, що розпочалися з 2014 р., були спрямовані на адаптацію до умов ведення бойових дій і вимагали оперативного реагування на зовнішні загрози, що постали перед нашою державою. За період з 2014 по 2022 рр. було прийнято значну кількість нормативно-правових актів, що спрямовані на вдосконалення та ефективне функціонування вітчизняного ОПК. Розпочата широкомасштабна агресія російської федерації у 2022 р. ще більше актуалізувала окреслене питання. Триваюча агресія російської федерації та активні бойові дії на території нашої держави потребують подальшого вдосконалення законодавчої бази. Так, з огляду на досвід, набутий за період проведення АТО (ООС) на Сході нашої держави з 2014 по 2022 рр., а також досвід, набутий за період широкомасштабного вторгнення російської федерації, подальші зусилля варто зосередити на наступному:

вдосконалення законодавчої бази держави відповідно до змін воєнно-політичної обстановки, а також відповідно до вимог сучасної російсько-української війни;

аналіз законодавчої бази провідних міжнародних акторів;

інтеграція у міжнародні стандарти та впровадження кращих світових практик.

Таким чином, в умовах сучасної війни, де залучена значна кількість сил і засобів, стрімкими темпами відбувається модернізація технологій, у тому числі озброєння і техніки, розвиток нормативно-правової бази щодо забезпечення діяльності вітчизняного ОПК – це процес постійного вдосконалення, що спрямований на забезпечення обороноздатності та національної безпеки держави.

Використані посилання

Біла книга – 2019-2020. Збройні Сили України, Держспецтрансслужба. URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2020_FINAL.pdf (дата звернення: 16.07.2024).

Верховна Рада внесла зміни до Земельного кодексу України. *Судово-юридична газета*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/308786-verkhovna-ura-rada-vnesla-izmeneniya-v-zemelnyu-kodeks-ukrainy> (дата звернення: 22.08.2024).

Сманов В.В. (2023). Механізми формування раціональних оборонних закупівель при реагуванні Сил безпеки на кризові ситуації. *Журнал «Наукові інновації та передові технології»*, № 3(17). С. 40 – 49.

Зеленський затвердив Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-strategia-rozvytku-oprk/31420429.html> (дата звернення: 23.07.2024).

Ксьонжик І.В. (2021). Оборонні закупівлі як невід’ємна складова розвитку конкуренції та протидії корупції в Україні. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції молодих учених і науково-педагогічних працівників, 20 травня 2021 р. / Редкол.: Непочатенко О. О. (відп. ред.) та ін. Умань: ВПЦ «Візаві», С. 47 – 49.*

Кудрявцева В. В. (2021). Оборонно-промисловий комплекс як об’єкт господарсько-правового регулювання. URL https://ndipzr.org.ua/wp-content/uploads/2021/Conf_21.05.2021/Conf_21.05.21_38.pdf (дата звернення: 28.07.2024).

Кузьменко С.М. (2024). Сучасні тенденції розвитку оборонно-промислового комплексу України. *Актуальні питання у сучасній науці*, № 3(21). С. 313 – 324.

Питання Міжвідомчої комісії з питань оборонно-промислового комплексу: Указ Президента України від 01.03.2018 р. № 50/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/50/2018#Text> (дата звернення: 18.07.2024) – втратив чинність.

Підсумки-2020: вперше за роки незалежності України проведено Огляд оборонно-промислового комплексу України. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumki-2020-vpershe-za-roki-nezalezhnosti-ukrayini-provedeno-oglyad-oboronno-promisloвого-kompleksu-ukrayini> (дата звернення: 17.07.2024).

Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо здійснення закупівель продукції, робіт і послуг оборонного призначення за імпортом : Закон України від 17.01.2019 р. № 2672-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2672-19#Text> (дата звернення: 20.07.2024).

Про внесення змін до Закону України "Про оборонні закупівлі" щодо удосконалення правового регулювання ціноутворення в оборонних закупівлях під час дії правового режиму воєнного стану : Закон України від 22.02.2024 р. № 3589-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3589-20#Text> (дата звернення: 22.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про заходи з розвитку оборонно-промислового комплексу України»: Указ Президента України від 02.08.2016 р. № 323/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/323/2016#Text> (дата звернення: 23.07.2024).

Про Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу : Указ Президента України від 12.06.2015 р. № 329/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329/2015#Text> (дата звернення: 21.07.2024) – втратив чинність.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 листопада 2019 року «Про Міжвідомчу комісію з питань оборонно-промислового комплексу»: Указ Президента України від 08.11.2019 р. № 831/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831/2019#Text> (дата звернення: 12.07.2024).

Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469 - VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 20.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: Указ Президента України від 24.09.2015 р. № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text> (дата звернення: 25.07.2024) – втратив чинність.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 лютого 2020 року «Про основні показники державного оборонного замовлення на 2020 рік та 2021, 2022 роки»: Указ Президента України від 27.02.2020 р. № 59/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59/2020#Text> (дата звернення: 24.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про основні показники державного оборонного замовлення на 2021 рік та 2022, 2023 роки»: Указ Президента України від 30.03.2021 р. № 132/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/2021#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

Про особливості реформування підприємств оборонно-промислового комплексу державної форми власності: Закон України від 13.07.2021 р. № 1630-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-20#Text> (дата звернення: 16.07.2024).

Про прийняття за основу проєкту Закону України про внесення змін до статті 3 Закону України «Про деякі питання заборгованості підприємств оборонно-промислового комплексу – учасників Державного концерну "Укроборонпром" та забезпечення їх стабільного розвитку»: Постанова Верховної Ради України від 03.05.2022 № 2242-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-IX#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 квітня 2021 року «Про результати проведення огляду оборонно-промислового комплексу»: Указ Президента України від 21.04.2021 р. № 168/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168/2021#Text> (дата звернення: 22.07.2024).

Про реформу. *UkrOboronProm*. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/pro-reformu> (дата звернення: 17.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 березня 2019 року «Про реформування оборонно-промислового комплексу та підвищення рівня прозорості виконання державного оборонного замовлення»: Указ Президента України від 15.03.2019 р. № 79/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2019#Text> (дата звернення: 20.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 червня 2021 року «Про Стратегію розвитку оборонно-промислового комплексу України»: Указ Президента України від 20.08.2021 р. № 372/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2021#Text> (дата звернення: 21.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 червня 2018 року "Про вдосконалення державної політики щодо забезпечення Збройних Сил України та інших військових формувань оборонною продукцією іноземного виробництва, а також сприяння розвитку співробітництва оборонних підприємств України з іноземними партнерами" : Указ Президента України від 26.06.2018 р. № 185/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185/2018#Text> (дата звернення: 11.07.2024).

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України»: Указ Президента України від 14.03.2016 р. № 92/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text> (дата звернення: 22.07.2024) – втратив чинність.

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про стан виконання рішень Ради національної безпеки і оборони України та додаткові заходи щодо забезпечення обороноздатності держави»: Указ Президента України від 26.05.2015 р. № 285/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285/2015#Text> (дата звернення: 15.07.2024).

Про схвалення Концепції Державної цільової програми реформування та розвитку оборонно-промислового комплексу на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.01.2016 р. № 19-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-2016-p#Text> (дата звернення: 20.07.2024).

Про схвалення Основних напрямів розвитку озброєння та військової техніки на довгостроковий період : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.06.2017 р. № 398-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2017-p#Text> (дата звернення: 19.07.2024).

Про схвалення Стратегії розвитку оборонно-промислового комплексу України на період до 2028 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.06.2018 р. № 442-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-p#Text> (дата звернення: 16.07.2024).

Про утворення Промислово-оборонного комітету України: Постанова Кабінету Міністрів України від 09.02.2024 р. № 157. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-2024-p#Text> (дата звернення: 22.07.2024).

Рада ухвалила закон, що вирішує проблему з прибутком підприємств ОПК. *Українформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3830718-rada-uhvalila-zakon-so-virisue-problemu-z-pributkom-pidpriemstv-opk.html> (дата звернення: 19.07.2024).

Рада ухвалила Постанову щодо підтримки оборонно-промислового комплексу України в умовах воєнного стану. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/21/rada-uhvalyla-postanovu-shhodo-pidtrymky-oboronno-promyslovogo-kompleksu-ukrayiny-v-umovah-voynogo-stanu/> (дата звернення: 19.07.2024).

Рижих В.М., Богуцький П.П. (2020). Організаційно-правові засади реалізації державної політики у сфері оборонно-промислового комплексу. *Наука і оборона*, 4, С. 12 – 19.

Ухвалено за основу законопроект щодо забезпечення стабільного функціонування підприємств ОПК. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/03/pryjnyato-za-osnovu-zakonoprojekt-shhodo-zabezpechennya-stabilnogo-funkcionuvannya-pidpriemstv-opk/> (дата звернення: 21.07.2024).

Шемаєва Л.Г., Толоч П.О. (2021). Сучасні тенденції розвитку міжнародного воєнно-економічного співробітництва України. *Вчені записки Університету «КРОК»*, № 4(64), С. 21 – 27.

Щодо підтримки оборонно-промислового комплексу України в умовах воєнного стану: Постанова Верховної Ради України від 21.09.2023 № 3388-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3388-IX#Text> (дата звернення: 21.07.2024).

Directive 2009/81/EC of the European Parliament and of the council of 13 July 2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/81/oj> (дата звернення: 20.07.2024).

References

Bila knyha – 2019-2020. Zbroini Syly Ukrainy, Derzhspetsstranssluzhba. URL: https://www.mil.gov.ua/content/files/whitebook/WB_2020_FINAL.pdf (data zvernenia: 16.07.2024) (ukr).

Verkhovna Rada vnesla zminy do Zemelnoho kodeksu Ukrainy. *Sudovyrydychna hazeta*. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/308786-verkhovnaya-rada-vnesla-izmeneniya-v-zemelnyy-kodeks-ukrainy> (Date accessed: 22.08.2024) (ukr).

Yemanov V.V. (2023). Mekhanizmy formuvannya ratsionalnykh oboronnykh zakupivel pry reahuvanni syl bezpeky na kryzovi sytuatsii. *Zhurnal «Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii»*, № 3(17). S. 40-49 (ukr).

Zelenskyi zatverdyv Stratehiiu rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu. *Radio Svoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-stratehia-rozvytku-opk/31420429.html> (Date accessed: 23.07.2024) (ukr).

Ksonzhyk I.V. (2021). Oboronni zakupivli yak nevidiemna skladova rozvytku konkurentsii ta protydii koruptsii v Ukraini. *Materialy Vseukrainskoi naukovoii konferentsii molodykh uchenykh i naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv, 20 travnia 2021 r. / Redkol.: Nepochatenko O. O. (vidp. red.) ta in. Uman: VPTs «Vizavi», S. 47-49* (ukr).

Kudriavtseva V.V. (2021). Oborono-promyslovyi kompleks yak ob'ekt hospodarsko-pravovoho rehuliuвання. URL https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2021/Conf_21.05.2021/Conf_21.05.21_38.pdf (Date accessed: 28.07.2024) (ukr).

Kuzmenko S.M. (2024). Suchasni tendentsii rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy. *Aktualni pytannia u suchasni nautsi*, № 3(21). S. 313-324 (ukr).

Pytannia Mizhvidomchoi komisii z pytan oboronno-promysloвого kompleksu : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 01.03.2018 r. № 50/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/50/2018#Text> (Date accessed: 18.07.2024) – vtratyv chynnist (ukr).

Pidsumky-2020: vpershe za roky nezalezhnosti Ukrainy provedeno Ohliad oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy. *Uriadovi portal*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/pidsumki-2020-vpershe-za-roki-nezalezhnosti-ukrayini-provedeno-oglyad-oboronno-promisloвого-kompleksu-ukrayini> (Date accessed: 17.07.2024) (ukr).

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo zdiisnennia zakupivel produktii, roboti i posluh oboronnoho pryznachennia za importom: Zakon Ukrainy vid 17.01.2019 r. № 2672-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2672-19#Text> (Date accessed: 20.07.2024) (ukr).

Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro oboronni zakupivli» shchodo udoskonalennia pravovoho rehuliuвання tsinoutvorennia v oboronnykh zakupivliakh pid chas dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 22.02.2024 r. № 3589-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3589-20#Text> (Date accessed: 22.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 travnia 2016 roku «Pro zakhody z rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 02.08.2016 r. № 323/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/323/2016#Text> (Date accessed: 23.07.2024) (ukr).

Pro Mizhvidomchu komisiiu z pytan oboronno-promysloвого kompleksu : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 12.06.2015 r. № 329/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/329/2015#Text> (Date accessed: 21.07.2024) – vtratyv chynnist (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 lystopada 2019 roku «Pro Mizhvidomchu komisiiu z pytan oboronno-promysloвого kompleksu»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 08.11.2019 r. № 831/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831/2019#Text> (Date accessed: 12.07.2024) (ukr).

Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 r. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (Date accessed: 20.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 2 veresnia 2015 roku «Pro novu redaktsiiu Voiennoi doktryny Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.09.2015 r. № 555/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015#Text> (Date accessed: 25.07.2024) – vtratyv chynnist (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 liutoho 2020 roku «Pro osnovni pokaznyky derzhavnoho oboronnoho zamovlennia na 2020 rik ta 2021, 2022 roky»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27.02.2020 r. № 59/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/59/2020#Text> (Date accessed: 24.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 11 bereznia 2021 roku «Pro osnovni pokaznyky derzhavnoho oboronnoho zamovlennia na 2021 rik ta 2022, 2023 roky»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30.03.2021 r. № 132/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/2021#Text> (Date accessed: 19.07.2024) (ukr).

Pro osoblyvosti reformuvannia pidprijemstv oboronno-promysloвого kompleksu derzhavnoi formy vlasnosti: Zakon Ukrainy vid 13.07.2021 r. № 1630-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1630-20#Text> (Date accessed: 16.07.2024) (ukr).

Pro pryiniattia za osnovu proektu Zakonu Ukrainy pro vnesennia zmin do statti 3 Zakonu Ukrainy «Pro deiaki pytannia zaborhovanosti pidprijemstv oboronno-promysloвого kompleksu – uchashnykiv Derzhavnoho kontsernu "Ukroboronprom" ta zabezpechennia yikh stabilnoho rozvytku»: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 03.05.2022 № 2242-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2242-IX#Text> (Date accessed: 19.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 15 kvitnia 2021 roku «Pro rezultaty provedennia ohliadu oboronno-promysloвого kompleksu»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 21.04.2021 r. № 168/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168/2021#Text> (Date accessed: 22.07.2024) (ukr).

Pro reformu. *Ukroboronprom*. URL: <https://ukroboronprom.com.ua/pro-reformu> (Date accessed: 17.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 bereznia 2019 roku «Pro reformuvannia oboronno-promysloвого kompleksu ta pidvyshchennia rivnia prozorosti vykonannia derzhavnoho oboronnoho zamovlennia»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 15.03.2019 r. № 79/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2019#Text> (Date accessed: 20.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 18 chervnia 2021 roku «Pro Stratehiiu rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 20.08.2021 r. № 372/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/372/2021#Text> (Date accessed: 21.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 26 chervnia 2018 roku «Pro vdoskonalennia derzhavnoi polityky shchodo zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan oboronnoiu produktsiieiu inozemnoho vyrobnytstva, a takozh spriannia rozvytku spivrobitnytstva oboronnykh pidprijemstv Ukrainy z inozemnymi partneramy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.06.2018 r. № 185/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185/2018#Text> (Date accessed: 11.07.2024) (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 4 bereznia 2016 roku «Pro Kontseptsiiu rozvytku sektoru bezpeky i oborony Ukrainy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.03.2016 r. № 92/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text> (Date accessed: 22.07.2024) – vtratyv chynnist (ukr).

Pro rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 6 travnia 2015 roku «Pro stan vykonannia rishen Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy ta dodatkovi zakhody shchodo zabezpechennia oboronozdatnosti derzhavy»: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 26.05.2015 r. № 285/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/285/2015#Text> (Date accessed: 15.07.2024) (ukr).

Pro skhvalennia Kontseptsii Derzhavnoi tsilovoi prohramy reformuvannia ta rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu na period do 2020 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.01.2016 r. № 19-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-2016-r#Text> (Date accessed: 20.07.2024) (ukr).

Pro skhvalennia Osnovnykh napriamiv rozvytku ozbroiennia ta viiskovoi tekhniky na dovhostrokovyi period: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 14.06.2017 r. № 398-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2017-r#Text> (Date accessed: 19.07.2024) (ukr).

Pro skhvalennia Stratehii rozvytku oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy na period do 2028 roku: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 20.06.2018 r. № 442-r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2018-r#Text> (Date accessed: 16.07.2024) (ukr).

Pro utvorennia Promyslovo-oboronnoho komitetu Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 09.02.2024 r. № 157. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-2024-p#Text> (Date accessed: 22.07.2024) (ukr).

Rada ukhvalyla zakon, shcho vyrishuie problemu z prybutkom pidprijemstv OPK. *Ukrinform*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3830718-rada-uhvalila-zakon-sovirisue-problemu-z-pributkom-pidpriemstv-opk.html> (Date accessed: 19.07.2024) (ukr).

Rada ukhvalyla Postanovu shchodo pidtrymky oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy v umovakh voiennoho stanu. *ArmiaInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/09/21/rada-uhvalyla-postanovu-shhodo-pidtrymky-oboronno-promysloвого-kompleksu-ukrayiny-v-umovah-voyennogo-stanu/> (Date accessed: 19.07.2024) (ukr).

Ryzhykh V.M., Bohutskyi P.P. (2020). Orhanizatsiino-pravovi zasady realizatsii derzhavnoi polityky u sferi oboronno-promysloвого kompleksu. *Nauka i oborona*, 4, S. 12-19 (ukr).

Ukhvaleno za osnovu zakonoproiekt shchodo zabezpechennia stabilnogo funkcionuvannia pidprijemstv OPK. *ArmiaInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/05/03/pryjnyato-za-osnovu-zakonoprojekt-shhodo-zabezpechennya-stabilnogo-funkcionuvannya-pidprijemstv-opk/> (Date accessed: 21.07.2024) (ukr).

Shemaieva L.H., Tolok P.O. (2021). Suchasni tendentsii rozvytku mizhnarodnoho voienno-ekonomichnoho spivrobitnytstva Ukrainy. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*, № 4(64), S. 21-27 (ukr).

Shchodo pidtrymky oboronno-promysloвого kompleksu Ukrainy v umovakh voiennoho stanu : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 21.09.2023 № 3388-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3388-IX#Text> (Date accessed: 21.07.2024) (ukr).

Directive 2009/81/EC of the European Parliament and of the council of 13 July 2009. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/81/oj> (Date accessed: 20.07.2024) (eng).

Rusnak Yu.

THE HISTORICAL EXPERIENCE OF REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK OF UKRAINE'S DEFENSE-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

The article examines the evolution of the regulatory and legal framework governing Ukraine's defense industry within the context of the Russian-Ukrainian war. It is determined that the effective operation of the defense industry is critically important and necessary for ensuring the country's defense capability and national security. The development of the defense industry is directly dependent on the state of the legislative framework, as normative legal acts establish the foundations for the functioning and development of this sector. Specifically, the article addresses how the

legislative framework of Ukraine has transformed in response to the hybrid armed aggression of the Russian Federation. Legislative changes initiated since 2014 were aimed at adapting to the conditions of armed conflict and required prompt responses to the external threats facing the state.

The article analyzes key normative legal acts and documents adopted in Ukraine from 2014 to 2022 during the Anti-Terrorist Operation and the Joint Forces Operation in Eastern Ukraine, which were focused on improving and effectively operating the domestic defense industry of Ukraine. Furthermore, the author analyzes the main normative legal acts adopted during the large-scale aggression of the Russian Federation in 2022 regarding the regulation of Ukraine's defense industry. The author also identifies that future efforts should be concentrated on the following areas:

- Improving the state legislative framework in accordance with changes in the military-political situation and the requirements of the current Russian-Ukrainian war;

- Analyzing the legislative frameworks of leading international actors;

- Integrating international standards and implementing best global practices.

Thus, in the context of modern warfare, the development of the regulatory and legal framework for ensuring the functioning of Ukraine's defense industry is an ongoing process of enhancement aimed at ensuring the country's defense capability and national security.

Keywords: Russian Federation aggression, Ukraine's defense industry, legislative framework transformation, defense review, defense procurement.

РІЧКОВА ФЛОТИЛІЯ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПОПЕРЕДНИКИ

У статті розглянуто розвиток річкову компоненту ВМС Збройних Сил України. Відзначено, що дуже короткий період (травень 1995 – початок 1996 рр.) на Дунаї існувала бригада річкових кораблів. Після цього тривалий час річкова складова Сил безпеки і оборони України була представлена лише частинами Державної прикордонної служби. Спробу відтворити річкову компоненту в складі ВМС зробили у 2013 – 2014 рр., однак вона виявилась нетривалою. З літа 2021 р. розпочалось активне освоєння Військово-Морськими Силами річкової акваторії Дніпра. Завдяки цьому в березні 2022 р. почалось формування річкової флотилії на Дніпрі. До її складу увійшли два окремі дивізійні річкових катерів (у Києві та Запоріжжі). Річкову флотилію спершу укомплектували мобілізованими цивільними катерами, а з осені 2022 р. почали надходити спеціально побудовані катери – як українського виробництва, так і передані країнами-партнерами в рамках військово-технічної допомоги. Крім того, були отримані і берегові ракетні (протикатерні) комплекси. Річкова флотилія ВМС Збройних Сил України виконує завдання, аналогічні тим, що виконували річкові флотилії часів Другої світової війни чи війни у В'єтнамі: підтримка наземних частин на березі та островах, висадка десантів, переправа через річку особового складу та вантажів, патрулювання річкової акваторії. Додатковою важливою функцією стала протиповітряна оборона.

Ключові слова: ВМС ЗС України, річкова флотилія, річкові катери, російсько-українська війна, широкомасштабне вторгнення військ рф в Україну.

Постановка проблеми та її актуальність. Нинішня російсько-українська війна багато в чому змінила погляди на сучасні способи ведення бойових дій. Наприклад, упродовж багатьох десятиліть панувала думка про застарілість (для європейських умов) річкових флотилій і річкових бойових кораблів (катерів). Однак річкова флотилія ВМС ЗС України, створена в березні 2022 р., успішно виконує різноманітні бойові завдання на Дніпрі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. З огляду на те, що річкова флотилія ВМС ЗС України створена порівняно недавно, досі в історіографії відсутні публікації, присвячені цьому з'єднанню. Однак діяльність річкової флотилії досить широко висвітлюється в інтернет-публікаціях.

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А. І., 2024.

Мета та завдання дослідження. Стаття має на меті дослідити передісторію та історію формування річкової флотилії ЗС України, а також її участь у відбитті російської агресії.

Виклад основного матеріалу дослідження

Попередники річкової флотилії ВМС ЗС України

Нинішня річкова флотилія є не першим річковим з'єднанням у складі ВМС України. Початок був покладений 1 травня 1995 р., коли в рамках угоди про поділ Чорноморського флоту Україна отримала частину катерів розформованої 116-ї бригади річкових катерів, яка базувалась на Дунаї. Україна отримала п'ять артилерійських катерів проекту 1204 (збудовані у 1968 – 1979 рр. у Керчі) – АК-211, АК-246, АК-397, АК-563 і АК-583, а також корабель управління ССВ-10 (*Угода... про параметри поділу..., 1997*). Останнім ввели до складу ВМС України під назвою «Дунай», а артилерійські катери назвали на честь міст: АК-211 – «Лубни», АК-246 – «Канів», АК-397 – «Ніжин», АК-563 – «Ізмаїл» (АК-583 знаходився в поганому технічному стані та до складу ВМС України не вводився). На базі цих кораблів утворили 3-тю бригаду річкових кораблів. Однак вже в лютому 1996 р. цю бригаду передали з ВМС до Державного комітету з охорони Державного кордону України та реорганізували в Ізмаїльську окрему бригаду прикордонних сторожових кораблів. В грудні 2000 р. Ізмаїльську бригаду розформували, а кораблі передали Одеському загону морської охорони. Однак у червні 2002 р. був утворений 18-й Ізмаїльський загін морської охорони. До його складу передали усі вищезгадані кораблі, пізніше його поповнили кількома малими катерами (*В Ізмаїлі відроджують..., 2019*). У 2008 р. катер «Канів» вивели з бойового складу (пізніше його розібрали на запчастини для ремонту однотипних катерів), а у 2012 р. списали «Дунай», виставивши його на продаж як металобрухт (*«Дедушка украинского флота»..., 2019*).

Артилерійські катери не лише патрулювали кордон на р. Дунай, але й систематично брали участь у спільних навчаннях серії Riverine з річковою флотилією Румунії (*На Дунаї тривають..., 2021*). У 2019 – 2021 рр. «Лубни», «Ніжин» та «Ізмаїл» пройшли ремонти (*Українські «Джмелі»..., 2019*). Крім Дунаю, прикордонники мали свої катери і на Дніпрі – у складі Групи катерів Морської охорони «Дніпро». Базувалась вона в Києві. Де за радянських часів базувався загін навчальних катерів Київського вищого військово-морського політичного училища (малі катери проекту 1415 та ін.). Він припинив своє існування після розформування училища у 1995 р.

Рис. 1. Прикордонний сторожовий корабель «Ніжин» (проекту 1204) на Дунаї під час навчань Riverine-2021. Вересень 2021 р.

У січні 2013 р. річковий компонент знову з'явився у складі ВМС України – був сформований 24-й окремий дивізіон річкових катерів. Тимчасово він базувався в Одесі, а діяти мав на Дунаї та на Дніпровсько-Бузькому лимані (*В українській армії...*, 2013). До складу дивізіону увійшли три артилерійські катери (хоч «артилерійськими» вони є суто номінально – озброєні ці катери тільки кулеметами): «Скадовськ» (Р170) проекту 1400М і два переобладнаних рейдових катери проекту 376У – АК-01 «Рівне» (Р172) і АК-02 (Р173). Ці катери були лише тимчасовим рішенням, оскільки в перспективі 24-й дивізіон мав отримати дев'ять малих броньованих артилерійських катерів (МБАК) проекту 58155 «Гюрза-М». Контракт на їхнє будівництво на корабельні «Кузня на Рибальському» в Києві був підписаний 25 жовтня 2012 р. (зрештою, побудували вісім таких катерів) (*Малий броньований...*, 2019). Однак у 2014 р. 24-й дивізіон розформували, а його катери передали до складу 1-го дивізіону охорони та забезпечення (з 2018 р. – 1-й дивізіон кораблів охорони рейду) (*Розформовані військові частини*, 2022). До цього дивізіону передавали і новозбудовані катери проекту 58155.

За півроку до початку широкомасштабного російського вторгнення українські Сили безпеки і оборони суттєво посилили свою активність на Дніпрі. На початку серпня 2021 р. у районі Києва були проведені навчання за участю трьох МБАК проекту 58155 – «Бердянськ» (Р175), «Нікополь» (Р176) і «Костопіль» (Р180) – а також десантного катера «Сватове» (L434) проекту 1176. Ці катери прибули з Чорного моря. Крім того, у навчаннях взяли участь річкові

підрозділи Державної прикордонної служби України, Національної поліції, Державної служби України з надзвичайних ситуацій (*Катери ВМС України...*, 2021).

Рис. 2. Катери «Бердянськ», «Нікополь» і «Костопіль» під час навчань на Дніпрі. Серпень 2021 р.

24 серпня 2021 р. на Дніпрі, в районі Київського річкового вокзалу і Труханового острова, за наказом Міністерства оборони України вперше за роки незалежності був проведений парад річкового компоненту Сил безпеки і оборони України. Від ВМС у ньому взяли участь чотири вищезгаданих катери та чотири швидкісних човни з напівжорстким копусом типу «Willard». Сили спеціальних операцій представляли по одному катеру типів «Wing» і «Brig». Від Національної поліції України були представлені чотири багатофункціональних катери TUNA UMS 600, катер 865 CABIN, спеціальний штурмовий катер «Spirit 585». Від Державної прикордонної служби у параді взяли участь два катери «Safe Boat 27» 10-го окремого загону оперативного реагування «Дозор» та малий катер UMS-1000 з Групи катерів Морської охорони «Дніпро». Державна служба України з надзвичайних ситуацій була представлена рятувальним катером на повітряній подушці MARC-700, пожежним катером UMS-865, самохідним моторним судном «Crownline 270 CR», катером з розмінування СКР СПРУТ, водолазно-рятувальним катером «Рятувальник 101». В параді була й авіаційна частина – над Дніпром пройшли два гелікоптери Мі-14 10-ї морської авіаційної бригади, а також по два штурмовики Су-25 з Повітряних сил і гелікоптери Мі-8 з авіації Сухопутних військ (*Наказ МО України від 11.08.2021 № 232*).

У січні 2022 р., буквально напередодні початку російського широкомасштабного вторгнення, в Одесі пройшла конференція з планування міжнародних військово-морських навчань «Sea Breeze-2022». За її результатами повідомлялось, що під час навчань буде організований річковий етап, який пройде на Дніпрі. Планувалось залучити, зокрема, артилерійські катери ВМС (проекту 58155) і Морської охорони (проекту 1204) (*Сі-Бриз-2022..., 2022*). Однак через початок російського вторгнення плани довелось коригувати. Навчання «Sea Breeze-2022» пройшли в липні 2022 р. біля берегів Болгарії.

Структура й озброєння річкової флотилії ВМС ЗС України

Формування постійних річкових сил на Дніпрі почалось вже після початку широкомасштабного російського вторгнення. В березні 2022 р. була утворена річкова флотилія ВМС України. Штаб її розташований в Києві, а командиром призначили капітана 1 рангу Юрія Вицького.

На структурі річкової флотилії відобразились гідрологічні особливості Дніпра в межах України. По суті, на значній частині своєї течії ця річка в другій половині ХХ століття була перетворена на каскад водосховищ. Прохід суден цим каскадом можливий лише з використанням шлюзів, що у воєнний час вкрай утруднено. Тому річкова флотилія формувалась з двох частин. 15 квітня 2022 р., відповідно до директиви Головнокомандувача Збройних Сил України від 3 квітня 2022 р., в Києві почалось формування 26-го окремого дивізіону річкових катерів (однорічка; командир – капітан 2 рангу В'ячеслав Симоненко) (*Довідка про бойовий шлях 26...:1*). Його кістяк спершу склали мобілізовані цивільні катери.

Командувач ВМС України віце-адмірал Олексій Неїжпапа у червні 2022 р. відзначав: «Сама обстановка диктувала нові вимоги й змусила дивитися нас не лише на річкові артерії на півдні, а й на півночі нашої країни. Відтак, за ініціативи та підтримки командування Сухопутних військ нами спільно було сформовано дивізіон річкових катерів на півночі Дніпра – головної логістичної артерії України, втратити яку ми не можемо собі дозволити». Він же відзначав, що одним із мотивів створення Річкової флотилії була потенційна загроза з боку Білорусі, яка має річковий дивізіон у Пінську (*Про важливість і перспективи..., 2022*). 26-й однорічка увійшов у підпорядкування Сил оборони Києва для забезпечення підтримки сил у прирічкових операційних районах, які діють біля Дніпра.

22 липня 2022 р. була видана директива Головнокомандувача Збройних Сил України, яка передбачала формування 27-го окремого дивізіону річкових катерів з базою в м. Запоріжжі, призначеного для дій у нижній течії Дніпра (*Довідка про бойовий шлях 27...:1*). Очолив його капітан 2 рангу Ігор Хозлу.

Рис. 3. Катер типу «Dauntless» на Дніпрі. Початок грудня 2023 р.

Вагомим поповненням українських річкових дивізіонів стали катери, які надаються країнами-партнерами. Зокрема, в червні 2022 р. уряд США оголосив, що в черговому пакеті військової допомоги буде передано десять швидкісних катерів «Dauntless» виробництва фірми «Sea Ark». Вони надійшли восени того ж року і були розподілені між двома річковими дивізіонами (*Бровінська, 2022*).

Досить цікавим поповненням, отриманим 26-м дивізіоном у вересні 2022 р., став десантний катер «Sherp The Shuttle». Цей катер створювався виробником колісних всюдиходів «Sherp» для транспортування їх через водойми. Наявність рампи в носовій частині дозволяє перевозити легку колісну техніку (вантажність катера становить 4 тонни), а два двигуни потужністю по 300 к.с. забезпечують максимальну швидкість понад 30 вузлів (без вантажу). У ВМС катер озброїли двома 12,7 мм кулеметами (*Річковий дивізіон ЗСУ..., 2022*).

Рис. 4. Флагман річкової флотилії – катер «Буча»

Найбільш потужною бойовою одиницею річкової флотилії наразі є малий броньований артилерійський катер «Буча» (P181). Це – останній, восьмий катер проекту 58155. Російське вторгнення застало його в Києві, де катер проходив випробування. Після їх завершення 26 травня 2023 р. «Бучу» включили до складу 26-го окремого дивізіону річкових катерів флагмана річкової флотилії. 7 липня того ж року катер вийшов на перше бойове чергування на Дніпрі (*Артилерійський катер «Буча»...*, 2023).

Оновлення та розширення корабельного складу річкової флотилії триває. 6 липня 2024 р. пресслужба ВМС України оприлюднила відео з навчань, які проходили на одному з дніпровських водосховищ. На ньому показана висадка десанту, в якій взяли участь, поряд з катером «Sherp The Shuttle», щонайменше чотири катери типу «Usiko» (Marine Alutech Watercat M11). Неназвана кількість таких катерів була передана Україні Фінляндією. Такий катер завдовжки 10,5 м має водотоннажність 10 т і вантажність 2,5 т. Він може розвивати швидкість 30-35 вуз. Ще одним цікавим моментом цих навчань стала участь в них гелікоптера «Westland Sea King» – одного з переданих Великою Британією (*На Дніпрі відбулись...*, 2024).

Особливості бойових дій на Дніпрі зумовили деяку специфіку структури річкових сил. В обох дивізіонах були утворені берегові протикатерні ракетні батареї. Їх озброїли ракетними комплексами

RBS-17, переданими Швецією. Ці комплекси використовують спеціально модифіковані ракети «Хеллфайр» з лазерним наведенням. Про рішення передати RBS-17 Україні уряд Швеції повідомив в червні 2022 р. (*Швеція надішле Україні...*, 2022). Перше відео бойового застосування RBS-17 з'явилося у жовтні того ж року. З огляду на відсутність на Дніпрі катерів противника, ці ракети використовувались для стрільби по наземних цілях (*Українські військові застосували...*, 2022).

Участь річкової флотилії ВМС ЗС України у бойових діях

Побоювання щодо можливих дій противника на Дніпрі в районі Києва не справдились, але 26-й дивізіон ніс патрульну службу на самій річці та Київському морі. Оскільки після відступу росіян від Києва загроза з північного напрямку значно знизилась, частину сил 26-го дивізіону в липні 2022 р. скерували на Запорізький напрямок (*Довідка про бойовий шлях 26...:1*). Одним із найважливіших завдань тієї частини дивізіону, яка залишилась в Києві, стала протиповітряна оборона. Росіяни ще з перших днів широкомасштабного вторгнення оцінили переваги повітряного шляху над Дніпром і Київським морем – над водою, на рівні чи навіть нижче берегів, літальні апарати опинялись у «мертвій зоні» засобів ППО. Саме так рухались їхні гелікоптери з десантом до Гостомеля (*Харук, 2022:143*). У ході авіаційно-ракетних ударів по об'єктах цивільної інфраструктури в Києві та його околицях росіяни почали прокладати маршрути польотів крилатих ракет, а згодом і БпЛА типу «Шахед-136» над Дніпром. За таких обставин катери 26-го дивізіону виконували ту ж роботу, що і мобільні вогневі групи на суші. З тих випадків знищення повітряних цілей 26-м дивізіоном, які стали відомі громадськості, згадаємо хоча б епізод 25 травня 2023 р., коли вогнем ПЗРК «Ігла-1» була збита крилата ракета, а також протиповітряні бої 25 листопада та 16 грудня 2023 р., коли екіпажі катерів дивізіону збили над Києвом, відповідно, три і один БпЛА «Шахед-136» (*Довідка про бойовий шлях 26...:2*).

У травні 2023 р. 26-й дивізіон взяв участь у навчаннях Сил територіальної оборони в Північній операційній зоні, в ході яких відпрацьовувались завдання пошуку, локалізації, блокування та знищення розвідувально-диверсійних груп противника. Командувач Об'єднаних сил ЗС України генерал-лейтенант Сергій Насв, коментуючи хід навчань, зокрема відзначив: «Висадка річкового десанту та захоплення визначеного плацдарму – це маленька частина першочергових завдань, до яких завжди готові воїни, що

боронять північний напрямок. Я задоволений підготовкою наших підрозділів» (*Сили оборони тренуються...*, 2023). Інженерно-саперне відділення дивізіону бере участь у роботі з розмінування деокупованих територій. До початку 2024 р. сапери 26-го дивізіону обстежили 180 гектарів території в Київській області та здійснили понад 20 підривів вибухонебезпечних предметів (*Довідка про бойовий шлях 26...:2*).

На Запорізькому напрямку частини 26-го дивізіону в жовтні 2022 р. забезпечили висадку та вогневу підтримку десанту на лівому березі Дніпра. У цих боях брали участь не лише екіпажі катерів, але й особовий склад роти охорони (*Довідка про бойовий шлях 26...:1*). 27-й дивізіон теж брав участь у висадці десантів і переправі підкріплень через Дніпро на Запорізькому напрямку. З вересня 2023 р. цей дивізіон разом з частиною сил 26-го дивізіону діє в підпорядкуванні тактичної групи морської піхоти в Миколаївській та Херсонській областях, забезпечуючи операції на плацдармі в районі Кринок (на лівому березі Дніпра). Катери забезпечували ротацію особового складу, доставляли боєприпаси та продукти харчування, евакуювали поранених і загиблих (*Довідка про бойовий шлях 27...:2-3*).

У серпні-вересні 2023 р. два десантні катери зі складу 27-го дивізіону виконували завдання в Чорному морі під оперативним керівництвом Головного управління розвідки Міністерства оборони України. Вони брали участь у звільненні бурових газовидобувних платформ – так званих вишок Бойка. 27 серпня в районі цих платформ чотири катери (у тому числі два з 27-го дивізіону) були атаковані російським літаком Су-30. Російський літак невдало намагався уразити українські катери гарматним вогнем і ракетами, однак був пошкоджений ракетою ПЗРК і змушений покинути поле бою (*Довідка про бойовий шлях 27...:2*).

Активно працювали і берегові ракетні батареї. Батарея 27-го дивізіону з доданими розрахунками батареї 26-го дивізіону з грудня 2022 р. діяла на Запорізькому та Мелітопольському напрямках (*Довідка про бойовий шлях 26...:3*). Періодично їх надають частинам Сухопутних військ – наприклад, в грудні 2023 р. батарея 27-го дивізіону діяла в підпорядкуванні 128-ї гірсько-штурмової бригади. Головними цілями для RBS-17 були опорні пункти противника в житлових і господарських будівлях, бліндажі, а також броньована та неброньована техніка (*Довідка про бойовий шлях 27...:2*).

Важливу роль у визначенні сучасного статусу та ролі річкової флотилії ВМС ЗС України відіграло розпорядження Кабінету Міністрів України № 633-р від 18 липня 2023 р. Воно вимагає від усіх цивільних структур забезпечувати відповідно до компетенції взаємодію з підрозділами Військово-Морських Сил Збройних Сил під час виконання ними поставлених завдань в умовах воєнного стану на судноплавних внутрішніх водних шляхах, що проходять територіями, на яких встановлений особливий режим; під час прийняття рішень щодо пересування плавучих транспортних засобів судноплавними внутрішніми водними шляхами в обов'язковому порядку погоджувати такі рішення з річковою флотилією ВМС України; забезпечувати координацію сил та засобів, зокрема через ситуаційний центр річкової флотилії ВМС України, у межах виданих військовим командуванням наказів (директив) з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану. Тобто, на річкову флотилію були покладені ще й функції контролю над судноплавством на Дніпрі. Зоною відповідальності 26-го дивізіону стала ділянка від кордону з Білоруссю до Канівського водосховища включно, а 27-го – від Кременчуцького водосховища до Каховської гідроелектростанції (*Розпорядження... № 633*). Нижче Дніпром проходить лінія фронту, тож про жодне цивільне судноплавство тут не може бути й мови (загальна довжина річкової ділянки фронту сягає 330 – 340 км).

4 липня 2024 р. 26-й і 27-й окремі дивізіони річкових катерів з метою гідного вшанування мужності та героїзму, виявлених під час захисту державного суверенітету, незалежності, територіальної цілісності України були відзначені почесною відзнакою «За мужність і відвагу» (*Указ... № 449/2024; Указ... № 450/2024*). Характерно, що досвід бойової роботи української річкової флотилії оцінив і противник. 20 березня 2024 р. міністр оборони рф сергій шойгу заявив про формування Дніпровської військової флотилії, до складу якої мала увійти бригада річкових катерів. Однак у практичну площину ці наміри, наскільки можна судити, досі не перейшли.

Висновки. Після короткого періоду існування бригади річкових кораблів на Дунаї (1995 – початок 1996 рр.), річкова складова Сил безпеки і оборони України була представлена лише частинами Державної прикордонної служби. Спроба відтворити річкову компоненту в складі ВМС Збройних Сил України у 2013 – 2014 рр. виявилась нетривалою. Однак з літа 2021 р. розпочалось активне освоєння Військово-Морськими Силами річкової

акваторії Дніпра. Проведена підготовка дозволила в березні 2022 р. почати формування річкової флотилії на Дніпрі. Утворені в її складі дивізіони успішно беруть участь у бойових діях. Завдання української річкової флотилії, в принципі, не змінились порівняно з аналогічними з'єднаннями часів Другої світової війни чи війни у В'єтнамі. Перш за все це підтримка наземних частин на березі та островах, висадка десантів, переправа особового складу та вантажів, патрулювання річкової акваторії. До цього додалось ще й виконання завдань протиповітряної оборони.

Використані посилання

Артилерійський катер «Буча» вийшов на бойове чергування (2023). Ukrainian Shipping Magazine. URL: <https://usm.media/artyleryijskyj-kater-bucz-a-vyjszow-na-bojove-czerhuvannja/> [дата звернення: 18.06.2024].

Бровінська М. (2022). ВМС України посилять американські патрульні катери Sea Ark Dauntless. Що це за техніка та як вони працюють: фото, відео. Dew.UA. URL: <https://dev.ua/news/kater-1669031181> [дата звернення: 17.06.2024].

В Ізмаїлі відроджують загін морської охорони (2019). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-izmayili-vidrozdhuuyt-zagin-morskoyi-ohorony/> [дата звернення: 16.06.2024].

В українській армії створюється військово-річковий флот (2013). VHIAN. URL: <http://www.unian.ua/society/735421-v-ukrajinskiy-armiji-stvoryuetsya-viyskovorichkoviy-flot.html> [дата звернення: 17.06.2024].

«Дедушка українського флота»: дев'ять крещених і три громадянства старейшого воєнного корабля країни (2019). Думська. URL: <https://dumskaya.net/news/dedushka-ukrainskogo-flota-devyat-kreshcheniy-i-079865/> [дата звернення: 16.06.2024].

Довідка про бойовий шлях 26-го окремого дивізіону річкових катерів річкової флотилії Військово-Морських Сил Збройних Сил України. 4 с.

Довідка про бойовий шлях 27-го окремого дивізіону річкових катерів річкової флотилії Військово-Морських Сил Збройних Сил України. 3 с.

Катери ВМС України провели тренування на Дніпрі у Києві (2021). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/katery-vms-ukrayiny-provely-trenuvannya-na-dnipro-u-kyuevi/> [дата звернення: 17.06.2024].

Кізілов Є. (2024). Шойгу заявив про створення «Дніпровської флотилії». Українська правда. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/katery-vms-ukrayiny-provely-trenuvannya-na-dnipro-u-kyuevi/> [дата звернення: 18.06.2024].

Малий броньований артилерійський катер проєкту 58155, шифр «МБАК» (2019). URL: <https://www.ukrmilitary.com/2015/09/gurzam.html> [дата звернення: 17.06.2024].

На Дніпрі відбулись навчання Річкової флотилії України (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-dnipro-vidbulys-navchannya-richkovoyi-flotyliy-ukrayiny/> [дата звернення: 18.06.2024].

На Дунаї тривають українсько-румунські навчання «Riverine-2021» (2021). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-dunayi-tryvayut-ukrayinsko-rumunski-navchannyariverine-2021/> [дата звернення: 17.06.2024].

Наказ Міністерства оборони України від 11.08.2021 № 232 «Про проведення учасних заходів на річці Дніпро в місті Київ та в місті Одеса». URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/232_nm.pdf [дата звернення: 17.06.2024].

Про важливість і перспективи військового річкового флоту на Дніпрі – Командувач ВМС ЗСУ (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/22/provazhlyvist-i-perspektyvu-vijskovogo-richkovogo-flotu-na-dnipri-komanduvach-vms-zs-ukrayinu/> [дата звернення: 17.06.2024].

Річковий дивізіон ЗСУ отримав десантний катер «Sherp The Shuttle» (2022). *Портм Україну*. URL: <https://ports.ua/richkovij-divizion-zsu-otrimav-desantnij-kater-sherp-the-shuttle/> [дата звернення: 18.06.2024].

Розпорядження Кабінету Міністрів України № 633-р від 18 липня 2023 р. «Деякі питання здійснення координації та контролю за судноплаством на внутрішніх водних шляхах в умовах воєнного стану». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/633-2023-%D1%80#Text> [дата звернення: 18.06.2024].

Розформовані військові частини (2022). URL: <https://www.ukrmilitary.com/p/disbanded-troops.html> [дата звернення: 17.06.2024].

Сили оборони тренуються захоплювати плацдарми на берегах Дніпра (2023). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/syly-oborony-trenuyutsya-zahoplyuvaty-platsdarmy-na-beregah-dnipra/> [дата звернення: 18.06.2024].

Сі-Бриз-2022: прикордонники візьмуть участь у морській, сухопутній та авіаційній компонентах (2022). URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/si-briz-2022-prikordonniki-vizmut-uchast-u-morskiy-suhoputniy-ta-aviaciyniy-komponentah/> [дата звернення: 17.06.2024].

Угода між Україною і російською федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту від 28.05.97. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu97259?an=2&ed=2010_04_21 [дата звернення: 16.06.2024].

Указ Президента України № 449/2024 від 4 липня 2024 р. «Про відзначення почесною відзнакою «За мужність і відвагу»». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4492024-51381> [дата звернення: 18.06.2024].

Указ Президента України № 450/2024 від 4 липня 2024 р. «Про відзначення почесною відзнакою «За мужність і відвагу»». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4502024-51385> [дата звернення: 18.06.2024].

Українські військові застосували RBS-17 по наземних цілях (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vijskovi-zastosluvaly-rbs-17-po-nazemnyh-tsilyah/> [дата звернення: 18.06.2024].

Українські «джмелі» пройдуть докові ремонти (2019). URL: <https://mil.in.ua/uk/ukrayinski-dzhmeli-projduť-dokovi-remonty/> [дата звернення: 16.06.2024].

Харук А. (2022). Оборона Гостомельського і Васильківського аеродромів: спроба реконструкції подій. *Український історичний журнал*. № 4. С. 139 – 147.

Швеція надішле Україні протикорабельні ракети (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/shvetsiya-nadishle-ukrayini-protikorabelni-rakety/> [дата звернення: 17.06.2024].

References

Artillery boat «Bucha» went on combat duty (2023). *Ukrainian Shipping Magazine*. URL: <https://usm.media/artyleryijskij-kater-bucza-vyjszow-na-bojove-czerhuvannja/> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Brovinska M. (2022). The Navy of Ukraine will strengthen the American patrol boats Sea Ark Dauntless. What is this technique and how do they work: photo, video. *Dew.UA*. URL: <https://dev.ua/news/kater-1669031181> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

A marine guard unit is being revived in Izmail (2019). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/vizmayili-vidrozdzhuyut-zagin-morskoyi-ohorony/> [Date accessed 16.06.2024] (ukr).

A naval river fleet is being created in the Ukrainian Army (2013). *UNIAN*. URL: <http://www.unian.ua/society/735421-v-ukrajinskiy-armiji-stvoryuetsya-viyskovorichkoviy-flot.html> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

«Grandfather of the Ukrainian fleet»: nine christenings and three citizenships of the country's oldest military ship (2019). *Dumska*. URL: <https://dumskaya.net/news/vedushka-ukrajinskogo-flota-devyat-kreshcheniy-i-079865/> [Date accessed 16.06.2024] (rus).

Information about the combat route of the 26th separate division of river boats of the river flotilla of the Naval Forces of the Armed Forces of Ukraine. 4 p. (ukr).

Information about the combat route of the 27th separate division of river boats of the river flotilla of the Naval Forces of the Armed Forces of Ukraine. 3 p. (ukr).

Boats of the Navy of Ukraine conducted training on the Dnipro in Kyiv (2021). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/katery-vms-ukrayiny-provely-trenuvannya-na-dnipri-ukyyevi/> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

Kizilov E. (2024). Shoigu announced the creation of the «Dnipro flotilla». *Ukrainian truth*. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/katery-vms-ukrayiny-provely-trenuvannya-na-dnipri-ukyyevi/> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Small armored artillery boat of project 58155, code «MBAK» (2019). URL: <https://www.ukrmilitary.com/2015/09/gurzam.html> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

Training of the River Flotilla of Ukraine took place on the Dnipro (2024). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-dnipri-vidbulys-navchannya-richkovoyi-flotylyiyi-ukrayiny/> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Ukrainian-Romanian exercises Riverine-2021 continues on the Danube (2021). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/na-dunayi-tryvayut-ukrayinsko-rumunski-navchannya-riverine-2021/> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 11.08.2021 № 232 «On holding solemn events on the Dnipro River in the city of Kyiv and in the city of Odesa». URL: https://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/mou_2021/232_nm.pdf [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

On the importance and prospects of the military river fleet on the Dnipro – the Commander of the Navy of the AFU (2022). URL: <https://armyinform.com.ua/2022/06/22/pro-vazhlyvist-i-perspektyvy-vijskovogo-richkovogo-flotu-na-dnipri-komanduvach-vms-zs-ukrayiny/> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

The River Division of the AFU received a landing craft Sherp The Shuttle (2022). *Порту України*. URL: <https://ports.ua/richkovij-divizion-zsu-otrimav-desantnij-kater-sherp-the-shuttle/> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine № 633-r dated July 18, 2023 «Some issues of coordination and control of shipping on inland waterways under martial law». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/633-2023-%D1%80#Text> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Disbanded military units (2022). URL: <https://www.ukrmilitary.com/p/disbanded-troops.html> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

Defense forces are training to capture bridgeheads on the banks of the Dnipro (2023). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/syly-oborony-trenuyutsya-zahoplyuvaty-platsdarmy-naberegah-dnipra/> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Sea Breeze 2022: border guards will participate in sea, land and aviation components (2022). URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/news/si-briz-2022-prikordonniki-vizmut-uchast-umorskiy-suhoputniy-ta-aviacijniy-komponentah/> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

Agreement between Ukraine and the Russian Federation on the parameters of the division of the Black Sea Fleet dated May 28, 1997. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu97259?an=2&ed=2010_04_21 [Date accessed 16.06.2024] (ukr).

Decree of the President of Ukraine № 449/2024 of July 4, 2024 «On Awarding the Honorable Insignia «For Courage and Bravery»». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4492024-51381> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Decree of the President of Ukraine № 450/2024 of July 4, 2024 «On Awarding the Honorable Insignia «For Courage and Bravery»». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4502024-51385> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

The Ukrainian military used the RBS-17 against ground targets (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/ukrayinski-vijskovi-zastosluvaly-rbs-17-po-nazemnyh-tsilyah/> [Date accessed 18.06.2024] (ukr).

Ukrainian «Bumblebees» will undergo dock repairs (2019). URL: <https://mil.in.ua/uk/ukrayinski-dzhmeli-projdu-dokovi-remonty/> [Date accessed 16.06.2024] (ukr).

Kharuk A. (2022). Defense of the Gostomel and Vasylykiv airfields: an attempt to reconstruct the events. *Ukrainian historical journal*. № 4. C. 139-147 (ukr).

Sweden will send anti-ship missiles to Ukraine (2022). URL: <https://mil.in.ua/uk/news/shvetsiya-nadishle-ukrayini-protykorabelni-rakety/> [Date accessed 17.06.2024] (ukr).

Kharuk A.

NAVY'S RIVER FLOTILLA OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND ITS PREDECESSORS

The article examines the development of the river component of the Navy of the Armed Forces of Ukraine. It is noted that for a very short period (May 1995 – early 1996) there was a brigade of river ships on the Danube. After that, for a long time, the river component of the Security and Defense Forces of Ukraine was represented only by parts of the State Border Service. An attempt to recreate the river component as part of the Navy was made in 2013-2014, but it turned out to be short-lived. From the summer of 2021, the active development of the Dnipro river water area by the Naval Forces began. Thanks to this, in March 2022, the formation of a river flotilla on the Dnieper began. It included two separate divisions of river boats (in Kyiv and Zaporizhzhia). The river flotilla was first equipped with mobilized civilian boats, and from the fall of 2022, specially built boats began to arrive – both Ukrainian-made and those transferred by partner countries as part of military-technical assistance. In addition, coastal missile (anti-boat) complexes were also obtained. The river flotilla of the Navy of the Armed Forces of Ukraine performs tasks, in general, similar to those performed by river flotillas during the Second World War or the Vietnam War: support of land units on the shore and islands, amphibious landings, river crossing of personnel and cargo, patrolling of the river water area. Air defense became an additional important function.

Keywords: Navy of the Armed Forces of Ukraine, river flotilla, river boats, Russian-Ukrainian war, large-scale invasion of Russian troops in Ukraine.

НАРКОТИКИ, АРМІЯ, ВІЙНА: СИНТЕЗ ПАРАДОКСІВ У ПРИЗМІ ІСТОРИЧНОЇ РЕТРОСПЕКТИВИ

У статті розкрито основні історичні періоди процесів наркотизації військ під час ведення бойових дій упродовж історії людства – від найдавніших часів до 1989 р. Виявлені тенденції розвитку обігу та трансформації наркотичних речовин і проаналізовано їх вплив на повсякденну діяльність військ, у т.ч. в умовах збройного протистояння. З'ясовано особливості командно-адміністративної діяльності військово-політичного керівництва у процесах штучної інтенсифікації фізичних можливостей, підвищення бойових якостей та активації морально-психологічних якостей військовослужбовців, їх хоробрості та подолання стресу засобами наркотичних речовин у війнах минулого та сучасності. Окреслені попередні результати і проблеми використання наркотичних препаратів, суперечливий характер їх застосування у збройних конфліктах минулого та сучасності.

Ключові слова: наркотики, армія, війна, психологічна підтримка особового складу.

Актуальність проблеми, виокремленої для дослідження у цій статті, продиктована загрозливою тенденцією підвищення криміногенної ситуації з уживанням наркотичних речовин у військових формуваннях України упродовж останніх років. Погіршення загальної наркоситуації в країні не дозволяє робити навіть обережні оптимістичні прогнози. Поширеність наркоманії серед цивільного населення апріорі зумовлює її проникнення і в армійське середовище. Неповнолітні та молодь, які страждають від наркотичної залежності, є основною групою ризику й одночасно головним «резервом» військового наркотизму. Це свідчать про те, що контингентна «база» для цього виду правопорушень у військах об'єктивно буде розширюватися, якщо вчасно не зреагувати на ці наркозагрози. Тому історичний аналіз боротьби з цим соціальним

Гула Руслан Володимирович, доктор історичних наук, професор; професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, м. Харків.

Передерій Ірина Григоріївна, доктор історичних наук, професор; завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», м. Полтава.

© Гула Р. В., Передерій І. Г., 2024.

явищем в арміях світу та його врахування є надзвичайно актуальними для органів державного і військового управління нашої держави.

Постановка проблеми. Історія воєн та історія наркотиків переплітаються найтіснішим чином. У низці випадків утилітарне використання наркотичних або психотропних речовин в арміях світу дозволяло досягати тимчасових оперативно-тактичних результатів у ході воєнних кампаній. Екстремальні умови ведення бойових дій об'єктивно провокують військовослужбовців на пошук «штучних стимуляторів» психологічної компенсації у вигляді наркотичних речовин. Суперечливість і парадоксальність співіснування та взаємодії наркотиків і воєнних інституцій під час воєн свідчить, що очікуваний психофізіологічний та лікувальний ефект їх застосування значно поступається негативному впливу цих препаратів як на хід бойових дій, так і на жахливі наслідки післявоєнного синдрому.

Із об'єкта дослідження цієї статті свідомо виведена проблема ролі та місця алкоголю як психостимулятора комбатантів, яка заслуговує окремого вивчення.

Метою статті є аналіз проблеми використання наркотиків військовослужбовцями армій світу в ході повсякденної діяльності та під час воєнних конфліктів в історичній ретроспективі від давнини до 1989 р. – виводу радянських військ із Афганістану. Результатом останнього стало різке зростання наркотрафіку на територію спочатку СРСР, а потім і в країни пострадянського простору. Афганістан перетворився на світовий центр виробництва та розповсюдження наркотиків, що значно погіршило наркоситуацію в Європі та світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що вітчизняна історіографічна база вивчення феномену проблеми взаємозв'язку війни, армії та наркоманії в історії людства характеризується великою кількістю дослідницьких лакун. Як правило, наголос робиться на науково-методичному аспекті запобігання розповсюдженню наркотичних речовин в армійському середовищі в умовах повсякденної діяльності військ і ведення бойових дій. Серед українських дослідників, які приділяють увагу цьому утилітарно-практичному складнику морально-психологічного забезпечення військовиків, слід зазначити А. М. Романишина, Т. М. Мацевка, О. С. Капінуса. Комплекс методичних рекомендацій цих авторів щодо попередження та запобігання вживання та розповсюдженню наркотичних речовин у військах містить, у тому

числі, короткі історичні нариси з цієї проблеми. Історичний аспект розвитку та трансформації наркотичних речовин у цивілізаційному процесі (у тому числі й з використанням прикладів збройного протистояння) розкрито у науковій праці британського історика Р. Дейвенпорта-Хайнса «В пошуках забуття: Всесвітня історія наркотиків».

Окремо слід виділити ґрунтовне дослідження польського історика Л. Каменського «Історія наркотиків у війні», де вивчаються процеси взаємозалежності війни та розповсюдження і використання наркотиків за досвідом минулого та локальних конфліктів сучасності.

Виклад основного матеріалу. Р. Дейвенпорт-Хайнс у книзі «У пошуках забуття: Всесвітня історія наркотиків. 1500–2000» слушно зазначав, що сучасне людство шукає забуття від повсякденних проблем за допомогою вживання багатьох речовин, які стали предметом незаконного бізнесу, а раніше не одну тисячу років використовувалися для зняття болю, посилення хоробрості, утамування голоду або просто для задоволення під час свят.

У різних країнах, культурах і соціальних шарах практикувалася та практикується наркотизація різними речовинами, але як основні та найпоширеніші наркотики дослідник виділив опіум, канабіс, кокаїн і міцні алкогольні напої (*Davenport-Hines, 2001:8, 24-25*).

Упродовж усієї історії людства цей комплекс наркотичних речовин підтримував хоробрість воїнів у бойових умовах і використовувався в якості особливої зброї ведення війни, або як психохімічна зброя, або як засіб підривної діяльності (*Kamienski, 2017*).

Умовно хронологічні межі використання наркотиків у бойових діях можна визначити у двох часових відрізках.

Перший етап – з V тис. до н.е. до XIX ст. – визначався домінуванням препаратів рослинного походження. Цей етап характеризувався такими ознаками:

- примітивні технології виробництва препаратів на рослинній основі;
- переважно локальний ареал розповсюдження саморобних наркотичних засобів залежно від домінантного виду рослин у тому чи іншому регіоні;
- поява на європейському континенті перших зразків наркотичних продуктів рослинного походження з Америки внаслідок Великих географічних відкриттів.

Другий етап, на нашу думку, може вести свій відлік від початку XIX ст. і триває досі та визначається тотальним переважанням наркотичних речовин, створених на основі хімічного синтезу. До характерних рис наркоманії цього історичного відрізка слід віднести такі:

- поява високоактивних («важких») наркотиків;
- здешевлення виробництва та удоступнення наркотиків завдяки новітнім технологіям;
- перетворення наркоманії на глобальну геополітичну проблему цивілізації завдяки технічним інноваціям у транспортній сфері, які кратно підвищили швидкість переміщення вантажів;
- торгівля наркотиками стає надприбутковим бізнесом;
- поява явища мультинаркоманії – вживання комплексу хімічних і рослинних наркотичних препаратів;
- суттєве підвищення ролі засобів масової інформації та новітніх комунікацій, винаходи електронних засобів передачі інформації забезпечують ефективність рекламних кампаній виробників нових типів наркотичних препаратів.

До першого наркотичного засобу, який широко використовувався у практиці ведення війн з давніх часів, слід віднести *опіум* – психоактивний засіб, що отримується з висушеного на сонці молочного соку, який видобувається з недостиглих коробочок опійного маку. «...Наркотиком номер один ... слід назвати опіум... З'явився цей наркотик раніше за міцні алкогольні напої, чие виробництво потребує певних знань» (*Davenport-Hines, 2001: 24–25*). Опіумний мак вирощували шумери в «колиці цивілізації» нижньої Месопотамії принаймні ще 5000 років тому та культивували опіум ще в 3600 р. до н. е. як засіб від болю (*France on Drugs, 2023*).

Вже за часів античності цей наркотик активно використовувався для підняття бойового духу війська. Так, наприклад, Олександр Македонський був великим шанувальником опіуму. Практично всі території, які він завойовував, полководець наказував засіювати маком, а солдатам видавати перед боєм маленькі «опіумні кульки» (*Opium. History*).

В епоху Середньовіччя найбільш міфологізованим військовим формуванням, яке активно використовувало наркотичні речовини, було Братство Асасинів. Ця таємна войовнича організація нizarитської гілки мусульманської секти ісмаїлітів на чолі з Хассаном-і-Саббахем у 1090 р. після вигнання з Єгипту обрала

пунктом постійної дислокації фортецю Аламут (північ теперішнього Ірану). У записах Марко Поло наявні описи, з яких можна припустити, що воїни цього мілітарного формування вживали *гашиш* – наркотичний засіб, який виробляють із індійської коноплі. Незабаром їх узагалі почали називати «гашишинами». Водночас історії про ініціації та оргіастичні церемонії, які начебто супроводжувалися вживанням наркотичних речовин, переказані тим же Марко Поло, на думку сучасних дослідників, були перебільшенням або й повністю сфабриковані. Крім того, у сучасному науковому дискурсі прийнято піддавати сумніву той факт, що воїни Хассана-і-Саббаха вживали власне гашиш. Більш реальним для дослідників видається, що цим наркотиком був усе ж опіум. Це, до речі, пояснює, яким чином воїни виживали за умов холодних зим у своїй фортеці упродовж майже півтора століття. Адже саме опіум робить людину несприйнятливою до холоду та болю. Лише у 1236 р. фортеця Аламут була захоплена монголами (Cartwright, 2019).

У Новий час, під час Великої турецької війни 1683–1699 рр. у раціон австрійської армії була включена кава, до якої додавався опіум. Командувач австрійської армії Принц Євген Савойський був палким прихильником такої, за його словами, «меланхолійної кави» (Волосяк, 2023).

Слід зазначити, що привабливість опіуму як лікувального засобу й антидепресанту під час ведення бойових дій збереглася й у часи новітньої історії. Так, під час Громадянської війни в США 1861–1865 рр. опіум був основним засобом від діареї та інших хвороб, які поширювалися в армійських таборах під час війни. Також таблетки опіуму використовувалися як знеболювальний засіб при важких пораненнях. У період іспано-американської війни 1898 р. деякі американські військовослужбовці, що воювали на Філіппінах, курили опіум, запозичивши цей спосіб «скидати стрес» у місцевого населення.

У період Нового часу завдяки Тридцятирічній війні (1618–1648) в Європі міцно вкоренився **тютюн**, який фактично є легальним наркотиком рослинного походження, що знаходиться у вільному обігу і продовжує знищувати людство й на сучасному етапі розвитку цивілізації.

До наркотиків рослинної групи слід віднести й *марихуану* – психоактивну речовину, яка одержується з частин квітух рослин роду коноплі.

Під час американського втручання у події в'єтнамської війни (1965–1973) епідемія поширення вживання цього препарату досягла в цій армії загрозливих масштабів. Солдати легко діставали психотропну речовину в селах, де вартість дози коштувала п'ять доларів або обмінювалася на пачки сигарет. Полковник австралійської армії Дж. Селмон згадував про зустріч із американськими військовослужбовцями: «Одного разу американці оточили мене. Від багатьох виразно відчувався запах марихуани. Я був приголомшений» (*Ham, 2007: 511*). Спочатку військове командування індіферентно ставилося до цього явища. Ситуація змінилася, коли Д. Стейнбек IV, син письменника, лауреата Нобелівської премії, написав у січні 1968 р. статтю для журналу «*Washingtonian*» про поширене вживання марихуани серед військових. Опис реальної картини наркотизації військ викликав бурхливу реакцію в суспільстві. Тому армійське керівництво почало обмежувати вживання марихуани. На тиждень військова поліція арештовувала приблизно до 1000 солдатів за зберігання марихуани. За допомогою військ Південного В'єтнаму відбувався пошук і знищення локацій, де вирощували рослину – джерело наркотику. Але наслідок виявився тяжким: проявилася масова переорієнтація наркоманів на вживання важких наркотиків, насамперед героїну (*Janos, 2018*).

Епоха модерну, поряд з величезним проривом у наукових відкриттях і інтенсивним впровадженням інноваційних технологій, сприяла появі й нової форми наркотиків у вигляді синтезу хімічних речовин.

Морфін був виділений німецьким фармакологом Ф. Сертнером з опіуму в 1804 р. Він дав морфіну його назву за іменем бога сновидінь у грецькій міфології – Морфея (*Klockgether-Radke, 2002*). Трохи пізніше, 1832 р., французький хімік П.Ж. Робіке отримав *codeïn* напівсинтетичним шляхом – метилюванням морфіну. 1848 р. німецький хімік Г. Мерк виділив із опіуму *папаверин*.

Особливо широке використання морфіну почалося після винаходу у 1853 р. незалежно один від одного французьким хірургом Ш.-Г. Правасом та шотландським лікарем О. Вудом ін'єкційного шприца. Внутрішньовенне вживання морфіну вело до ще більш швидкої та сильної наркозалежності, ніж куріння опіуму. Цьому процесу сприяла також і практика вільного доступу до цього типу алкалоїду. У США морфін продавався в будь-якій аптеці без рецепта, коштував дешевше за алкоголь, і його вживання

не вважалося злом. Для населених протестантами сільських районів США, де позиції борців зі спиртним були найсильнішими, опіати для населення стали своєрідною розрадою.

Але катастрофічному сплеску морфінної пандемії сприяли події Громадянської війни 1861–1865 рр. у США, коли, власне, й відбулося тісне знайомство солдатів та офіцерів армії з наркотиком. Цей збройний конфлікт в американській історіографії та медичній науці вважається каталізатором поширення наркоманії в Америці (*Quinones, 2009*). Широке застосування морфіну як знеболювального засобу під час хірургічних операцій та лікування поранених часто призводило до наркозалежності. Хірурги робили ін'єкції морфіну солдатам, які перенесли вогнепальні поранення та ампутації. Причому найбільшою проблемою це було в армії федеративів, у якій морфін використовувався внутрішньовенно, а також виконував функцію знеболювального, коли переважно втирався в рани при проведенні хірургічних операцій. Як наслідок, залежність від морфіну набула значного поширення серед солдатів обох армій. Дослідники називають цифру до 400 тис. ветеранів війни, які страждали на морфінну залежність.

З початку ХХ ст. історики та лікарі стверджували, що «армійською хворобою» як Союзу, так і Конфедерації була залежність від морфію. Ветерани називали цю залежність також «опіумним рабством» і «морфіноманією». Цікава реакція суспільства на цю проблему. З точки зору багатьох американців, ветерани, які боролися з наркозалежністю, були аморальними особами та асоціальними суб'єктами. Згідно з цією думкою, вони заслуговували на покарання, а не на допомогу. Отже, залежним ветеранам було важко знайти співчуття у суспільстві або медичну допомогу. Вони часто помирали від випадкового передозування наркотиками. Це серйозно підважує стійкий американський міф про те, що більшість ветеранів Громадянської війни просто повернулися до нормального життя після звільнення з армії. Насправді, багато ветеранів до кінця життя мали справу з важкими, пов'язаними з війною наслідками наркозалежності (*Opiate addiction*). Слід зазначити, що з часом ставлення американського суспільства до наркоманії суттєво трансформувалося під впливом масштабності її розповсюдження. Так після Першої світової війни в клініках було більше морфіністів, ніж простих алкоголіків. Тому солдатів, які стали залежними від морфію, у США почали прирівнювати до інвалідів війни.

Але в медичних працях середини 1860-х років наркоманія ще не була повністю усвідомлена як соціальне явище та патологічний фізіологічний процес. Незважаючи на це можна точно встановити: після Громадянської війни кожна інша війна в американській історії приносила з собою проблему наркотиків, реально чи уявну (Lewy, 2014: 1).

Аналогічні процеси відбувалися у цей час і на європейському континенті. Сучасні дослідники вважають, що багато в чому морфінізм сприяв перемозі німців у війні над французами у часи франко-пруської війни 1870–1871 рр. Невеликі дози морфіну викликали у військовослужбовців бойову ейфорію, але зрозуміло, що з часом доза зростала, а ефект знижувався. Підшкірно введений морфін, маючи швидку та сильну знеболювальну дію, стає головним засобом при лікуванні важких поранень. Багато солдатів в умовах бойових дій кололи собі морфін, що став на той час доступним заспокійливим засобом. Тому німецькі солдати та офіцери, що поверталися з війни, виявлялися морфіністами чи не в половині випадків. Після франко-пруської війни морфін, який застосовували на фронті як наркоз, стає в Європі модним наркотиком (Mandal, 2023).

Під час Першої світової війни морфін продовжували регулярно використовувати для лікування та одужання пацієнтів. Тож не дивно, що, як і під час попередніх збройних конфліктів XIX ст., зокрема Громадянської війни в США та війн за об'єднання Німеччини, у багатьох ветеранів виникла наркозалежність. Можливо, найвідомішим із цих пацієнтів, які стали морфіністами, був Г. Герінг (1893–1946), льотчик-винищувач, а згодом впливовий член нацистської еліти, майбутній рейхсмаршал та головнокомандувач Люфтваффе (Kamieński, 2019).

У 1855 р. німецький хімік Ф. Гедке зміг виділити алкалоїд, який відповідає за основні властивості листа коки. Кока – традиційна рослина американських індіанців, яка з давніх часів використовувалася ними для зняття втоми, з ритуальними цілями і в медицині. Винахідником **кокаїну** вважається німецький хімік і фармацевт А. Німан. У лабораторії Геттінгенського університету у професора Ф. Велера 1860 р. він розвинув та удосконалив процес очищення алкалоїду. У своїй докторській дисертації він назвав речовину «кокаїн». 1883 р. німецький лікар Т. Ашенбрандт випробував тонізуючу дію кокаїну на баварських солдатах під час маневрів. Солдат, що втратив свідомість від втоми, прийняв

за рецептом доктора столову ложку розчину гідрохлориду кокаїну і, попри спеку і важкий ранець бадьоро пройшов ще кілька кілометрів.

Під час франко-пруської війни лікарі спробували ввести до солдатського раціону замість алкоголю напій з кави та коли. Як повідомляла 1886 р. німецька «Allgemeine Militär Zeitung»: «Цей напій освіжає дух і тіло, захищає на марші від холоду, вгамовує спрагу та поступово починає витісняти алкоголь». Інший приклад «чудодійного впливу» цієї речовини подано в характеристиці напою «Cola-Wein» (суміш коли з вином), що вироблявся в Саксонії. Цей напій, згідно з описом, обіцяє збільшити вплив фізичної сили і міцності духу в кілька разів. Газета стверджувала, що «кілька ковтків цього чудового напою вгамовують голод». Один баварський військовий лікар, завдяки цій суміші, зумів витримати 8 днів без їжі, не зазнавши при цьому жодного занепаду сил і енергії.

У пропаганду «золотого періоду» кокаїну зробили свій внесок і видатні особистості того часу. Так наприклад, З. Фрейд опублікував 1884 р. статтю, у якій стверджував, що кокаїн викликає «тривалу ейфорію, яка нічим не відрізняється від звичайної ейфорії здорової людини...». Вважається, що Р. Л. Стефенсон написав «Дивну історію доктора Джекіла та містера Хайда» після того, як протягом шести днів вживав кокаїн. Стрімкому розповсюдженню кокаїнової залежності сприяла формалізація хіміком Г. Х. Расбі у 1885 р. методу виробництва кокаїнової пасти в Латинській Америці. Це зробило її значно дешевшою та легшою для транспортування (*Salomon*). Загалом, масово вироблений кокаїн, який вважався таким же нешкідливим, як і тютюн, був дуже поширеним і звичайно вживаним задовго до Першої світової війни. Препарат можна було легко придбати в аптеках, і він використовувався як єдиний лікарський засіб у складі багатьох популярних ліків і загальнозміцнювальних засобів. Тож не варто дивуватися, що він швидко знайшов шлях до поля бою.

Перша світова війна актуалізувала роль кокаїну як «дієвого» антидепресанту та засобу анестезії. Крім того, підвищений попит на ці засоби значно збільшив промислове виробництво кокаїну. Війна виявилася надзвичайно вигідною для компанії «Nederlandsche Cocaïne Fabriek Ltd.» (NCF). Створена в березні 1900 р. в Амстердамі як спільне підприємство банку «Koloniale» і власників плантацій коки в голландській Ост-Індії, компанія

виробляла кокаїн із коки, вирощеної в колонії. І рослина, яка була завезена на о. Яву 1878 р., давала великі врожаї в місцевому ґрунті та кліматі. Під час війни NCF швидко перетворилася на важливу кокаїнову фабрику, яка була здатна виробляти до 1500 кг наркотика на рік і з орієнтовним середньорічним виробництвом 700 кг у 1914–1920 рр. Оскільки німецькі фармацевтичні компанії були відрізані від сировини через міжнародну блокаду, нейтралітет Нідерландів під час війни сприяв значному розширенню колись невеликої компанії, яка тепер охоче експортувала свою продукцію, користуючись значно збільшеним військовим попитом на ліки.

Обмежені й часто непрямі дані свідчать про те, що кокаїн цілеспрямовано розповсюджувався деякими збройними силами для посилення фізичного стану військ і підвищення їхнього морально-бойового стану. Засіб вживали під час дальніх польотів німецькі пілоти-винищувачі. Перші французькі авіатори також захоплювалися цим стимулятором: «Кокаїн проник до небагатьох дуелянтів у повітрі, які скористалися тим холодним і цілком усвідомленим піднесенням, яке він – єдиний серед наркотиків – може викликати... водночас він залишав непорушним їхній контроль над своїми діями. Це, можна сказати, зміцнило їх, нівелювавши ідею ризику» (*Woods, 1931: 42*). Але кокаїн був набагато популярнішим серед піхотинців, ніж серед пілотів. На початку війни німецьке армійське командування планувало щоденно видавати кожному солдатату кокаїн, щоб зменшити їхній апетит і збільшити фізичну витривалість. Однак після того, як зрозуміли, що ліків для цієї мети недостатньо, від такої ідеї відмовилися. Обмежилися лише регулярною видачею військам маленьких сигар із домішками кокаїну (*Hobhouse, 2003: 230*).

Британська армія використовувала фармацевтичні препарати, доступні на ринку з 1890 р. під торговою назвою «Forced March». Таблетка з желатиною оболонкою, що містила кокаїн, була частиною продукції бренду «Tabloid», яку виробляла Burroughs Wellcome & Co. Ця лондонська фармацевтична компанія першою запустила промислове виробництво кокаїну у формі таблеток, що стало своєрідною «фармацевтичною революцією», оскільки подовжений термін придатності препарату дозволив його більш зручне зберігання та забезпечив більш гігієнічний прийом. «Tabloid», відповідно до реклами, «вгамовує голод і продовжує силу витривалості». Рекомендоване дозування становило одну

таблетку, яку «розчиняли в роті щогодини при тривалому розумовому або фізичному навантаженні» (*Forced March Tabloid Brand*). Водночас наркотичні речовини активно просувалися й торговою мережею з метою додаткового надходження на фронт цих фармацевтичних препаратів. Так, наприклад, 1916 р. британський універмаг «Harrods» продавав набір під назвою «Подарунок для друзів на фронті», який включав кокаїн, морфін і голки (*Cocaine. History*).

Загалом уживання кокаїну було більш поширеним у Франції, ніж у Британії. Тим не менше саме у Британії дала про себе знати істерія загальнонаціонального страху перед наркотиками, яка була значною мірою спричинена засобами масової інформації. Наприклад, «Times» трактувала кокаїнову загрозу як «смертоноснішу за кулі» (*Kohn, 1999: 13*). Проблема, насправді, була на той час суттєво перебільшена, адже ЗМІ подавали її як страшну загрозу не лише для британських військ, але й для суспільства загалом та навіть для всієї Імперії. Однак реально небезпечнішим був процес несанкціонованого розповсюдження та неконтрольованого продажу алкоголю, масове поширення якого набуло загрозливого характеру для фронту та тилу. 1915 р. імперським урядом навіть було створена Центральна контрольна рада, яка отримала широкі повноваження щодо регулювання торгівлі спиртними напоями в країні. Тим не менше, згадана інформаційна кампанія змусила політиків та військових вжити низку адекватних дій превентивного характеру й відносно обігу наркотичних речовин. 11 травня 1916 р. Армійська рада Великобританії видала наказ про заборону будь-якого несанкціонованого продажу або постачання психоактивних речовин (переважно кокаїну, а також кодеїну, коноплі, героїну, морфіну та опію) будь-якому військово-службовцю, за винятком медичних причин і тільки за рецептом. Слід зазначити, що введені міри були наслідком Закону про захист королівства (DORA). Цей закон, прийнятий через чотири дні після того, як Британія вступила у війну в серпні 1914 р., регулював механізми соціального контролю воєнного часу, з цензурою та антиалкогольними заходами включно. Отже, згідно з положенням DORA 40B, прийнятим 28 липня 1916 р., продаж кокаїну та продуктів на основі опіуму без рецепта було заборонено будь-кому, крім практикуючих лікарів, фармацевтів і ветеринарного персоналу (*Kamiński, 2019*). Завдяки вжитим заходам була суттєво знижена загроза наркотичної епідемії серед

військовослужбовців під час війни. Британський досвід можна вважати першим відносно вдалим результатом нейтралізації наркоманії в умовах ведення бойових дій.

1938 р. став дуже важливим в історії обігу наркотичних речовин. Цього року швейцарському хіміку А. Гофману вдалося синтезувати лізергінову кислоту *ЛСД-25 (Liquid Crystal Display)*, що стало початком розвитку масового вживання наркотиків в обсягах, які до цього не мали прецеденту в історії людства. 1947 р. він надійшов у продаж під торговою назвою «*Delysid*» як препарат для лікування пацієнтів психіатричних лікарень. ЛСД став популярним у США в 1960-х роках Зростання його використання збіглося з розквітом хіпі-руху, для прихильників якого він вважався таким, що розширює розум. До Європи цей препарат принесли з собою американські війська, які були постійним іноземним контингентом у ФРН (*LSD. History*).

У 1930-ті роки фармацевти фірми «*Temmler Werke*» у Берліні розробили стимулюючий засіб первітин (*Pervitin*), або як його ще називали – *метамфетамін*. Ця фірма стала масово виробляти первітин і постачати великі його обсяги на фронт. За даними британського військового відомства, лише за три місяці – з квітня по червень 1940 р. – близько 35 млн таблеток фармацевтичного засобу було надіслано трьом мільйонам німецьких солдатів, моряків і пілотів. А за даними Вермахту, з 1939 р. по 1945 р. солдатам було видано близько 200 млн таблеток первітину. Ці пігулки офіційно входили до складу пайка льотчиків і танкістів Вермахту. До 1940 р. препарат широко розповсюджувався серед пілотів Люфтваффе, щоб підготувати їх до важких тривалих місій або захистити від безсоння та голоду, якщо їхні літаки будуть збиті (*Weisberger, 2019*).

Зворотним боком грандіозного плану нацистів щодо підкорення Європи на «наркотичних колесах» було те, що сотні тисяч солдатів ставали безпорадними наркоманами і не могли б використовуватися у театрах воєнних дій. Певною мірою поразки Вермахту з 1943 р. можна пов'язати з тим, що кількість наркоманів серед кадрових німецьких військових була значною, і вже жодні дози їх не стимулювали. Звідси такі несподівані військові рішення і фатальні як стратегічні, так і тактичні помилки (*Ciaccia, 2019*).

Першим *амфетаміном* став *бензедрин*. У 1936 р. солі цього препарату у формі таблеток з'явилися на ринку для лікування широкого спектру медичних проблем, таких як нарколепсія,

ожиріння, хронічний біль, низький кров'яний тиск, проблеми з лібідо та навіть похмілля. Проте завдяки дослідженням фармацевтичної компанії «Smith, Kline & French» визначено, що бензедрин є також ефективним засобом для стабілізації настрою. Саме психотропні властивості препарату зробили його привабливим засобом підвищення морального стану військ. Завдяки застосуванню цих ліків у психіатричній практиці таблетки бензедрину стали основним антидепресантом під час Другої світової війни в арміях держав Коаліції (за винятком СРСР). Крім того, слід зауважити властивість цього засобу, яку відзначив Дж. Боулбі при описанні клінічного стану після його застосування. Вона полягала у тому, що людина, яка приймає цей препарат, не відчуває провини за свої злочини (*Anderson, 2020*).

Фельдмаршал Б. Л. Монтгомері, командувач 8-ї британської армії в Африці із серпня 1942 р., виявляв особливий інтерес до бензедрину. В умовах ведення бойових дій англійцями були проведені польові експерименти. В одному з них порівнювали боєздатність двох піхотних підрозділів упродовж п'ятдесяти шести годин поспіль після стрільби, риття траншеї та перевірки специфіки функціоналу (сигналізація коду й перескладання кулемета). Після чого слідував семимильний марш. «Бензедриновий» підрозділ виграв одинадцять хвилин часу, а також повідомив, що відчув більше енергії та чіткості мислення порівняно з його «безамфетаміновим» опонентом. За підсумками експерименту, Б. Л. Монтгомері замовив велику кількість препарату для свого масштабного наступу на німецькі війська. Думка англійського фельдмаршала про ефект використання наркотику в битві при Ель-Аламейні, вірогідно, був позитивним. Тому в листопаді 1942 р. командування на Близькому Сході видало накази, що дозволяли вживати амфетамін у дозах до 20 мг на день. Таким чином, наприкінці 1942 р. британська армія перейшла на вживання бензедрину головним чином через вплив препарату на «моральний дух». Загалом британським військовослужбовцям під час війни було видано сумарно понад 70 мільйонів пігулок цього препарату. «Битва за Британію була виграна на бензедрині», – пізніше згадував письменник Г. Грін, який був у роки війни співробітником Мі-6 (*Rasmussen, 2011: 216–217*).

Амфетаміни та метамфетаміни активно використовувалися армією США і в корейській війні 1950 – 1953 рр. (*Methamphetamine. History*). Під час війни у В'єтнамі в період з 1966 р. по 1969 р. американські

військовослужбовці вжили 225 млн. таблеток первітину і декстро-амфетаміну (*Janos, 2018*).

Героїн (діацетилморфін) синтезував у 1874 р. англійський хімік А. Райт. Розповсюдженню цього препарату сприяв директор дослідницьких програм «Bayer AG» Г. Дрезер, який відкрив раніше аспірин. 1898 р. він випробував «ліки» на собі та виявив, що засіб викликав надзвичайну емоційну реакцію, майже героїчне натхнення, тому новинку назвали «героїн». Ці нові «ліки» «Bayer» повторили долю усіх наркотиків, які, на думку тогочасних фармацевтів, були мало не панацеєю від усіх хвороб. Героїн – у вигляді сиропу чи таблеток – лікарі прописували при грипі та серцевих болях, хворобах шлункового тракту та розсіяному склерозі. До 1910 р. героїн вільно продавався як заміна морфіну та ліки від кашлю для дітей. Протягом 15 років було вироблено 1 тону чистого героїну, який, як і передбачали його творці, швидко завоював світ. До 1915 р. «Bayer» продавала його до 22 країн, причому головним покупцем були США (в аптеках ФРН героїн продавався до 1971 р.). Ним же намагалися лікувати морфінну залежність ветеранів Першої світової та нечисленних – франко-прусської, що спричинило появу нового різновиду наркозалежності – героїнового (*Asad, 2020*).

Справжнім лихом для армії США стала героїнова наркоманія під час війни у В'єтнамі. Після тотальної заборони командуванням марихуани багато військових перейшли на вживання героїну, який не мав запаху, і тому його було важче виявити. 1971 р. у спеціальній доповіді «The Senate Staff Report on Drug Abuse in the Military», підготовленій Сенатом США, стверджувалося, що солдати: «...курили тільки «траву», перероблену в героїн, яка спочатку сприймалася ними як кокаїн, що не містить наркотиків. Вони розуміли, що сама субстанція – героїн, а куріння його маскувалося від цікавих очей і носів набагато легше, ніж марихуана» (*Kutler, 1996: 179*). Героїн почав більш вільно надходити до В'єтнаму з Камбоджі в 1970 р. як наслідок громадянської війни в цій країні. Це призводило до того, що кількість військовослужбовців-наркоманів постійно зростала. Якщо 1969 р. за вживання наркотиків військова поліція затримала 8440 осіб, то 1970 р. – вже 11058 осіб. У вересні 1970 р. армійські медики, провели огляд 3103 солдатів і сержантів 23-ї піхотної дивізії («Americals»). За його результатами виявлено, що 11,9 % особового складу вживали героїн з моменту прибуття до Південного В'єтнаму.

У листопаді цього ж року під час обстеження одного з американських саперних батальйонів, який був дислокований у дельті р. Меконг, 14 % військовослужбовців виявилися наркоманами [Kutler, 1996: 179].

За даними командування військ США у Південному В'єтнамі (Military Assistance Command, Vietnam; MACV), у 1970 р. 65 тис. американських військовослужбовців мали наркозалежність (Willbanks, 2009: 360) у тому числі 40 тис. уживали героїн. За твердженнями командування корпусу морської піхоти від 30% до 50% особового складу тією чи іншою мірою вдавалися до вживання наркотиків. Однак ці дані слід вважати досить суперечливими. У 1972 р. соціолог К. Сандерс стверджував, що від 60 до 90% військовослужбовців, які воювали в Індокитаї, були наркоманами (Kutler, 1996: 178).

За дослідженням Пентагону 1973 р. під час служби у В'єтнамі активно вживали героїн до 34% і мали симптоми наркозалежності 20% солдатів США. Але у перший рік після повернення до Сполучених Штатів лише 1% з цього контингенту знову став залежним від героїну, хоча 10% спробували наркотик після повернення (Hall, Weier, 2017).

Масштаби наркотизації військовослужбовців викликали певне занепокоєння громадськості. Страх перед тим, що солдати, які зазвичай вживають наркотики, повернуться з В'єтнаму та будуть зловживати ними вдома змусив уряд США вжити відповідних превентивних заходів. 1971 р. Білий дім запровадив «Операцію “Золотий потік”», відповідно до якої всі військовослужбовці зобов'язані були проходити аналіз сечі перед посадкою на літаки до Сполучених Штатів. Якщо військовослужбовець не пройшов тест на наркотики, він мав залишитися у пунктах постійної дислокації для детоксикації. Лише після успішного проходження тесту він набував права повернення до США (Janos, 2018).

Характерною особливістю наркозалежності ветеранів в'єтнамської війни було те, що ті, хто вживав героїн після повернення, використовували й велику кількість інших наркотиків. Більше 80% вживали амфетаміни, понад 70% – барбітурати, майже всі курили марихуану (Robins, 1993: 1046).

Але слід визнати той факт, що незважаючи на системну боротьбу з наркоманією під час в'єтнамської війни вище військово командування знайшло мізерні докази того, що наркотики негативно вплинули на бойові дії. Опитування 1968 р. серед командирів

підрозділів продемонструвало одностайну думку, що будь-який легкий або важкий наркотик «не знизив боєздатність армії». У штабі командувача збройних сил США під час В'єтнамської війни (1964–1968) генерала В. К. Вестморленда дійшли подібного висновку після опитування кількох високопоставлених офіцерів: «Загальний масштаб проблеми найкраще описати як незначний» (Janos, 2018).

Серйозною проблемою для Обмеженого контингенту радянських військ в Афганістані протягом 1980-тих років виявилася залежність військовослужбовців від важких наркотиків, насамперед героїну. За майже 10 років (грудень 1979 р. – лютий 1989 р.) перебування радянських військ у цій центральноазіатській країні через війну з афганськими моджахедами пройшли 620 тис. осіб військових і цивільного персоналу. Багато радянських солдатів набули героїнової залежності. За різними оцінками, опіати вживало від 7,5 до 31% особового складу військовослужбовців. Співвідношення з уживання героїну та гашишу серед військовослужбовців складало 55,5% і 22% відповідно. Багато учасників війни з радянського боку були полінаркоманами. За висновками відомого польського дослідника Л. Каменського, «солдати, які поверталися, зазвичай приносили додому запас гашишу, героїну або опіуму, щоб зберегти свою звичку принаймні на деякий час. Велика кількість солдатів-наркоманів підвищувала ризик пов'язаних з цим проблем у радянському суспільстві.

Повернення солдатів призвело до активізації контрабанди наркотиків з Афганістану та Пакистану в Радянський Союз» (Krasno, 2023). Наслідком окупації Афганістану радянськими військами стала інтенсивна наркотизація всього радянського й, зокрема, російського суспільства, яка саме в Росії викликала появу від 4 до 6 млн наркоманів [Daly, 2008]. Образно кажучи, ветерани афганської війни стали «піонерами» героїнового «буму» в СРСР і на пострадянському просторі у 1990-х роках.

Висновки. Отже, лавиноподібні хвилі зростання наркоманії в історії людства були, як правило, пов'язані з війнами. Також слід визнати той факт, що поява більшості наркотичних препаратів і психотропних засобів та розповсюдження їх по всьому світі були напрямом або спричинені, або інтенсифіковані власне тими ж збройними конфліктами. Але одразу слід зауважити, що використання наркотичних препаратів в умовах війни є життєво необхідним, оскільки вони виконують роль анальгетиків при

зняття больового шоку під час важких поранень із метою збереження життя військовослужбовців. Також слід розуміти, що екстремальні обставини ескалації бойових дій, постійний стрес через реальну смертельну небезпеку об'єктивно викликають деформацію психіки комбатанта, що провокує використання психоактивних засобів для збереження психологічного балансу воїнів. І треба визнати, що війна створює своєрідний «оптимальний» комплекс умов, які начебто «стирають» межу між необхідним медичним застосуванням і зловживанням наркотичними препаратами.

Людина – істота біосоціальна. Біологічний складник її сутності є об'єктивною реальністю, а це пояснює, чому людина завжди буде шукати засоби і препарати, які дозволять їй у гранично стресових умовах жахіть війни штучно підвищувати свій бойовий і фізичний потенціал, зберігати морально-психологічний баланс. Але, з іншого боку, людина – істота соціальна. І наявність цього складника дозволяє плекати надію на те, що навіть в умовах наджорстокості та звірств збройного протистояння людина здатна самотійно подолати негативні наслідки наркозалежності за допомогою механізмів як психологічного та фізичного саморегулювання, суспільної підтримки, так і цілеспрямованої державної програми боротьби з наркотиками, у якій військовослужбовцям – учасникам збройних конфліктів має відводитися особне місце і пильна увага.

Використані посилання

Волосюк Д. (2023). Наркотики у різних арміях світу. *Deutsche Welle*, 31.05. URL: <https://p.dw.com/p/3hxE> [дата звернення: 11 червня 2024].

Anderson K. (2020). Benzedrine Sulfate: From Military Stimulant to Weight Management. *Museum of Health Care*. URL: <https://museumofhealthcare.blog/benzedrine-sulfate-from-military-stimulant-to-weight-management/> [дата звернення: 12 червня 2024].

Asad A. Z. (2020). Heroin: its history and politics. *Research Gate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/341978535_HEROIN_ITS_HISTORY_AND_POLITICS [дата звернення: 8 червня 2024].

Cartwright M. (2019). The Assassins. *Worldhistory Enciclopedia*. URL: https://www.worldhistory.org/The_Assassins/ [Дата звернення 10 червня 2024].

Ciacia C. (2019). Nazi soldiers used performance-enhancing «super-drug» in World War II, shocking documentary reveals. *Fox News*. URL: <https://www.foxnews.com/science/nazi-soldiers-used-super-drug-in-world-war-ii> [дата звернення: 10 червня 2024].

Cocaine. History. Release. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/cocaine/history#:~:text=In%20London%20in%201916%2C%20Harrods,%2C%20morphine%2C%20syringes%20and%20needles> [дата звернення: 10 червня 2024].

Daly J. (2008). Russia, Afghanistan and the drug trade. *Eurasia Daily Monitor Volume: 5 Issue: 36*. URL: <https://jamestown.org/program/russia-afghanistan-and-the-drug-trade/> [дата звернення: 19 червня 2024].

- Davenport-Hines, R. P. T. (2001). *The pursuit of oblivion : a global history of narcotics, 1500–2000*. London : Weidenfeld & Nicolson, 466 p.
- France on Drugs (2023): Opium, Morphine, Cocaine, Hashish, Chloroform & Ether in the 19th Century with Dr. Sara Black. *The French History Podcast*. URL: <https://www.thefrenchhistorypodcast.com/france-on-drugs-opium-morphine-cocaine-hashish-chloroform-ether-in-the-19th-century-with-dr-sara-black/> [дата звернення: 9 червня 2024].
- Forced March Tabloid Brand, Burroughs Wellcome Co., issued by Wellcome Collection, online. URL: <https://wellcomecollection.org/works/vp7vwfjm?query=M0013157&page=1> [дата звернення: 13 червня 2024].
- Hall W., Weier M. (2017). Lee Robins' studies of heroin use among US Vietnam veterans. *PubMed*. Jan; 112(1), P. 176-180. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27650054/> [дата звернення: 10 червня 2024].
- Ham P. (2007). *Vietnam. The Australian War*. Sidney: Harper Collins Publishers, 748 p.
- Hobhouse H. (2003). *Seeds of Wealth. Four Plants That Made Men Rich*. Washington, 272 p.
- Janos A. (2018). G.I.s' Drug Use in Vietnam Soared – With Their Commanders' Help. *History*. August 29, URL: <https://www.history.com/news/drug-use-in-vietnam> [дата звернення: 9 червня 2024].
- Kamienski L. (2017). *Shooting Up: A History of Drugs in Warfare*. C Hurst & Co Publishers Ltd, 392 p.
- Kamiński Ł. (2019). *Drugs. International Encyclopedia of the First World War*. 07 March. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/drugs> [Дата звернення 12 червня 2024].
- Klockgether-Radke A. (2002). F. W. Sertürner und die Entdeckung des Morphins. *Anesthesiol Intensivmed Notfallmed Schmerzther*. № 37(5), 244 p.
- Kohn M. (1999). Cocaine Girls. Sex, Drugs, and Modernity in London During and After the First World War, in: Gootenberg, Paul (ed.): *Cocaine. Global Histories*, London, 18 p.
- Krasno A. (2023). «Muting The Horrors»: Experts Warn Of Addiction Crisis As Russian Soldiers Return From Ukraine. In: *Radio Free Europe. Radio Liberty*. June 18, URL: <https://www.rferl.org/a/russia-soldiers-addiction-ukraine-war-alcohol-drugs/32464317.html> [Дата звернення 11 червня 2024].
- Kutler S. (1996). *Encyclopedia of the Vietnam War*. N.Y.: Simon and Schuster Macmillan, 711 p.
- Lewy J. (2014). The Army Disease: Drug Addiction and the Civil War. *War in History*. Vol. 21, №. 1 (January), P. 102-119.
- LSD. *History. Release*. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/lsd/history> [Дата звернення 12 червня 2024].
- Mandal A. (2023). Morphine History. *News-Medical*. Jun 19, URL: <https://www.news-medical.net/health/Morphine-History.aspx> [Дата звернення 10 червня 2024].
- Methamphetamine. *History. Release*. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/methamphetamine/history> [Дата звернення 9 червня 2024].
- Opium. *History. Release*. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/opium/history#:~:text=In%20the%204th%20century,over%20a%20thousand%20years%20ago> [Дата звернення 9 червня 2024].
- Opiate addiction in the civil war's aftermath. Time period 1861 to 1876. Virginia museum of history and culture. URL: <https://virginiahistory.org/learn/opiate-addiction-civil-wars-aftermath#:~:text=During%20the%20Civil%20>

20War%2C%20surgeons,%E2%80%94to%20well%2C%20in%20fact [Дата звернення 12 червня 2024].

Quinones M. A. (2009). Drug Abuse During the Civil War (1861–1865). *International Journal of the Addictions*. Volume 10, 1975, Issue 6, pp.1007-1020. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.3109/10826087509028357> [Дата звернення 10 червня 2024].

Rasmussen N. (2011). Medical Science and the Military: The Allies' Use of Amphetamine during World War II. *Journal of Interdisciplinary History*, XLII:2 (Autumn), P. 205-233.

Robins Lee N. (1993). Vietnam veterans' rapid recovery from heroin addiction: a fluke or normal expectation? *Sixth Thomas James Okey Memorial Lecture. Addiction*. № 88, P. 1041-1054.

Salomon J. Cocaine: a fascinating, and complex, history. *Invisibles*. URL: <https://invisibles.info/en/cocaine-a-fascinating-and-complex-history/> [дата звернення: 9 червня 2024].

Weisberger M. (2019). Dosed Soldiers with Performance-Boosting «Superdrug». *LiveScience*. URL: <https://www.livescience.com/65788-world-war-ii-nazis-methamphetamines.html> [дата звернення: 14 червня 2024].

Willbanks J.H. (2009). Vietnam War Almanac. Facts on File, Inc, 590 p.

Woods A. (1931). *Dangerous Drugs. The World Fight Against Illicit Traffic in Narcotics*. New Haven. 123 p.

References

Anderson K. (2020). Bensedrine Sulfate: From Military Stimulant to Weight Management. *Museum of Health Care*. URL: <https://museumofhealthcare.blog/bensedrine-sulfate-from-military-stimulant-to-weight-management/> [accessed 12.06.2024] (eng.).

Asad A. Z. (2020). Heroin: its history and politics. *ResearchGate*. URL: https://www.researchgate.net/publication/341978535_HEROIN_ITS_HISTORY_AND_POLITICS [accessed 08.06.2024] (eng.).

Cartwright M. (2019). The Assassins. *Worldhistory Encyclopedia*. URL: https://www.worldhistory.org/The_Assassins/ [accessed 10.06.2024] (eng.).

Ciacia C. (2019). Nazi soldiers used performance-enhancing «super-drug» in World War II, shocking documentary reveals. *Fox News*. URL: <https://www.foxnews.com/science/nazi-soldiers-used-super-drug-in-world-war-ii> [accessed 10.06.2024] (eng.).

Cocaine. History. Release. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/cocaine/history#:~:text=In%20London%20in%201916%2C%20Harrods,%2C%20morphine%2C%20syringes%20and%20needles> [accessed 10.06.2024]. (eng.).

Daly J. (2008). Russia, Afghanistan and the drug trade. *Eurasia Daily Monitor* Volume: 5 Issue: 36. URL: <https://jamestown.org/program/russia-afghanistan-and-the-drug-trade/> [accessed 19.06.2024] (eng.).

Davenport-Hines, R. P. T. (2001). *The pursuit of oblivion : a global history of narcotics, 1500–2000*. London : Weidenfeld & Nicolson, 466 p. (eng.).

France on Drugs (2023): Opium, Morphine, Cocaine, Hashish, Chloroform & Ether in the 19th Century with Dr. Sara Black. *The French History Podcast*. URL: <https://www.thefrenchhistorypodcast.com/france-on-drugs-opium-morphine-cocaine-hashish-chloroform-ether-in-the-19th-century-with-dr-sara-black/> [accessed 09.06.2024]. (eng.).

Forced March Tabloid Brand, Burroughs Wellcome Co., issued by Wellcome Collection, online. URL: https://wellcomecollection.org/works/vp7_vwfjm?query=M0013157&page=1 [accessed 09.06.2024] (eng.).

Hall W., Weier M. (2017). Lee Robins' studies of heroin use among US Vietnam veterans. *PubMed*. Jan;112(1). P. 176-180. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/27650054/> [accessed 10.06.2024] (eng.).

Ham P. (2007). Vietnam. The Australian War. Sidney: Harper Collins Publishers, 748 p. (eng.).

Hobhouse H. (2003). Seeds of Wealth. Four Plants That Made Men Rich, Washington, 272 p. (eng.).

Janos A. (2018). G.I.s' Drug Use in Vietnam Soared – With Their Commanders' Help. History. URL: <https://www.history.com/news/drug-use-in-vietnam> [accessed 09.06.2024] (eng.).

Kamiński L. (2017). Shooting Up: A History of Drugs in Warfare. Hurst & Co Publishers Ltd, 392 p. (eng.).

Kamiński L. (2019). Drugs. International Encyclopedia of the First World War. 07 March. URL: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/drugs> [accessed 12.06.2024] (eng.).

Klockgether-Radke A. (2002). F. W. Sertürner und die Entdeckung des Morphins. *Anesthesiol Intensivmed Notfallmed Schmerzther*. № 37(5). 244 p. (germ.).

Kohn M. (1999). Cocaine Girls. Sex, Drugs, and Modernity in London During and After the First World War, in: Gootenberg, Paul (ed.): Cocaine. Global Histories, London, 18 p. (eng.).

Krasno A. (2023). «Muting The Horrors»: Experts Warn Of Addiction Crisis As Russian Soldiers Return From Ukraine. *Radio Free Europe. Radio Liberty*. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-soldiers-addiction-ukraine-war-alcohol-drugs/32464317.html> [accessed 11.06.2024] (eng.).

Kutler S. (1996). Encyclopedia of the Vietnam War. N.Y.: Simon and Schuster Macmillan, 711 p. (eng.).

Lewy J. (2014). The Army Disease: Drug Addiction and the Civil War. In: *War in History*. Vol. 21, № 1 (January), P. 102-119. (eng.).

LSD. History. Release. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/lsd/history> [accessed 12.06.2024].

Mandal A. (2023). Morphine History. *News-Medical*. URL: <https://www.news-medical.net/health/Morphine-History.aspx> [accessed 10.06.2024] (eng.).

Methamphetamine. History. Release. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/methamphetamine/history> [accessed 09.06.2024] (eng.).

Opium. History. Release. URL: <https://www.release.org.uk/drugs/opium/history#:~:text=In%20the%204th%20century,over%20a%20thousand%20years%20ago> [accessed 09.06.2024] (eng.).

Opiate addiction in the civil war's aftermath. Time period 1861 to 1876. Virginia museum of history and culture. URL: <https://virginiahistory.org/learn/opiate-addiction-civil-wars-aftermath#:~:text=During%20the%20Civil%20War%2C%20surgeons,%E2%80%94%20well%2C%20in%20fact> [accessed 12.06.2024] (eng.).

Quinones M. A. (2009). Drug Abuse During the Civil War (1861-1865). *International Journal of the Addictions*. Volume 10, 1975 – Issue 6. pp.1007-1020. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.3109/10826087509028357> [accessed 10.06.2024] (eng.).

Rasmussen N. (2011). Medical Science and the Military: The Allies' Use of Amphetamine during World War II. *Journal of Interdisciplinary History*, XLII:2 (Autumn), P. 205-233. (eng.).

Robins Lee N. (1993). Vietnam veterans' rapid recovery from heroin addiction: a fluke or normal expectation? *Sixth Thomas James Okey Memorial Lecture. Addiction*. № 88, P. 1041-1054. (eng.).

Salomon J. Cocaine: a fascinating, and complex, history. *Invisibles*. URL: <https://invisibles.info/en/cocaine-a-fascinating-and-complex-history/> [accessed 09.06.2024] (eng.).

Weisberger M. (2019). Dosed Soldiers with Performance-Boosting «Superdrug». *LiveScience*. URL: <https://www.livescience.com/65788-world-war-ii-nazis-methamphetamineamines.html> [accessed 14.06.2024] (eng.).

Willbanks J.H. (2009). Vietnam War Almanac. Facts on File, Inc. 590 p. (eng.).

Woods A. (1931). Dangerous Drugs. The World Fight Against Illicit Traffic in Narcotics. New Haven. 123 p. (eng.).

Volosyuk D. (2023). Drugs in different armies of the world. In: *Deutsche Welle*. 31.05. URL: <https://p.dw.com/p/3hxE> [accessed 11.06.2024] (ukr.).

Hula R., Perederii I.

DRUGS, ARMY, WAR: A SYNTHESIS OF PARADOXES IN THE PRISM OF HISTORICAL RETROSPECT

The article examines the relationship between wars and substance use throughout human history. For centuries, drugs have been used to weaken enemies, stimulate troops to fight, and numb post-war trauma. They also served as a source of funding for clandestine military and paramilitary activities. The article examines the problem of the emergence of collective trauma, which objectively arises after a military conflict and is associated with the growing wave of substance abuse among veterans. The presence of psychoactive substances in society and in the military environment during warfare has existed for thousands of years, from the use of opium mixed with wine in ancient Greece to the rampant use of methamphetamine during World War II. Psychoactive substances were given to soldiers to maximize their effectiveness in an attempt to gain a tactical advantage on the battlefield. In these efforts, governments have often fostered veterans prone to serious drug abuse, leading to drug addiction. At the same time, many of these soldiers returned home and did not receive reliable support, proper follow-up, and continued to use drugs as a way to cope with their condition. Since the early twentieth century, historians and doctors have argued that the «army disease» of the Union and Confederate military formations was morphine addiction.

The First World War not only contributed to the growth of cocaine and morphine consumption, but also gave rise to complex national drug control regimes. Tense public sentiment combined with the containment plan unleashed a «wave of bans» that swept through many states at war. At the same time, contrary to the goals pursued by zealots of sobriety, governments (with the exception of the American and Russian) provided their troops with regular rations of «liquid courage». In general, many combatants managed to survive the brutality of this truly industrial war and maintain their health thanks to the depressant effects of alcohol and tobacco, the most popular intoxicants of war.

The article also highlights the problem of drug use among military personnel during the Vietnam War and its consequences. Two phases of drug use in Vietnam

have been identified — a period of increased marijuana use, followed by an influx of high-potency heroin in the 1970s, which eventually led to addiction in up to 1/5 of the servicemen.

The Soviet army in Afghanistan also suffered from drug addiction. Drug use was so widespread that over 50% of Soviet personnel were regular drug users.

So, the avalanche-like waves of drug addiction growth in human history were directly related to wars. The emergence of most narcotic drugs and psychotropic substances and their distribution around the world were either directly caused or exacerbated by the same armed conflicts. But it should be understood that the use of narcotics in war conditions is vital because of their important role of analgesics in relieving pain shock in severe injuries in order to preserve the health and life of military personnel. In addition, the extreme circumstances of war, constant stress in conditions of real mortal danger objectively cause deformation of the psyche of a combatant, which provokes the use of psychoactive drugs to preserve the psychological balance of soldiers. And it must be recognized that war creates an «optimal» set of conditions that seem to «erase» the line between necessary medical use and drug abuse.

Keywords: drugs, army, war, psychological support of personnel.

ЛІНІЯ АРПАДА – ОБОРОННА СПОРУДА У СХІДНИХ КАРПАТАХ ЧАСІВ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Дослідження розкриває підготовку гітлерівських військ до оборони по лінії Арпада та Червоної Армії до Східно-Карпатської операції; описує процес будівництва угорськими військами фортифікаційних споруд у Карпатах та особливості їх розміщення на території; визначає результативність бойових дій сторін у гірсько-лісовій місцевості наприкінці серпня – жовтні 1944 року та роль лінії Арпада в їх реалізації. З'ясовано: Червона Армія не прорвала оборону в Карпатах, а пододала гори, рухаючись за відступаючою 1-ю угорською армією. Обхід радянськими військами лінії Арпада не можна вважати її невдачею у горах. Це стратегічний маневр, який відбувся внаслідок невдалих штурмів укріплень противника 4-м Українським фронтом поряд із результативним наступом 1-го та 2-го Українських фронтів на інших напрямках.

Ключові слова: Друга світова війна, лінія Арпада, Червона Армія, Королівство Угорщина, оборона, наступ.

Постановка проблеми та її актуальність. Історія живить теорію та практику сьогодення фактами та узагальненнями. В рамках триваючої російсько-української війни (2014 – по т.ч.), корисним може бути звернення до знань з воєнного мистецтва, отриманих у минулих війнах, у тому числі у питанні обладнання лінії оборони. Так Збройні Сили України створювали фортифікаційні споруди на можливих напрямках просування російських військ (наприклад, у Донецькій і Луганській області у 2014 р., Київській, Житомирській у 2022–2023 р. тощо). Своєю чергою, збройні сили російської федерації обладнували в інженерному відношенні окуповану ними територію (наприклад, лінії «Вагнера» – на Донбасі, «Суrowsкіна» – на Півдні). Водночас станом на весну 2023 року експерти у військовій справі ведуть мову про неналежну підготовку з боку військово-політичного керівництва до відсічі противника Харківській області (Черниш, 2024). Отже, питання обладнання місцевості в інженерному відношенні, особливості побудови укріплених рубежів, тривалість та відповідальність цих робіт є важливим, а знання щодо реалізації таких проєктів у минулому – вагомими.

Куцька Олеся Миколаївна, доктор історичних наук, професор, начальник кафедри воєнної історії, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Куцька О. М., 2024.

Власне досвід Другої світової війни неодноразово доводив, що маневрені дії військ нерідко переходили у позиційне протистояння завдяки належно облаштованій фортифікації однієї зі сторін, яка була здатна зупинити сили противника, вплинути на подальший «розіграш» ситуації. Одним із таких історичних прикладів є бойові дії у Карпатах наприкінці літа – восени 1944 року і, відповідно, інженерні укріплення лінії Арпада.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Варто зазначити, що навіть в угорських архівах військової історії інформації про лінію Арпада немає. Існують лише розрізнені згадки на брифінгах генерального штабу Угорщини. Причина в тому, що під час війни разом з будівлею було знищено архів Управління укріпленого району (Зеленовська, 2022). Водночас маємо доволі значну кількість сучасних публікацій, які описують цю унікальну за своїми масштабами фортифікаційну споруду. Наприклад, серед вітчизняних істориків про неї загадують І. Репін, О. Лисенко, В. Грицюк, коли описують хід бойових дій Червоної Армії в Східних *Карпатах* (Репін, 2007; Грицюк & Лисенко, 2014). Окремо варто відзначити мемуари А. Гречка (Гречко, 1972), який під час Східно-Карпатської операції командував 1-ю гвардійською армією 4-го Українського фронту (УФ). Ця праця має відбиток радянської ідеології того часу, проте якщо абстрагуватись, можна отримати доволі цікаві відомості про спроби подолання Червоною Армією угорських фортифікацій. Детально особливості побудови та розміщення інженерних конструкцій лінії Арпада, на наш погляд, розкрили: угорський історик Я. Сабо (Szabó, 2006), румунський дослідник Н. Бадеску (Bădescu, 2015a; Bădescu, 2015b), росіянка Н. Філоненко (Філоненко, 2017). Водночас широкий спектр інформації щодо пам'яток фортифікації в Карпатах зустрічаємо в публікаціях у мережі Інтернет, які автор зазначає у списку використаних джерел.

Метою роботи визначаємо: по-перше, згрупувати окремі відомості як про організацію гітлерівськими військами оборони на лінії Арпада, так і підготовку Червоної Армії до її подолання. По-друге, розкрити роботи щодо будівництва фортифікаційних споруд та їх розміщення на місцевості. По-третє, усвідомити стійкість угорських інженерних конструкцій в ході Східно-Карпатської операції Червоної Армії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міжнародне становище, що склалося на початок літньо-осінньої кампанії 1944 року у Другій світовій війні, визначалося в основному подіями, які

мали місце взимку і весною цього року на Східному фронті. А саме: до вересня 1944 року війська Червоної Армії звільнили від гітлерівських військ майже всю довоєнну територію СРСР, за винятком частини Балтії і Заполяр'я, а також Румунію, більшу частину Польщі та вийшли до кордонів Східної Пруссії, Чехословаччини і Болгарії. З іншого боку, виходячи з економічного становища Німеччини та оперативно-стратегічної обстановки плани гітлерівського командування зводилися до того, щоб веденням стратегічної оборони на усьому німецько-радянському фронті виснажити бойову потужність військ Червоної Армії та зирвати її наступ (*Penin, 2007: 42, 43, 49*).

Тому у стратегічному плані призначення фортифікаційного рубежу в Карпатах (та й інших подібних ліній оборони за їх межами) відповідало інтересам нацистської Німеччини, а саме – захищати її східні кордони на відстані та прикривати нафтові родовища в Задунайському регіоні Угорщини (*Bădescu, 2015a*).

Погляд угорського військового керівництва на фортифікаційне обладнання в Карпатах в роки Другої світової війни, на нашу думку, яскраво розкрив член оперативного відділу штабу укріплень збройних сил Угорщини штабс-капітан Ласло Варро: «Завдання державної фортифікації двостороннє. Перш за все, ми повинні захистити основну частину території держави від вторгнення. Це завдання потребує підтримки оборони кордону настільки, щоб вона могла блокувати наступ сил противника протягом тривалого часу. Інше завдання – захист країни. Якщо ми не зможемо протистояти йому [противнику. – Авт.] з достатньою кількістю сил, ми повинні збільшити здатність наших сил чинити опір, хоч чисельно нижчі вони за кількістю, з допомогою фортифікаційних систем, споруджених у мирний час» (*Szabó, 2006*).

Звертаємо увагу, що з 1939 по 1944 роки Королівство Угорщина побудувало декілька оборонних ліній, позицій та укріплених ділянок на території тогочасної Угорщини. Східна лінія оборони угорської армії умовно складалась з трьох частин. Найвіддаленішою була позиція Хуньяді (в передгір'ях Карпат), посередині – позиція Сент-Ласло (так і не була остаточно побудована), а останньою смугою оборони була лінія Арпада, яка простягалася від Східних Бескидів до с. Берецькі гори (*Bădescu, 2015a; A Kárpátok..., 2020*). Хуньяді була задумана як додаткова оборонна позиція, щоб не дати ворогу підійти до головної ділянки оборони, лінії Арпада – передового оборонного рубежу (*Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007; Az Árpád-vonaltól, 2011*). Це не була

безперервна лінія оборони, а складалася з опорних пунктів, долинних блоків і блокад, а також із системи дотів, що блокували позиції. Позиція Хуньяді закривала дороги, що ведуть до Східних Бескидів і до Мармароських Альп на вході в долини (*Bădescu, 2015a*). Мета Сент-Ласло полягала в тому, щоб мати ще один оборонний рубіж між позицією Хуньяді та лінією Арпада, куди могли б відійти угорські війська в разі можливого відступу – проміжний рубіж (*Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007; Az Árpád-vonaltól, 2011*). Ця лінія закривала проходи Східних Бескидів і Мармароських Альп на угорському кордоні. Її будівництво було розпочато одночасно з лінією Арпада.

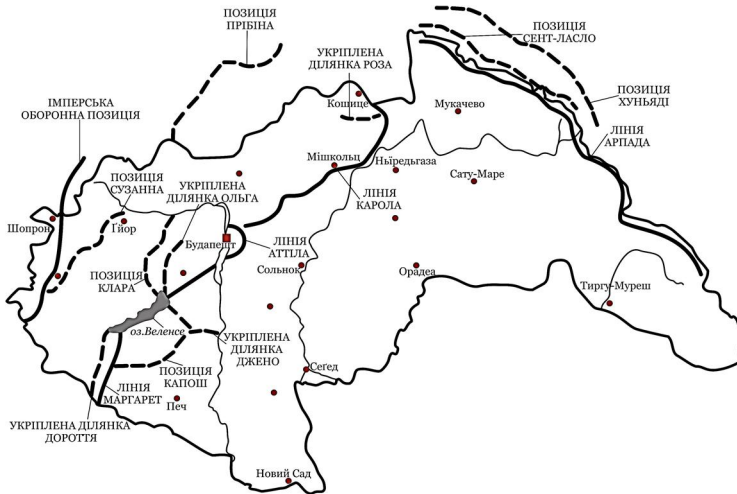

Рис. 1. Система оборонних ліній, позицій та укріплених ділянок на території Королівства Угорщина станом на 1944 рік (*Bădescu, 2015a*)

Укріплення перед лінією Арпада обладнувались відповідно до концепції «Оборона Карпат» у 1943 р. (*Bădescu, 2015a*). Ці дві перші лінії мали створити для наступаючих ілюзію прориву (*До історії Рахівщини...*, 2016). Сама ж лінія Арпада була основним оборонним рубезем Головного хребта Українських Карпат (*Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007*). В іншому джерелі до вищезазначених укріплень додають ще одну угорську – «лінію Святого Іштвана», зазначаючи, що вона була продовженням лінії Арпада та дві чехословацькі: «лінію Масарика» і «лінію Бенеша» на заході сучасного Закарпаття (*До історії Рахівщини...*, 2016). За окремими відомостями загалом лінія Арпада мала 30 ешелонів оборони, які простягались на 100–120 км (*Зеленовська, 2022*) (рис. 1).

З метою формування уявлення про театр воєнних дій коротко зупинимось на фізико-географічній та кліматичній характеристиках гірського масиву тогочасної Східної лінії оборони. Характер гірських рубежів з їх кліматичними особливостями впливає на підготовку і ведення бойових дій в горах. Гірська місцевість з великою кількістю природних перешкод сприяє створенню стійкої оборони. Разом з тим гірський рельєф місцевості та кліматичні умови ускладнюють підготовку й ведення оборони. Велика кількість «мертвих» просторів і прихованих підступів дають можливість противнику здійснювати обходи та охоплення. Пересіченість рельєфу, обмежена кількість доріг і низька їхня якість, а іноді й неможливість руху поза дорогами ускладнює маневр підрозділами (*Ведення бойових дій...*, 2022:42). І навпаки, на підготовку і ведення наступального бою у горах негативно впливають наявність великої кількості природних перешкод, обмежена кількість доріг і складність руху поза дорогами, швидкі течії річок і різкі зміни рівня води в них, можливість утворення гірських обвалів, завалів, снігових лавин і селів, особливості гірського клімату й різкі перепади денної і нічної температур, розріджене повітря, велика кількість мертвих просторів і прихованих підступів, що ускладнює орієнтування і спостереження, екрануючий вплив гір на роботу радіостанцій. Наступ ведеться вздовж доріг, гірських хребтів, схилами висот та іншими доступними напрямками в поєднанні з обходами і охватами (*Ведення бойових дій...*, 2022:45–46).

Загалом гірські хребти Карпат простягаються підковоподібною дугою довжиною понад 1500 км (*Брендлі & Довганич, 2003*) (рис. 2).

За умовами рельєфу Східні Карпати поділяються на три великі частини:

західний район Східних Карпат – Низькі Бескиди (близько десяти паралельних низькогірних ланцюгів, що йдуть із північного заходу на південний схід і розчленовані поперечними наскрізними долинами на окремі короткі хребти. Гребені Низьких Бескид округлі та хвилясті, схили пологі);

Центральний район – Бещади (складається з низки паралельних хребтів. Річкові долини тут глибоко вриваються в рельєф і розчленовують їх у двох взаємно перпендикулярних напрямках. В результаті цього утворилася система широких поздовжніх долин, з'єднаних одна з одною поперечними проходами).

Східні Карпати – Горгани (найвища частина – складаються з кількох десятків великих і малих хребтів заввишки до 1500 м, розташованих переважно паралельно Головному Карпатському хребту. Долини, що тут проходять, мають вигляд скелястих ущелин) (Грицюк & Лисенко, 2014:11; Карпати..., 2014; Филоненко, 2017).

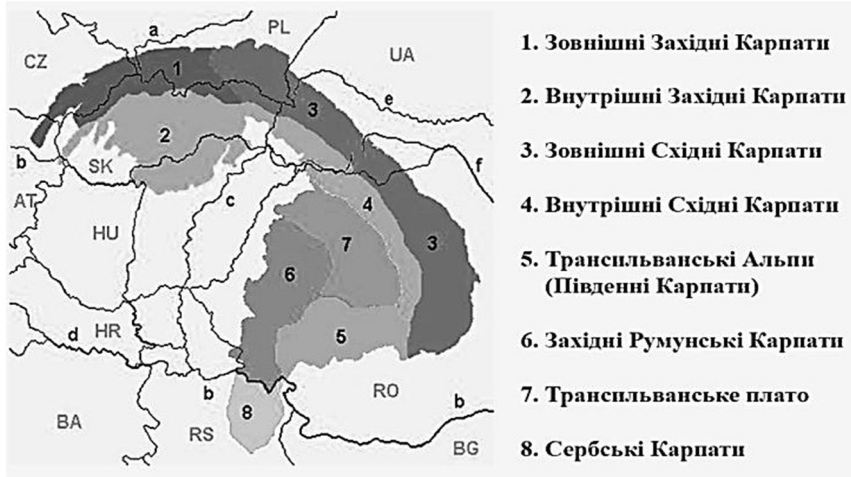

Рис. 2. Зональний поділ Карпатських гір (Карпати..., 2014)

Щодо флори Карпатських гір, то там мішані ліси змінюються хвойними, вище простягаються субальпійські чагарники, а на вершинах розкинулись полонини (Брендлі & Довганич, 2003).

Отже, ландшафт кожного гірського району бойових дій унікальний і різноманітний, що вимагає гнучкого планування як оборонних, так і наступальних операцій.

Звернемо увагу, що на території Карпат знаходиться 28 000 річок, 450 із яких більші 10 км (Брендлі & Довганич, 2003). За канонами воєнного мистецтва, гірські річки військами долаються, як правило, убрід, а там, де це неможливо, – мостовими і поромними переправами (Ведення бойових дій..., 2022:47).

Звернемо увагу на ще один чинник, що відіграє визначальну роль при плануванні і веденні бойових дій, – кліматичні умови. Погодні умови мінливі і непередбачувані, при цьому загальна кліматична обстановка, як правило, визначається не географічними координатами даного району, а напрямком гірських хребтів щодо панівних атмосферних потоків (Ведення бойових дій..., 2022: 41). Коротко про погоду у пори року досліджуваного періоду: наприкінці літа – початку осені кількість опадів

значно скорочується. У цей час стоїть тепла та суха, переважно ясна погода. Наприкінці жовтня чи початку листопада починаються заморозки, а кількість атмосферних опадів збільшується. Починається період осінніх дощів, що не припиняються тижнями, а бездоріжжя зливається із зимовим і весняним, охоплюючи майже безперервно весь період з кінця жовтня до початку квітня (Филоненко, 2017).

Таким чином, сприятливим періодом для ведення бойових дій у Східних Карпатах був проміжок часу між кінцем серпня до середини жовтня, а найважчим – початок листопада і до квітня.

Ситуація перед початком Східно-Карпатської операції. Німецьке керівництво прагнуло за будь-яку ціну втримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної Армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування чітко уявляло, що подолання військами 1-го Українського фронту (УФ) найбільш вузької частини Головного Карпатського хребта призвело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину і до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів з Чехословаччиною. Крім того, входження військ Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини (Грицюк & Лисенко, 2014:11).

Угруповання гітлерівських військ на напрямку наступу Червоної Армії в Карпатах складалося з армійської групи «Гейнріци» (за ім'ям генерал-полковника Готтарда Гейнріци), до якої входили німецька 1-ша танкова й угорська 1-ша армії, а також частини сил 4-го повітряного флоту групи армій «Північна Україна» (з 25.09.1944 група армій «А») (Грицюк & Лисенко, 2014:11; Филоненко, 2017). 20 жовтня 1944 р. армійська група «Гейнріци» була розформована, а 1-ша угорська армія підпорядкована 8-й німецькій армії (Репін, 2007:117).

За угорською версією подій, 23 липня 1944 р. передові частини Червоної Армії вийшли на першу понад 200-кілометрову лінію оборони Угорщини в Галичині – позицію Хуньяді, де вони наштовхнулися на жорсткий опір і зупинились (Bottlik & Szabó, 2007). Протягом наступного місяця вони спромоглися просунути лише на 4–7 км (Зеленовська, 2022). Наприкінці серпня – початку вересня німецькі та угорські підрозділи посилено зміцнювали зайнятий передовий оборонний рубіж і упорядковували пошарпані в

попередніх боях частини, поповнюючи їх живою силою та довели чисельність своїх дивізій до 60% штатного складу (Филоненко, 2017).

По завершенню Львівсько-Сандомирської операції (13 липня 1944 р. – 29 серпня 1944 р.) лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'я Карпат (Грицюк & Лисенко, 2014:9). Приблизно тоді ж, 30 липня, з метою кращого управління військами на мукачівському напрямі Ставка Верховного Головнокомандування (Ставка ВГК) утворила 4-й Український фронт (Грицюк & Лисенко, 2014:8), який був розформований після визволення Криму (*He пришедшая..*, 2019).

Після невдалих ударів 1-го УФ на початку серпня 1944 р. настав короткий відпочинок для угорських військ у Східних Карпатах (Bădescu, 2015a). Радянські війська переходять до оперативної паузи та підготовки бойових дій в Східних Карпатах (Филоненко, 2017). Паралельно Червона Армія спрямовує основні зусилля в напрямку Румунії, розпочинаючи широкомасштабну операцію з обходу Східних Карпат (Друга Яссько-Кишинівська операція, 20–29 серпня 1944 р.), що проводилась 2-м і 3-м Українськими фронтами. Після виходу Румунії з німецького союзу 23 серпня армії радянських 2-го і 3-го УФ просунулися до територій Трансільванії та до південних кордонів Угорщини (Bădescu, 2015a; Филоненко, 2017).

Вважаючи становище перед 4-м Українським фронтом стабільним, на початку вересня німецько-угорське командування розпочало перекидання частини своїх сил у смугу дії 1-го та 2-го УФ, де обстановка продовжувала залишатися несприятливою для противника (Филоненко, 2017).

Підготовка сторін до бойового зіткнення в районі лінії Арпада. Радянські війська. 29 серпня 1944 р. війська 4-го Українського фронту отримали наказ Ставки ВГК тимчасово перейти до оборони та розпочати підготовку наступальної операції з подоланням Східних Карпат. З цією метою Військовою радою 4-го УФ було прийнято спеціальну директиву щодо підготовки військ фронту до майбутнього наступу (Грицюк & Лисенко, 2014:8; Репін, 2007:74), а також видано «Організаційні вказівки щодо підготовки військ до дій у горах» та «Інструкція військам, що діють у гірсько-лісистій місцевості» (Филоненко, 2017; Гречко, 1972) «Організаційні вказівки» визначали порядок вивчення та відпрацювання спеціальних тем з гірничої війни з усіма категоріями офіцерського складу аж до командирів корпусів. «Вказівки»

натомість вимагали від військ проведення низки заходів щодо підвищення ефективного використання транспортних можливостей та маневреності з'єднань та частин при діях у горах, а також посилених тренувань у гірсько-лісистій місцевості (Филоненко, 2017; Гречко, 1972).

Вся система заходів щодо освоєння умов гірської війни спочатку вивчалася з офіцерським складом, а потім опрацьовувалась військами. Війська навчалися (у складі підрозділів) наступу із захоплення висоти вдень і вночі, із застосуванням як фронтального наступу, так і обходів і охоплень, руху по стежках і без доріг, по лісистих ущелинах, схилах і хребтах гір, з подоланням крутих підйомів, гірських потоків тощо. Бійців навчали ходити крутими схилами, штурмувати дзоти, здійснювати тривалі марші по пересіченій місцевості. Артилерійські та танкові частини поряд із вивченням питань тактичного використання артилерії та танків у гірсько-лісистій місцевості, особливості стрільби в горах, питань розвідки та вибору позиційних районів для артилерії та маршрутів для танків особливу увагу приділяли питанням практичної підготовки прохідності та тренування з підйому танків на висоти. До майбутніх боїв готувалися льотчики, інженери, техніки, механіки, водії автомашин, воїни комендатур аеродромів підскоку та аеродромно-рятувальних команд. Велика увага також була приділена підготовці тилів. З офіцерським складом тилової служби було організовано та проведено спеціальні заняття на теми матеріального забезпечення військ у гірсько-лісистій місцевості, забезпечення бойових операцій при наступі, особливостей організації харчування, обробки та евакуації поранених у гірських умовах. З метою найбільш раціонального використання в'ючного транспорту в частинах були проведені показові заняття з офіцерським та рядовим складом з транспортування вантажів, зброї та матеріальної частини на в'юках та інших пристосуваннях (Филоненко, 2017; Гречко, 1972).

У своїх спогадах радянський воєначальник А. Гречко зазначає: «...незважаючи на відносно короткий термін, відведений на підготовку операції, всі необхідні заходи були виконані. Війська в основному ознайомилися з майбутнім театром бойових дій і пройшли підготовку до дій в гірській і лісистій місцевості» (Гречко, 1972). Водночас, на думку українського дослідника І. Рєпіна, короткі терміни підготовки операції не дозволили вирішити багато завдань, зокрема, підготувати і навчити особовий

склад всіх родів військ до дій в горах, підготувати матеріальну частину до ведення бойових дій в гірських умовах, підвезти необхідну кількість боєприпасів і пального. Тобто, на думку дослідника, підготовка операції була проведена поспішно (*Ретін, 2007:91-92*).

Підготовка угорських військ. Як зазначалось вище, система укріплень, розташована на Головному Карпатському хребті – Лінія Арпада – була основною оборонною смугою угорців. Угорське командування приступило до її будівництва, починаючи відразу ж з розділу Чехословаччини в 1939 р., використовуючи при цьому зведені раніше чехословацькі укріплення (*Филоненко, 2017*). У Північній Трансильванії та на Секейській землі спорудження фортифікаційних об'єктів розпочалось в 1940 р. Загалом інженерні роботи тривали до літа 1944 р., коли безпосередньо їй розгорілись бойові дії в Карпатах (*Bottlik & Szabó, 2007; Зеленовська, 2022*).

На нашу думку, військово-політичне керівництво Угорщини було переконане, що лінія Арпада має ключове значення з точки зору оборони країни. На підтвердження наведемо декілька фактів. По-перше, значна фінансова підтримка: з 1 липня 1939 р. по 30 грудня 1940 р. було виділено 14,2 млн пенге, 1941 р. – 6,8 млн, 1942 р. – 19 млн, 1943 р. – 67 млн, 1944 р. – 67,5 млн (*Bottlik & Szabó, 2007; Bădescu, 2015a*). Отже, незважаючи на грошові обмеження угорського бюджету, військове керівництво надало для спорудження оборонних укріплень в Карпатах мільйони пене, нерідко нехтуючи потребами постачання армії новими зразками озброєння. По-друге, було реконструйовано багато доріг, залізниць, мостів із метою забезпечення будівництва цієї фортифікаційної лінії. По-третє, на зламі 1940–1941 рр. для керівництва укріпленням кордону між Ужоцьким (Україна) та Ойтузьким (Румунія) перевалами було створено окреме Командування фортифікації. Крім того відбувалось збільшення підпорядкованих підрозділів штабу фортифікації (*Bottlik & Szabó, 2007*).

Варто усвідомити, що військо форту було не лише військом піхоти, а й новим родом угорської королівської армії. Різноманіття укріплень, побудова яких залежала від місцевості, та ділянки оборонної лінії зумовила відмінності між фортами, а це, своєю чергою, потребувало специфічної підготовки фортечних рот, що їх мали захищати. Начальник генерального штабу угорської королівської армії довів лише «принципи» підготовки

фортечних рот, яка здійснювалась за Польовим статутом піхоти. Саме ж навчання цих підрозділів здійснювалося корпусами, які керували даними укріпленнями. У «Навчальній інструкції для фортечних рот» від 1943 року крім загальних вимог щодо планування, організації та проведення тренінгів знаходимо, на наш погляд, цікавий підхід до практичного навчання. А саме: «Протягом навчального періоду роти мають займатися разом по декілька взводів та вивчати взаємодію і взаємопідтримку між собою. Мають проводитись спільні вправи, де один із взводів грає як штурмовий загін, а інший – є захисником, і навпаки. Вся фортечна рота повинна неодноразово практикувати разом захист своєї ділянки. Також слід практикувати бій на передньому краї основної лінії опору. Фортечні роти, які ворог імітують штурм укріплених позицій, мають отримати глибокі знання про те, як на передньому плані може наблизитися ворог (Szabó, 2006).

А вже в «Директиві з підготовки фортечних військ в 1943–1944 рр.» за підписом генерал-майором Ф. Бардочі (в підпункті про бойовий дух військ) зазначено дещо інакше: «Під час бойових тренувань кожен загін повинен тренуватися окремо. У ході тренувань давати завдання керівникам дрібних підрозділів, щоб змусити їх приймати самостійні рішення, змусити блокувати атаки противника і підтримувати самостійне ведення бою». У цьому документі також наголошено на підготовці бійців до ведення оборони в зимовий період: «Підготовка до катання на лижах є дуже важливою з точки зору фортечних кампаній, оскільки є ділянки, куди можна потрапити лише на лижах або снігоступах» (Szabó, 2006).

Особовий склад захисників лінії Арпада в ході війни постійно поповнювався новобранцями, що змушувало керівництво здійснювати їх підготовку. Особливість підходу до цього питання зустрічаємо в документі «Напрями підготовки мобілізованих фортечних рот з 15.12.1943 по 15.02.1944» від грудня 1943 року, що був завізований вже згадуваним Ф. Бардочі. «Навчання мобілізованого резерву разом із новобранцями не має сенсу. Вони можуть бути зібрані разом для спільної практики лише між 7 і 15 лютого» (Szabó, 2006).

Будівництво фортифікаційних укріплень. Перший бункер лінії Арпада був побудований на Закарпатті за моделлю Мажино, яка на той час вважалася вищим стандартом у цій галузі. Восени 1940 р. угорська комісія (на чолі з підполковником Г. Палета) відвідала окуповані тим часом німцями французькі та бельгійські

укріплення, пізніше концепція великих бункерів, зокрема французьких, була переосмислена та адаптована до природних умов Карпат (Bottlik & Szabó, 2007; Bădescu, 2015a). Для оборонних споруд лінії Арпада було взято теорію гнучкої оборони генерала Т. Харосі. Вона була заснована на невеликих укріплених зонах, а не на суцільній непрохідній фортеційній лінії. Таким чином, завдання захисників полягало в обороні природних перешкод, а не у боротьбі з основними силами противника (Венгрия., 2018). Основні і найпотужніші укріплення було споруджено на Ужгородському, Мукачівському, Ясінянському та Хустському напрямках (До історії Рахівщини., 2016).

За довоєнними поглядами німецько-угорського військово-політичного командування щодо спорудження лінії Арпада один рік був потрібен для розмітки розташування фортець, один рік для підготовки робіт і ще один рік на будівництво. Проте наближення бойових дій значно скорочувало ці показники. Восени-взимку 1940 р. було складено план фортифікаційної системи, який уже включав укріплення усіх Східних Карпат (Szabó, 2006).

Як зазначалось вище, керувало роботою Командування фортифікації, що знаходилось у Будапешті. Оскільки його віддаленість була значною від безпосередніх будівельних майданчиків, для практичної координації було створено Штаб фортифікаційної групи, до якої входило 9 місцевих фортифікаційних відділень. А в другій половині 1943 р. було створено ще два штаби фортифікаційних груп. До кожної структурно входило 5-6 місцевих відділень. Штат відділень становив не менше 600–1000 чоловік. У розпорядження командирів відділень надавали кваліфікованих офіцерів різних родів військ, які консультували робітників щодо реальних потреб військових у фортифікаційних спорудах (Szabó, 2006). До зведення ліній укріплень залучались угорські будівельні батальйони (Венгрия., 2018).

Якщо потрібно було щось будувати дуже швидко, керівництво відділень залучали на допомогу місцеве населення. Принцип «примусової праці» для цивільних громадян базувався на основі Закону № 2/1939, який регулював систему національної оборони Угорщини. Робочі підрозділи, які відповідали за зведення відповідних конструкцій, були розділені на робочі сектори, керівники яких підпорядковувалися безпосередньо центральному військовому командуванню на чолі з підполковником Е. Пакором.

Ті, хто керував цими секторами, також відповідали за розміщення оплачуваної робочої сили та батальйонів неоплачуваної примусової праці (*Bădescu, 2015a*). Водночас існують відомості (зокрема, щодо будівництва Верхньо-Грабівницького бункера), що усі роботи виконували військовополонені під керівництвом і конвоєм угорців (*До історії Рахівщини...*, 2016). Усі працівники були зобов'язані давати усне та письмове зобов'язання не надавати будь-кому даних про свою діяльність (*Cioanca, 2020:74*).

Перші приготування до укріплення кордону були здійснені влітку 1939 р., коли розпочалось будівництво тилових казарм та інших будівель. Поступово почалося спорудження загороджень. Проте зведення бункерів було відкладено до весни 1940 р. (*Szabó, 2006*).

Детальний будівельний проект фортеці складався з наступних планів: самої фортифікаційної споруди в масштабі 1:20, 1:25 або 1:50; котловану, дерев'яного каркаса та броньованої конструкції; інших земляних робіт (*Szabó, 2006*).

При безпосередньому будівництві укріплених районів першим етапом було зведення залізобетонних конструкцій. Визначалась вогнева позиція кулеметника. В подальшому навколо нього будувалася сам бункер. Все було чітко продумано: розміри будівлі і бункера; кількість квадратних метрів на одного солдата; кількість кімнат відпочинку; бойових позицій тощо (*Зеленовська, 2022*).

Хід робіт на кожному пункті був організований таким чином, що над 25–30 фортифікаційними елементами працювала самостійна робоча бригада під керівництвом інженера чи майстра. Різні бригади кожної команди завжди виконували той самий етап роботи – елементи фортифікації виготовляли за конвеєрною системою (*Szabó, 2006*). Робота була розділена на декілька груп в залежності від характеру завдання – від залізничного розвантаження до земляних, теслярських і будівельних робіт (*Зеленовська, 2022*).

Матеріали для побудови фортифікаційних укріплень доставлялись на місця за допомогою залізниці, автотранспорту та гужової сили (*Szabó, 2006*). Переміщення матеріалу на схилах, до місця розташування здійснювалося за допомогою імпровізованої транспортної системи на основі лебідок, вагонів і рейок із шахтних залізниць (*Зеленовська, 2022; Bădescu, 2015a*). Згодом, під час оборонних дій, електролебідки, що використовувались для підняття будматеріалів, були призначені для підняття до вогневих точок боєприпасів і продовольства (*Филоненко, 2017*).

Робочі інструменти видавались на місцях. Зокрема знаходимо відомості, що для забезпечення роботи одного фортифікаційного відділення надавались: знаряддя для земляних робіт (включаючи змінний комплект) на 900 осіб, теслярський інструмент на 30 осіб, зубила каменярів на 45 осіб, кам'яні сокири на 60 осіб, інструменти на 30 слюсарів-залізобетонників, а також на 6 ковалів і 6 столярів. Всі ці інструменти були упаковані в одну велику 5-6-тонну вантажівку і в дві менші по 2–3 тонни (*Szabó, 2006*). На окремій ділянці робіт зазвичай був один великий дробильний млин продуктивністю 90 м³ або два менших з продуктивністю 15 м³ на добу, одна бетонозмішувач продуктивністю 250–270 л або два менших продуктивністю 150–170 л (часто відсутні), два елеватори, силовий та механічні насоси, водопровідна лінія з резервуарами для води; різак заліза, зварювальне обладнання тощо (*Зеленовська, 2022; Szabó, 2006*).

Для приготування бетону використовувався лише високоякісний портландцемент (від назви острова Портленд у Великій Британії). Зауважимо, що на той час існував лише один вид цементу, який можна було використовувати в умовах зовнішньої температури нижче -5 °C (*Szabó, 2006; Bădescu, 2015a; Cioanca, 2020:74*). Значна частина гравію, необхідного для приготування бетону, доставлялась поїздом з Ньєкладхази (північна Угорщина), але в більшості щебінь (граніти, порфіри, андезити, базальти, пісковики, вапняки) були викопані/підірвані на місці (*Bădescu, 2015a*).

Проблемою було водопостачання, адже у Східних Карпатах багато джерел із великим вмістом мінералів, вуглекислого газу, хлориду натрію або магнію, сульфату, які були за технологією для бетонування суворо забороненими (*Szabó, 2006*). Крім того, багато матеріалів, використаних для будівництва цих укріплень, було демонтовано з подібних військових систем (але також і з цивільних споруд) румунських територій, інкорпорованих у 1940 р., а також з інших територій із таким самим статусом. Навіть дзвони православних храмів переплавляли і використовували у військових цілях (*Bădescu, 2015b*). Арматурне залізо транспортувалося на будівельні гілки в пачках, нарізаних за розмірами. Нерідко надходили вже готовими й самі бійниці (*Szabó, 2006*).

Обладнання смуги оборони. Оборонні споруди були побудовані за теорією гнучкої оборони, що була запропонована генералом Т. Харосі. Вона була заснована на невеликих укріплених

районах (УР), а не на суцільній непрохідній фортеційній лінії. УР зазвичай розташовувався на вершині пагорба або на узліссі і ділився на кругові оборонні самостійні сектори, розраховані на силу взводу. Усі будівлі, шанці, рови та перешкоди пристосовувались до ландшафту (Венгрия., 2018; Зеленовська, 2022; Cioanca, 2020:75).

Серйозну увагу угорці приділяли обладнанню командних пунктів (КП), особливо тих, що призначались для командування частин і з'єднань. Всі вони були залізобетонні та заглиблені в схили. КП розташовувався безпосередньо на розгалуженні ходів сполучення, тому перед ним для забезпечення руху був викопаний котлован у вигляді розширеного шанцю, прихованого маскувальною сіткою; вхід на командний пункт йшов з котловану, двері – герметичні броньовані (Филоненко, 2017) (рис. 3).

Відповідно до загальної стратегії дій в Карпатах угорське військове керівництво здебільшого зосереджувалося на обороні долин річок, струмків і ущелин, що впадали у глиб тогочасного Угорського Королівства (*До історії Рахівщини...*, 2016; Bottlik & Szabó, 2007). Завдання захисників полягало в обороні перешкод, а не у боротьбі з основними силами противника. На думку окремих експертів, саме це було слабкістю всієї системи: між окремими опорними точками були відносно великі відстані, тому проникнення було легким (*Az Árpád-vonaltól...*, 2011). Певним чином це підтверджує радянський воєначальник А. Гречко: «Проміжки між опорними пунктами, що досягали в середньому 4 км, противник не закривав, обмежуючись засідками і патрулюванням» (Гречко, 1972).

Ланцюг опорних пунктів, що складався з невеликих довготривалих оборонних точок (ДОТ) і бетонованих вогневих точок, мав можливість контролювати всі дороги, якими могли пройти автомобілі і бронетехніка (Венгрия., 2018). Протяжність лінії Арпада складала 660 км (Венгрия., 2018; *До історії Рахівщини...*, 2016). За іншими відомостями: близько 700 км (Зеленовська, 2022); до 780 км (Bottlik & Szabó, 2007), близько 600 км (Cioanca, 2020:73). Глибина оборони іноді сягала 60 км (Венгрия., 2018). За більш скромними свідченнями, загальна глибина угорської оборони подекуди досягала 40–50 км (Зеленовська, 2022; Bottlik & Szabó, 2007).

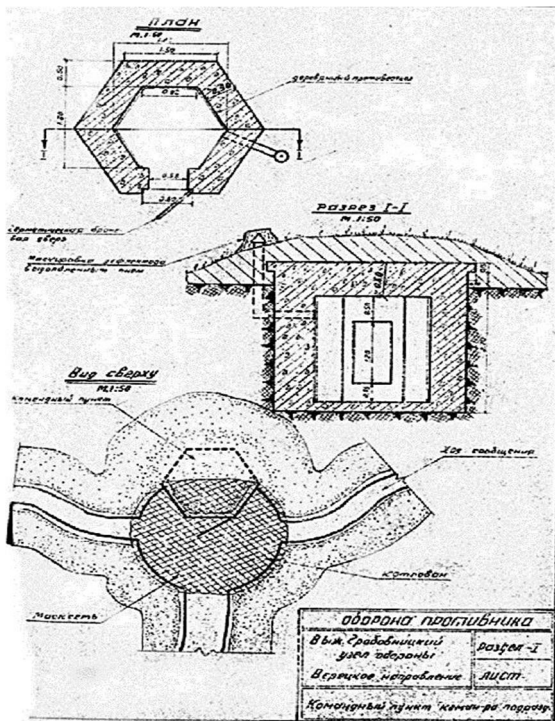

Рис. 3. Схема командного пункту командира підрозділу Верхньо-Гравіницького вузла оборони (Филоненко, 2017)

До складу УР входило 3-4 незалежні сектори з круговою обороною. У сектор входили три і більше ряди траншів та одне-два залізобетонні укриття. Сектори були оточені 30 – 50-метровою зоною протипіхотних перешкод, протитанковими ровами чи стінками. Сектори були з'єднані між собою траншеями та проводим зв'язком (Венгрия., 2018; Филоненко, 2017). Сектор мав у своєму розпорядженні дві-чотири легкі протитанкові гармати (37 або 40 мм), кілька мінометів, мінімум чотири важкі кулемети. Для захисту від обстрілів чи бомбардувань був бункер (8x8 м) (Венгрия., 2018).

Також залізобетонні укріплення використовувалися для розміщення командування УР (6x4 м), медсанчастини (7x4 м), кухні (5x4 м), боєприпасів і спорядження (7x4 м). Як важкі доти використовувалися залізобетонні укріплення розміром 4,6 x 4,6 м, легкі – 1,2x1 або 2 м. Як резерв у командування УР була невелика інженерна команда, оснащена вогнеметами та мінами (Венгрия., 2018).

Відкриті вогневі позиції (тобто, не амбразури) розташовувались під зручними кутами, щоб можна було прикривати одна одну вогнем прикриття (Bădescu, 2015a) та одна над одною на схилах пагорбів, утворюючи багаторушну систему вогню (Bottlik & Szabó, 2007).

Основними фортами-спорудами були залізобетонні кулеметні довготривалі оборонні точки, кулеметні дерево-земляні оборонні точки (дзоти), командні та спостережні пункти, сховища та бліндажі різних видів. Опорні пункти по периметру мали проти-піхотні перешкоди. Вони разом з колючим дротом (5 – 7 рядів кілків) мали на меті ускладнити роботу саперів та інженерних команд противника. Захисники оборонної лінії перебували у розгалуженій системі шанців, з'єднаних із залізобетонними бункерами, що служили укриттями під час бомбардувань (Венгрія., 2018; Филоненко, 2017; Bădescu, 2015b) (рис. 4).

На деяких ділянках було створено систему підземних сховищ (бункерів), пов'язаних між собою розвиненою мережею галерей. Тунелі були завширшки близько 70 см, висотою 1,9 м; великі галереї – до 2,5 м у висоту і близько 3 м в ширину (До історії Рахівщини., 2016). Наприклад, підземні споруди Верхньо-Грабівницького вузла оборони мали п'ять виходів на поверхню. До двох із них було підведено автомобільну дорогу для підвезення боєприпасів та продовольства. До трьох вели ходи сполучення (Филоненко, 2017). Проте підземні сховища мали використовуватись як укриття лише у разі загрози (Сіоанса, 2020:74) (рис. 5).

Рис. 4. Зразки довготривалих оборонних точок Лнії Арпада: дот у селі Колочава (ліворуч) (Венгрія., 2018; Bădescu, 2015b) та дот замаскований під будинок (місце зйомки невідоме) (Филоненко, 2017)

Сховищам й укриттям для живої сили та матеріальної частини надавалося велике значення – у довгострокових вузлах будувалися у великій кількості залізобетонні споруди, а у польових – дерев'яно-земляні (Филоненко, 2017). Укриття зводили в котлованах після видалення землі. З метою захисту бетону від ударів конструкції обкладали битим камінням, а потім покривали шаром 30–40 см ґрунту для маскуванню. Вхід у приміщення закривався броньованими дверима. В середині укриттів на кожного військово-службовця було 4 м³ повітря, яких вистачило на 4 години перебування в цьому приміщенні (Bădescu, 2015a).

Окрім довготривалих споруд кожен вузол оборони мав польове заповнення – систему прихованих траншей та ходів сполучення, дерев'яно-земляних оборонних точок, відкритих майданчиків, дерев'яно-земляних укриттів, складів для боєприпасів та ін. (Филоненко, 2017). На прикладі фортифікаційних споруд поблизу селища Керешмезе (сьогодні – Ясіня) наведемо як виглядав долинний вузол оборони. Це – бункерна система, що складалася приблизно з 10 – 20 невеликих фортів. Бункери в основному призначені для невеликих груп військовослужбовців. Кожна залізобетонна споруда мала систему траншей (Az Árpád-vonaltól., 2011) (рис. 6).

Рис. 5. Лінія Арпада, село Верхньо-Гравівниця: сходи у підземелля (ліворуч) і тунель бункеру (праворуч) (Венгрія..., 2018)

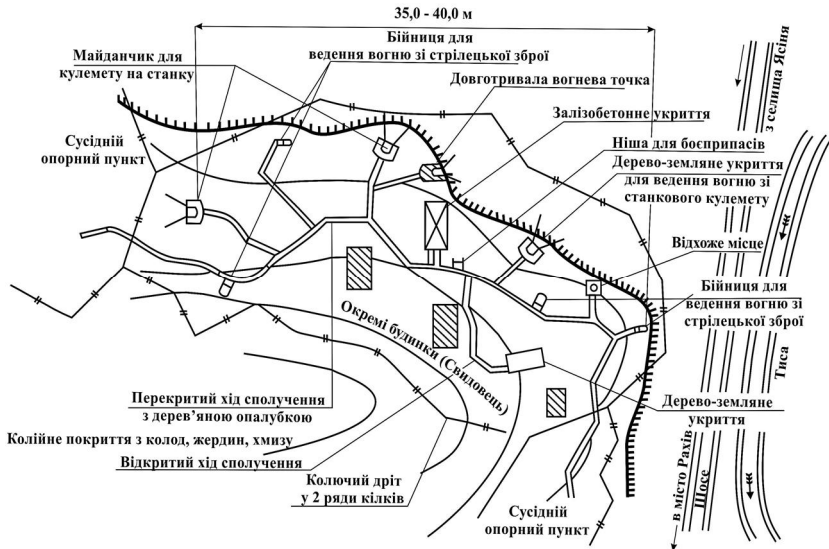

Рис. 6. Схематичне зображення ділянки лінії Арпада поблизу селища Ясіня Закарпатської області (Венгерія., 2018)

При зведенні вузлів оборони в долинах найбільшу увагу було приділено протитанковим перешкодам, які у довгострокових вузлах зводилися у вигляді шлагбаумів, залізобетонних і металевих надобб, а у вузлах польового типу – у вигляді дерев'яних надобб, ровів, ескарпів, лісових завалів і дерев'яних бар'єрів. На дорогах угорці влаштовували ескарпи, контрескарпи, протитанкові рови, лісові завали, встановлювали металеві надобби. Підступи до укріплених районів густо мінувалися і були забезпечені перехресним вогнем легкої та середньої артилерії, розташованої у дотах (Филоненко, 2017; Bădescu, 2015a).

Між окремими перешкодами споруджувалися польові укріплення з так званими бастионними позиціями на панівних висотах. Планувалось, що у мирний час польові укріплення будуть утримуватись прикордонниками, а у воєнний час – регулярною армією (Szabó, 2006). За 4 – 6 км позаду фортечного ескадрону вибудовувався периметр прикордонного єгерського батальйону, до якого належав фортечний ескадрон. Єгерські загони діяли також на гірських хребтах між долинними шлюзами (Bottlik & Szabó, 2007).

Рис. 7. Протитанкові залізобетонні тетраедри. Лінія Арпада, місце зйомки невідоме (Венгрія., 2018; Bădescu, 2015a)

Танконебезпечні напрямки перекривалися потрійним рядом протитанкових ровів, мінними полями та залізобетонними тетраедрами («зуби дракона»). Бетонні піраміди розташовувались по 3-4 ряди на узбіччі дороги, зазвичай мали апофему 1 м і кріплення, щоб їх було важко відірвати від землі. Такі перешкоди нерідко доповнювалися сталевими колонами, зігнутими і вбудованими у міцний будівельний матеріал. Бетоновані вогневі точки прикривали ці укріплення від ворожих саперів (Венгрія., 2018; *Не пришедшая...*, 2019; (Bădescu, 2015a). Укриття для своїх протитанкових засобів угорці розташовували перед траншеями в безпосередній близькості від протитанкових надобів і повністю заглиблювали їх в ґрунт. Для ведення вогню поруч із укриттям влаштовувалися відкриті позиції, які з'єднувалися із ним критими ходами (Филоненко, 2017) (рис. 7).

Проти танків використовувалися невибухові технічні перешкоди: фортифікаційні (танкові рови, пастки, загородження з колючого дроту), гідротехнічні (підтоплення, обледеніння, заболочування), електрошлюзи тощо (Bottlik & Szabó, 2007) (рис. 8).

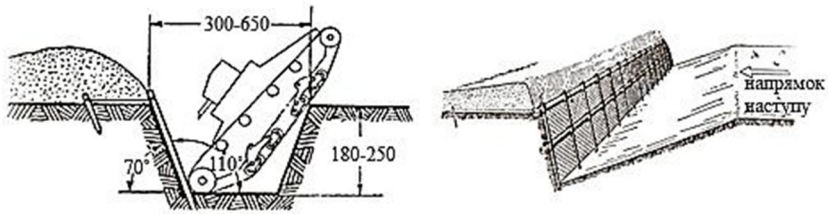

Рис. 8. Схема танкової пастки, що влаштовувались угорцями на лінії Арпада (Bottlik & Szabó, 2007)

Артилерійська позиція складалася з вогневого майданчика з двома стрілецькими позиціями та складом боєприпасів, апарелі, залізобетонного сховища для розрахунку і зброї та ходу сполучення, пристосованого до кругової оборони (Филоненко, 2017). Артилерійське або мінометне укриття мали розміри 7x4 м (Венгрия..., 2018).

Зв'язок забезпечувався за рахунок посильних, що рухались розгалуженою системою ходів сполучення та телефонним кабельним зв'язком (останній, щоправда, з'єднував головні споруди фортив / секторів) (Венгрия..., 2018; Филоненко, 2017).

Розташування фортифікаційних споруд у гірській місцевості давало можливість організувати багаточаровий вогонь вздовж доріг та ущелин по всій глибині УР. Підступи до переднього краю та фази протипіхотних перешкод прострілювалися вогнем із залізобетонних і металевих ковпаків. Опорні пункти по периметру мали протипіхотні перешкоди у вигляді дротяного загородження у 5–7 рядів кілків (Филоненко, 2017).

На схилах перед бункерами, у східному напрямку (звідки могли наступати вороги), частково видаляли ліси для покращення поля зору, водночас нагромаджували колоди біля основи схилу для того, щоб не дати радянській піхоті чи танкам легко просунути у разі відмови інших елементів оборонної мережі. Існують відомості про здійснення штучних відхилень карпатських річок. Зокрема задля спорудження залізобетонних пірамід в руслі річки Ільва (права притока річки Муреш у Трансильванії, Румунія), її русло було змінено (Bădescu, 2015a).

Перед деякими вузлами опору були встановлені електрозагородження. Це була смуга залізобетонних надоб'їз з гумовими ізоляторами, обмотаними електричними проводами (До історії Рахівщини, 2016; Филоненко, 2017; Bottlik & Szabó, 2007).

Більшість доріг між фортами в лісистій, гірській і болотистій місцевості було зруйновано. Тому завданням фортечних рот було охороняти завали, а не боротися з основними радянськими силами (Cioanca, 2020:75).

За спогадами гадуваного А. Гречка, характерною особливістю побудови опорних пунктів було зведення несправжнього переднього краю. В опорному пункті, на схилах висот, облаштовувались дві лінії траншей, одна від одної на відстані 200–300 м. Військами займалася лише друга траншея, яка була справжнім переднім краєм оборони. Перша траншея також обладнувалась на повну глибину, ставилися дротяні загородження, мінні поля в траншеї, імітувалося бойове життя у військах. Для більшої правдоподібності гітлерівці палили в хибній траншеї невеликі багаття, стріляли з окремих кочівних кулеметів й автоматів. У першій траншеї, як правило, розташовувалися снайпери. До імітації хибного переднього краю противник змушений був вдаватися через відсутність достатньої кількості військ. Ретельно маскуючи другу траншею і демаскуючи першу, противник прагнув затягнути радянські війська у вогневий мішок (Гречко, 1972).

Загалом у межах лінії Арпада було побудовано 99 опорних пунктів, 759 міцних залізобетонних конструкцій і 349 бункерів із деревини. До 1944 р. було облаштовано 439 відкритих вогневих позицій і 400 км траншей за найсучаснішими принципами того часу (Зеленовська, 2022; До історії Рахівщини..., 2016; Szabó, 2006; Az Árpád-vonaltól..., 2011).

Хід боїв за лінію Арпада. Перш ніж перейти до викладу перебігу подій при подоланні Червоною Армією Карпат, вважаємо за потрібне зробити короткий відступ задля пояснення застосування Ставкою ВГК своїх фронтових об'єднань у цьому районі. З'ясування цього питання нам необхідне не для розкриття, які з'єднання та частини діяли на цьому напрямку, а з метою відповіді на питання: «Чи дійсно фортифікація лінії Арпада була «пробита» в ході наступальної операції радянських військ, чи на перехід Червоною Армією через Карпати вплинуло стратегічне планування та успішна реалізація операцій на інших напрямках?».

У більшості джерел наступ радянських військ у Східних Карпатах, який розпочався на початку вересня 1944 року, прийнято називати Східно-Карпатською стратегічною наступальною операцією (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.). Вона складалася з двох фронтових операцій: Карпатсько-Дуклінської (проводилася військами 38-ї армії 1-го УФ та правого флангу 1-ї гвардійської армії 4-го УФ) і

Карпатсько-Ужгородської (проводилася військами центру і лівого флангу 4-го УФ (*Репін, 2007:84-118*). Вище згадуваний А. Гречко стверджує, що цю операцію здійснював 4-й Український фронт, а війська 1-го та 2-го Українських фронтів лише взаємодіяли з ним (*Гречко, 1972*). Проте сучасні українські дослідники вважають, що це була спільна операція кількох фронтів: 1-го і 4-го безпосередньо в Карпатах та 2-го, який обійшов гори з півдня (*Лисенко & Грицюк, 2012:37, 40*). Історики О. Лисенко та В. Грицюк вважають, що таке твердження є не зовсім вірним, адже визволення Закарпаття безпосередньо пов'язане з діями 2-го Українського фронту на дебреценському напрямі та 4-го Українського фронту – на ужгородському, які здійснювалися за єдиним планом Ставки ВГК у рамках стратегічного наступу радянських військ на південно-західному напрямі, що розпочався в жовтні 1944 р. А отже, операція має називатися не Східно-Карпатська, а Дебреценсько-Ужгородська (*Лисенко & Грицюк, 2012:38*). Дослідники переконані у цьому тому, що успіху Карпатсько-Ужгородської стратегічної наступальної операції сприяли дії 2-го УФ у Дебреценській операції (2–27 жовтня 1944 року) (*Лисенко & Грицюк, 2012:37*). В. Грицюк та О. Лисенко стверджують, що Генеральний штаб РСЧА основними стратегічними наступальними напрямками визначав берлінський та віденський з тим, щоб обійти Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори «в лоб» було невігідно, оскільки противник спирався на потужну оборону, яка мала в своїй основі природні фактори. На підтвердження вони наводять слова заступника начальника Генерального штабу Червоної Армії генерала армії С. Штеменко (*Грицюк & Лисенко, 2014:9*). Проте окремі дослідники вважають, що саме невдачі першого удару в передгір'ї Карпат і відсутність достатньої сили у 4-го УФ для подолання угорської системи оборони в Карпатах призвели до того, що наступ 2-го Українського фронту довелося наносити в районі Ясси–Вашар–Кишинів, з метою обійти Карпати з півдня (*Bottlik & Szabó, 2007*).

При викладі перебігу подій пропонуємо взяти за основу хронологічну періодизацію бойових дій Східно-Карпатської операції, яка запропонована українським дослідником І. Репіним. Він виокремлює у ній три етапи:

Перший (8 – 14 вересня 1944 р.) – важкі бої з прориву першої смуги оборони у передгір'ях Карпат (*Репін, 2007:84*). Війська 4-го УФ та 38-ма армія 1-го УФ після підготовчих заходів відновили

активні наступальні дії 9 та 8 вересня 1944 р. відповідно. Проте до середини вересня радянські з'єднання просунулися лише на 12–23 км (Лисенко & Грицюк, 2012:37). За твердженням І. Репіна, на 6 – 12 км (Репін, 2007:87). Який би із зазначених показників вклинення ми не обрали, очевидно, що тоді Червона Армія поставлених завдань не виконала. Водночас 1-ша угорська армія, що оборонялась на передньому плані Карпат, повільно відходила до гір, її становище ставало небезпечним, оскільки тоді з її лав було виведено декілька угорських і німецьких армійських корпусів. Тому необхідно було терміново здійснити відступ на позицію Сент-Ласло, яка блокувала головні шляхи, була краще оснащена та могла втримуватись меншими силами (Bottlik & Szabó, 2007).

Другий етап (15–30 вересня 1944 р.) – вихід до Головного Карпатського хребта (Репін, 2007:84). До 28 вересня тривав відчайдушний, безперервний наступ радянських військ, головним результатом якого стало те, що війська форсували головний Карпатський хребет. Зокрема 27 числа пододала Татарський перевал і увірвалася на Підкарпаття, але значно просунутися не змогла. В цій ситуації ще з 25 вересня угорське командування почало відхід на позицію Сент-Ласло, а через пару днів праве крило 1-ї угорської армії було відведено на лінію Арпада (Bottlik & Szabó, 2007). В цей час стає помітною деморалізація угорського війська, що була спричинена ар'єргардними боями при відступах на позицій лінії Арпада, а в подальшому втратою значної території країни та перепідпорядкування його під керівництво Німеччини (Bottlik & Szabó, 2007). Негативно вплинуло на становище угорських військ і те, що 16 жовтня командувач 1-ю угорською армією генерал-полковник Б. Міклош перейшов на бік Червоної Армії, закликаючи угорців вчинити так само (До історії Рахівщини..., 2016).

Третій етап (1 – 28 жовтня 1944 р.) – продовження боротьби за подолання Головного Карпатського хребта та вихід у долини річок Віслока і Ондава (Репін, 2007:84). В цей час в ході Дебреценської наступальної операції війська 2-го Українського вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточенню німецьких військ у Трансильванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а 15-го – із Закарпаття (Лисенко & Грицюк, 2012:40). 2-й УФ 20 жовтня захопив Дебрецен (східніше Будапешта), його ліве крило 21-го – Баю (південь Угорщини)

і вийшов до Дунаю. Лише тоді на Підкарпатті міг розгорнутися наступ 4-го Українського фронту, який не прорвав лінію Арпада, а натомість оволодів вільними, позиціями слідом за 1-ю угорською армією, яка відступала, починаючи з 17 жовтня, через загрозу оточення (Bottlik & Szabó, 2007). У період з 19 по 25 жовтня 1944 р. війська 4-го УФ подолали оборону противника по південних схилах Карпат і вийшли на лінію Переліки – Свалява – Сігет (Филоненко, 2017). 24 жовтня угорці були змушені відмовитися від міста Хуст, але протрималися в Берегсасі (сьогодні Берегово, Україна) до 28 жовтня. Тиським плацдармом радянські війська змогли оволодіти лише через місяць, 26 листопада, завершивши Другу світову війну на Підкарпатті (Bottlik & Szabó, 2007). За окремими відомостями, вже 6 листопада 1944 р. радянські війська вийшли в Угорську долину і досягли рубежу Стакчин–Со-Бранце–Чоп (Филоненко, 2017).

Особливості бойових дій Червоної Армії на лінії Арпада.

Гречко розповідає, що «... важка місцевість ставала дуже сприятливою для рубежів оборони противника і занадто ускладнювала положення військ у наступі (Гречко, 1972). Крім того дії фронтів ускладнювались проливними дощами, які безперервно падали у Східних Карпатах у вересні, а особливо в жовтні 1944 року, унеможливаючи подолання гірських перевалів механізованими частинами і навіть машинами, які буксировались кіньми (Bădescu, 2015b). При цьому радянські війська мали подолати найбільш високі ділянки Карпат довжиною 300 км за чотирма основними напрямками, які збігалися з автомобільними шляхами і залізницями через гори, де були побудовані міцні укріплення (До історії Рахівщини..., 2016; Зеленовська, 2022).

Тому здебільшого гори долались в пішому порядку (рис. 9).

Вважалося, що бойові дії у цих гірських умовах при такій насиченості інженерних споруд можуть вести з успіхом лише спеціальні війська (До історії Рахівщини..., 2016). Проте частини Червоної Армії, які спеціалізувалися на гірських боях, у збройних зіткненнях у Карпатах не брали участі (швидше за все, до такого рішення призвели втрати, яких зазнали ці підрозділи на Кавказі та в Криму, а також потреби на інших ділянках фронту) (Гречко, 1972; Bădescu, 2015b).

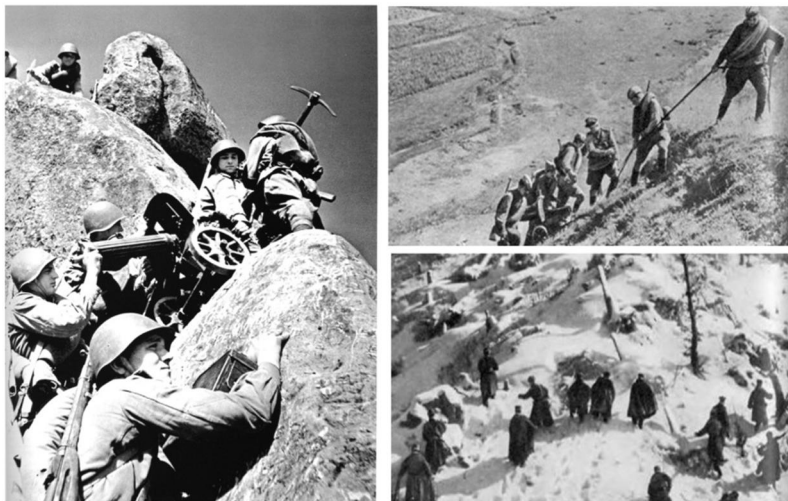

Рис. 9. Фотографії, на яких зображено пересування радянських військ Карпатськими горами під час Східно-Карпатської операції (точне місце і час невідомі) (До історії Рахівщини..., 2016; Гречко, 1972)

Погані метеорологічні умови (дощ, туман тощо) обмежували можливість артилерії вести прицільний вогонь. У використанні артилерії в Карпатах характерною була її децентралізація: проведення артилерійської підготовки атаки на різних напрямках за особливим графіком та у різний час. Ураження противника на зворотних скатах висот здійснювалася вогнем гаубичної артилерії та мінометів, фланговим вогнем із відкритих та закритих вогневих позицій, а також авіацією. У ході вогневої підготовки жива сила і вогневі засоби противника найбільше пригнічувалися в опорних пунктах, що розташовувалися поблизу доріг і перевалів, одночасно на всіх ярусах (Гречко, 1972).

При прориві заздалегідь підготовленої оборони в гірсько-лісистій місцевості головний удар завдавався найчастіше на ділянках, рельєф яких давав можливість діяти не поперек хребтів, а вздовж. Досвід боїв в Карпатах показав, що характер оборони противника в горах (окремі опорні пункти по висотах) дає можливість проникати дрібними підрозділами в неконтрольовані та слабо прикриті проміжки, виходити у ворожі тили та фланги (Гречко, 1972). Гірський рельєф: перевали, хребти, барикади, річки, потоки, дороги із закрученими поворотами, танкові перешкоди, завали унеможлилювали фронтові атаки на укріплені райони (До історії Рахівщини..., 2016).

Штатні саперні підрозділи при переслідуванні противника діяли в бойових порядках військ, розчищаючи та прокладаючи шлях стрілецьким частинам, артилерії, танкам і самохідним засобам. Подолання крутих підйомів та спусків вимагало багато часу та величезної напруги сил. Все це призводило до відставання техніки від бойових порядків піхоти. Гори та горбисті рівнини обмежували свободу маневру механізованих військ (Гречко, 1972) (рис. 10).

Досвід бойових дій в Карпатах показав, що для дій у горах тил повинен мати спеціальне обладнання та засоби (волокуші, упори, гальма, в'юки, термоси тощо). Все це потрібно було готувати заздалегідь за рахунок табельних та підручних засобів. У постачанні військ важливу роль відігравав в'ючний транспорт (Гречко, 1972) (рис. 11).

Рис. 10. Радянська техніка в Карпатських горах.

Фотограф А. Шайхет
(Яцечко-Блаженко, 2018)

Рис. 11. Карпати, 1944 р. В'ючне транспортування Червоною армією військових вантажів (Яцечко-Блаженко, 2018)

Дуже складною та трудомісткою в умовах Карпат була робота зв'язківців. По крутих схилах гір, у важкопрохідних лісах, під вогнем ворога вони вдень і вночі прокладали лінії зв'язку. Для цього прорубувались просіки, підвозились та встановлювались телеграфні стовпи тощо (Гречко, 1972).

З вище викладеного можна зробити наступні висновки:

по-перше, лінія Арпада є чи не єдиним укріпленням на європейському театрі воєнних дій, яке противник так і не зміг «прорвати» у класичному розумінні цього слова. Війська 4-го Українського фронту практично на «плечах» 1-ї угорської армії подолали Карпати і лише тоді, коли остання під загрозою оточення була змушена відійти;

по-друге, обхід Червоною Армією лінії Арпада не можна вважати її невдачею у горах. Тут простежується стратегічний маневр: неодноразовий невдалий штурм 4-м Українським фронтом Карпатських гір поряд із результативним і швидким наступом 1-го і 2-го Українських фронтів на інших напрямках призвели до зміни бачення ставкою ВГК досягнення цілей операції.

Використані посилання

Брендлі У-Б. & Довганич Я. (2003). Праліси в центрі Європи. Путівник по лісах Карпатського біосферного заповідника. Рахів : Карпатський біосферний заповідник. 192 с.

Ведення бойових дій в особливих умовах (історичні приклади): Навчальний посібник. (2022). П. Ткачук & О. Куцька & С. Роговський & Е.

Казан & М. Волков. Львів : НАСВ. 305 с.

Венгрия. Линия Арпада. (2018). URL: <https://wwii.space/%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BB%D0%> (дата звернення: 25.05.2024).

Гречко А. А. (1972). Через Карпаты: [2-е изд.]. Москва: «Воениздат». 432 с. URL: <https://coollib.net/b/144816-andrey-antonovich-grechko-cherzkarpatyi-/read> (дата звернення: 14.04.2024).

Грицюк В. & Лисенко О. (2014). Завершальні операції Червоної Армії на території України. *Військово-історичний меридіан*. Вип. 3 (5). С. 7–18. URL:

http://history.org.ua/liberua/viiskistmer3_2014/viiskistmer3_2014.pdf (дата звернення: 25.05.2024). До історії Рахівщини з істориком Миколою Ткачем: «Лінія Арпада». (2016). url: https://rakhivcrb.blogspot.com/2016/02/blog-post_96.html (дата звернення: 25.05.2024).

Зеленовська Н. (2022). Лінія Арпада – Військово-оборонна система німецької армії в Україні. URL: <https://sunkissed.com.ua/liniya-arpada/> (дата звернення: 25.05.2024).

Карпати: що про них треба знати. (2014). URL: <https://yaremche3000.wordpress.com/2014/06/08/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B8/> (дата звернення: 26.05.2024).

Лисенко О. Є. & Грицюк В. М. (2012). Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року. *Карпатський край*. № 2. С. 37–42.

Не пришедшая помощь Словацкому восстанию. (2019). URL: https://memory-book.ua/stories/486-ne_prishedshaya_pomosch_slovatckomu_vosstaniyu (дата звернення: 25.05.2024).

Репін І. В. (2007). Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 р. – червень 1945 р.) : дис... канд. іст. наук: 20.02.22. Львів: Національний ун-т "Львівська політехніка". 191 с.

Филоненко Н. В. (2017). Крах агрессора. Разгром советскими войсками 1-й венгерской армии в Карпатах осенью 1944 г. URL: https://bstudy.net/893679/historiya/krah_agressora_razgrom_sovetskimi_voyskami_1_u_vengerskoj_armii_v_karpatah_osenyu_1944_g (дата звернення: 29.04.2024).

Черниш О. (2024). Де поділись оборонні рубежі на Харківщині? Відповідає керівник ОВА Олег Синегубов. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cd199rp44x0o> (дата звернення: 25.04.2024).

Яцечко-Блаженко Т. (2018). Східно-Карпатська операція на унікальних фото. URL: <https://photo-iviv.in.ua/shidno-karpatska-operatsiya-na-unikalnyh-foto/> (дата звернення: 26.05.2024).

A Kárpátok gerincén kiépített Árpád-vonal története. (2020). URL: <https://www.facebook.com/525255744179194/photos/a.525346660836769/3186473351390740/?type=3> (дата звернення: 03.05.2024).

Az Árpád-vonalról a Malenkij Robot Memorialig. (2011). URL: https://mandiner.blog.hu/2011/02/26/az_arpad_vonaltol_a_malenkij_robot_memorialig_karpatalja_2011_telen (дата звернення: 03.05.2024).

Bădescu N. C. (2015a). Linia Arpad - moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea I). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/01/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (дата звернення: 03.05.2024).

Bădescu N. C. (2015b). Linia Arpad - moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea II-a). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/02/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (дата звернення: 03.05.2024).

Bottlik Zs. & Szabó P. (2007). Árpád nagyfejedelem emléke halálának 1100-ik évfordulóján 907-2007. URL: <http://arpad.lapok.hu/keret.cgi?arpad/vonal.html> (дата звернення: 25.05.2024).

Șoanța L-M. (2020). Árpád fortification line, as a horthist heritage of the eastern carpathians and capitalization of the tourism potential of Ivelor valley from Bistrița-Năsăud county, Romania. *International Conference knowledge-based organization*. N 3. Vol. XXVI. Pp. 73-78.

Szabó J. J. (2006). The Árpád-Line. The defence system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940-1944. Budapest: «Timp Kiado». 331 p. URL: <https://bunker.gportal.hu/gindex.php?pg=37354537> (дата звернення: 17.03.2024).

References

Brandley U-B. & Dovganych Ya. (2003). Old forests in the center of Europe. Guide to the forests of the Carpathian Biosphere Reserve. Rakhiv: Carpathian Biosphere Reserve. 192 p (ukr.).

Conduct of hostilities in special conditions (historical examples): Training manual. (2022). P. Tkachuk & O. Kutska & S. Rogovskyi & E. Kazan & M. Volkov. Lviv: NASV. 305 p (ukr.).

Hungary. Arpad Line. (2018). URL: <https://wwii.space/%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B3%D1%80%D0%B8%D1%8F-%D0%BB%D0%B8%D0%> (access date: 25.05.2024) (rus.).

Grechko A. A. (1972). Through the Carpathians: [2nd ed.]. Moscow: Voenizdat. 432 pp. URL: <https://coollib.net/b/144816-andrey-antonovich-grechko-cherez-karpatyi/read> (access date: 14.04.2024) (rus.).

Hrytsyuk V. & Lysenko O. (2014). Final operations of the Red Army on the territory of Ukraine. Military-historical meridian. Vol. 3 (5). P. 7–18. URL: http://history.org.ua/LiberUA/ViiSkIstMer3_2014/ViiSkIstMer3_2014.pdf (access date: 25.05.2024) (ukr.).

To the history of Rakhiv Region with historian Mykola Tkach: "Arpad's Line". (2016). URL: https://rakhivcrb.blogspot.com/2016/02/blog-post_96.html (access date: 25.05.2024) (ukr.).

Zelenovska N. (2022). The Arpad Line is a military defense system of the German army in Ukraine. URL: <https://sunkissed.com.ua/liniya-arpada/> (access date: 25.05.2024) (ukr.).

Carpathians: what you need to know about them. (2014). URL: <https://yaremche3000.wordpress.com/2014/06/08/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D0%B8/> (access date: 26.05.2024) (ukr.).

Lysenko O. E. & Hrytsyuk V. M. (2012). Debrecen-Uzhgorod (Eastern Carpathian) strategic offensive operation of 1944. Carpathian region. No. 2. P. 37–42 (ukr.).

Help for the Slovak Uprising did not come. (2019). URL: https://memory-book.ua/stories/486-ne_prishedshaya_pomosch_slovatckomu_vosstaniyu (access date: 25.05.2024) (rus.).

Repin I. V. (2007). The Eastern Carpathian operation and the accession of Transcarpathia to the USSR (September 1944 – June 1945): diss... candidate. *histor.sciences*: 20.02.22. Lviv: Lviv Polytechnic National University. 191 p. (ukr.).

Filonenko N. V. (2017). The collapse of the aggressor. The defeat of the Soviet troops of the 1st Hungarian Army in the Carpathians of the Autumn 1944: https://bstudy.net/893679/istoriya/krah_agressora_razgrom_sovetskimi_voyskami_1-y_vengerskoy_ami_v_v_karpathah_SENYU_1944_G (access date: 25.05.2024) (rus.).

Chernysh O. (2024). Where were the defensive lines in Kharkiv Oblast divided? Answers Oleg Sinegubov, head of RMA. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cd199rp44x0o> (access date: 25.04.2024) (ukr.).

Yatsechko-Blazhenko T. (2018). The Eastern Carpathian operation in unique photos. URL: <https://photo-lviv.in.ua/shidno-karpatska-operatsiya-na-unikalnyh-foto/> (access date: 26.05.2024) (ukr.).

A Kárpátok gerincén kiépített Árpád-vonal története. (2020). URL: <https://www.facebook.com/525255744179194/photos/a.525346660836769/3186473351390740/?type=3> (access date: 03.05.2024) (hung.).

Az Árpád-vonaltól a Malenkij Robot Memorialig. (2011). URL: https://mandiner.blog.hu/2011/02/26/az_arpad_vonaltol_a_malenkij_robot_memorialig_karpatalja_2011_telen (access date: 03.05.2024) (hung.).

Bădescu N. C. (2015a). Linia Arpad – moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea I). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/01/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (access date: 03.05.2024) (rum.).

Bădescu N. C. (2015b). Linia Arpad – moștenirea horthystă a Carpaților Orientali (partea II-a). URL: <https://nicolaecristianbadescu.blogspot.com/2015/02/linia-arpad-mostenirea-horthysta.html> (access date: 03.05.2024) (rum.).

Bottlik Zs. & Szabó P. (2007). Árpád nagyfejedelem emléke halálának 1100-ik évfordulóján 907-2007. URL: <http://arpad.lapok.hu/keret.cgi/?arpad/vonal.html> (access date: 25.05.2024) (hung.).

Cioanca L-M. (2020). Árpád fortification line, as a horthist heritage of the eastern carpathians and capitalization of the tourism potential of Ilvelor valley from Bistrița-Năsăud county, Romania. International Conference knowledge-based organization. N 3. Vol. XXVI. Pp. 73-78. DOI:10.2478/kbo-2020-0117 (eng).

Szabó J. J. (2006). The Árpád-Line. The defence system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940-1944. Budapest: «Timp Kiado». 331 p. URL: <https://bunker.gportal.hu/gindex.php?pg=37354537> (access date: 17.03.2024) (eng).

Kutska O.

ARPAD LINE – A DEFENSE STRUCTURE IN THE EASTERN CARPATHIANS DURING WORLD WAR II

The study is devoted to one of the fortification lines, which was built during the Second World War and played an important role in restraining the advance of the Red Army in the late summer - autumn of 1944 - the Arpad line. The author proposed his own approach to studying this issue. Namely: first, the general characteristics of the

state of affairs in the European theater of war and the significance of engineering equipment in the defense system of Hitler's troops in the Carpathian Mountains is disclosed. Next, the preparation of the parties for the conduct of hostilities is described: respectively, the offensive of the Red Army and the defense of the Hungarian troops in the Eastern Carpathians. In order to form an idea about the theater of military operations, the physical-geographical and climatic characteristics of the mountain massif of the then Eastern line of defense are provided. Considerable attention was paid to the process of construction by Hungarians of fortifications directly in the mountainous and forested area and to the equipment of engineering embankments on the approaches to the Arpad line and in the valley sluices. In the end, an analysis of the course of hostilities during the Eastern Carpathian operation by the Soviet troops and the actions of the Ukrainian fronts, which contributed to the Red Army's overcoming of the Carpathian Mountains, was carried out.

It was clarified: the Red Army did not break through the defenses in the Carpathians, but overcame the mountains, moving behind the retreating 1st Hungarian Army. Bypassing the Arpad line by Soviet troops cannot be considered a failure in the mountains. This is a strategic maneuver that took place as a result of unsuccessful assaults on enemy fortifications by the 4th Ukrainian Front along with the effective offensive of the 1st and 2nd Ukrainian Fronts in other directions. Considerable attention is paid to the description of the process of construction by the Hungarians of the fortifications of the Arpad line.

Keywords: World War II, Arpad Line, Red Army, Kingdom of Hungary, defense, offensive.

ОФЦЕРИ ЛИТОВСЬКОЇ АРМІЇ, НАРОДЖЕНІ В УКРАЇНІ, У БОРОТБІ ЗА ВІЛЬНУ ЛИТВУ (1919 – 1923 рр.)

Ця публікація присвячена проблемі реституції спільного історичного спадку Литви та України доби відродження незалежності обох народів у першій чверті ХХ ст. До нього, з-поміж іншого, належать персоналії учасників визвольних змагань. У цій статті ми торкаємося поки малодослідженої і нечасто згадуваної теми – участі у збройній боротьбі за незалежність та соборність Литви (1919–1923 рр.) осіб, народжених на території сучасної України. Цей напрям наразі у стадії становлення як у литовській, так і в українській історичній науці. У нашій роботі виставлено наголос на такому локалізованому сегменті теми, як перебування уродженців України у складі офіцерського корпусу збройних сил Литви в період Війни за незалежність цієї балтійської країни.

Ключові слова: Війна за незалежність Литви (1919 – 1923 рр.), Військо Литовське, офіцерський корпус, народжені в Україні.

Постановка проблеми та її актуальність. Останній рік Першої світової війни і перші місяці після її завершення на центрально-східно-європейських теренах були насичені подіями творення чи відновлення держав. Розгорталися ці процеси і у Балтійському регіоні. Аналогічно до найближчих сусідок ступила на шлях змагань за незалежність і Литва.

У боях за свободу її військо зазнало серйозних втрат – 3134 загиблих, померлих і зниклих безвісті (*Jokubauskas V. & Tamkvaitis T., 2018: 181*) (детальніше про смертність і її причини у литовській армії міжвоєнної доби див.: *Jokubauskas V., 2022*). Вельми суттєво для невеликої за населенням країни. Згідно міжвоєнним переписом 1923 р. у тодішніх межах Литовської Республіки мешкало 2 млн 28 тис. 971 особа (*Lietuvos gyventojai..., 1923: 22*). Разом з Клайпедським краєм, де перепис проводився в 1925 р., налічувалося 2 млн 170 тис. 616 осіб (*Петрик, 2020: 206*).

У ході бойових дій визвольної війни у рядах литовського війська воювали не лише етнічні литовці, але і представники численних національних громад (на 1923 р. в Литві мешкали

Петрик Артем Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії та археології Балтійського регіону, Клайпедський університет, м. Клайпеда (Литовська Республіка).

© Петрик А. М., 2024.

представники щонайменше 27 общин (*Vaitekūnas, 2003: 23*). Були серед них і українці, а також особи, які народилися на українській землі.

У фокусі цієї публікації персоналії офіцерів Війська Литовського, уродженців України, які взяли участь у бойових діях або несли дійсну службу у період війни за незалежність та соборність Литовської держави (1919 – 1923 рр.). Стаття являє собою нову складову військово-історичного сегменту литуаністичних студій в Україні, що визначає її актуальність.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. В сучасній українській історіографії піднімалася проблема участі вихідців з Балтійського регіону у війні за незалежність України (1917–1921 рр.) (серед таких робіт: *Тинченко, 2007; Тинченко, 2011; Коваленко, 2012; Подобед, 2017*). У доробку воєнних істориків Латвії присутні праці, що торкаються персоналій латишів – учасників боротьби за самостійну Україну (наприклад: *Jēkabsons, 1996; Єкабсон, 2006*).

Історія ж міжвоєнного Війська Литовського, системи оборони держави того періоду, природньо, знаходяться у фокусі підвищеної уваги саме литовських дослідників. З поміж іншого окремо виділяються праці направлені на офіцерський корпус республіканської армії.

У 2001 р. світ побачив перший том енциклопедичного видання «Офіцери литовського війська 1918-1953» (*Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953* (далі по тексту – *LKK, А.П.*), 2001). У наступні 14 років було підготованого ще дев'ять томів цієї монументальної праці великого колективу дослідників. Близько семи тисяч біографій військових (*LKK, 2015: 7*), які розбудовували Військо Литовське, воювали за незалежність у ході I і II визвольних змагань, несли службу у мирний час.

В останнє десятиліття публікувалися роботи біографічного характеру, які висвітлювали життєвий шлях окремих офіцерів (серед них: *Generolas Jonas Galvydis-Bykauskas...*, 2014; *Jokubauskas, 2015; Lukminaitė, 2018; Vaičenonis, 2023*); дипломатичну діяльність представників офіцерського корпусу (*Grigaravičiūtė, 2003; Grigaravičiūtė, 2017*); участь литовських офіцерів у антинацистській та антирадянській резистенції (*Jankauskas, 2003*); питання перебування іноземців у командному складі Війська Литовського (наприклад, з числа етнічних латишів (*Jakštis, 2014*) та іншої проблематики.

Деякі роботи містять біографічні дані осіб, дотичних до України, знакових для окремих сфер життя міжвоєнних литовських збройних сил. Серед таких Константінас Болецкіс (Костянтин Болецький), офіцер української армії часів Гетьманату П. Скоропадського та один з творців литовської школи військової педагогіки (*Ažubalis & Kazlauskaitė-Markelienė & Petrauskaitė & Puzinavičius & Žigaras, 2007: 401*).

Однак наразі можемо констатувати факт незаповненості «української складової» як дослідницької лакуни в історії міжвоєнного литовського офіцерського корпусу, що продовжує чекати на ґрунтовну і систематичну розробку.

Мета та завдання дослідження. Висвітлити персоналії офіцерів Війська Литовського, народжених в Україні, які брали участь у перших литовських визвольних змаганнях, що є кроком до відновлення спільного історичного спадку Литви та України періоду відродження незалежності обох народів у першій чверті ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі можемо говорити про ідентифікацію 73 офіцерів армії міжвоєнної Литви – уродженців України. Нижче наведено біографії тих представників досліджуваної групи, які є учасниками перших визвольних змагань Литви у ХХ столітті. Вони диференційовані нами за регіонами походження (розміщеними за алфавітним порядком у підрозділах I – VII, абзац VIII – допоки не встановлені), відповідно до адміністративного поділу, актуального на момент їхнього народження. Імена та прізвища офіцерів подаються в українській транскрипції литовського варіанта, окрім декількох випадків, коли відомий слов'янський оригінал написання (в такому разі литовський варіант розміщений поряд у дужках).

I

На території Волинської губернії, за нашими підрахунками, мали місце народження 3 представники офіцерського корпусу міжвоєнного литовського війська. З них 1 служив у лавах збройних сил республіки в період визвольних змагань.

Владас Медецькіс, уродженець (1897 р.) Овруча (нині – місто у Житомирській області), у роки Першої світової війни показав себе хоробрим солдатом-добровольцем. Був нагороджений Георгіївським хрестом усіх 4-х ступенів. Закінчив 2-гу Київську школу прапорщиків (1916 р.), став офіцером і пройшов німецький полон (1917 – 1918 рр.). Натомість, в історії литовської армії овручанин запам'ятовується скоріш з негативного боку. Він приєднався до Війська Литовського у грудні 1920 р., коли гаряча фаза війни за

незалежність вже минула. Отримав звання старшого лейтенанта і служив у 10-му піхотному полку. У квітні 1921 р. був заарештований за кримінальні правопорушення, але вже у травні 1921 р. втік з-під варти, обірвавши інформацію про свою подальшу долю (LKK, 2005: 206).

II

У Катеринославській губернії народилося 17 офіцерів збройних сил міжвоєнної Литовської Республіки. Безпосередньо у губернському центрі – Катеринославі (нині – місто Дніпро) – 5 осіб. Проте з усіх уродженців Катеринославщини, лише один став учасником війни за незалежність Литви.

Мова піде про Вітольда Долегу-Отоцького (Вітаутаса Отоцкіса) (1872 р.н.). Майбутній учасник російсько-японської (1904 – 1905 рр.) та Першої світової (1914 – 1918 рр.) воєн народився у Катеринославі. Історія його взаємовідносин з литовською армією специфічна. Опинившись у Литві, підполковник мобілізувався до Війська Литовського (травень 1919 р.), заявивши про генеральське звання (і втрачені документи на його підтвердження) (LKK, 2013: 387). Став старшим офіцером литовського генштабу (отримавши верифікацію генеральського звання), але згодом перейшов на польський бік (LKK, 2006: 24). У Війську Польському недовго командував піхотною бригадою, викладав, служив військовим комендантом. Йому присвоєно звання полковника (1922 р.) (LKK, 2013: 387). Помер у Пулавах, після хвороби, у вересні 1923 р. (*Polska Zbrojna*, 1923: 5).

III

У Київській губернії народилися 10 майбутніх офіцерів Війська Литовського. З них 7 осіб були уродженцями міста Києва. 4 вихідці з Київської губернії брали участь у литовській Війні за незалежність.

Ляонас Вальтеріс народився у Києві в 1892 р. Початок Першої світової війни звернув його на військову стежу. Закінчивши Казанське військове училище, служив у російській армії. Довгий час перебував у німецькому полоні (з вересня 1914 р. до кінця війни), куди потрапив після поранення. Однак встиг до цього проявити себе на полі бою, був нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня з мечами та бантом. Після звільнення з полону дістався Литви і у 1919 р. приєднався до офіцерського корпусу Війська Литовського (наказ №139 від 30.08.1919 р. (LKK, 2001: 179)). У розпал радянсько-литовської війни служив

у 2-му піхотному полку, згодом у Паневежському батальйоні. Був звільнений у запас у вересні 1919 р. Вийшов у відставку в 1937 р. (*LKK, 2008: 179*).

Значно складнішою була історія взаємовідносин з литовськими збройними силами у ще одного киянина – Александраса Чальніковаса (1888 р.н.). Після навчання в Санкт-Петербурзі та Київському університеті Святого Володимира (де студював право) брав участь у Першій світовій війні як офіцер російської армії. Був двічі поранений та нагороджений трьома орденами. Після розпаду Російської імперії і колапсу її армії колишній ротмістр вступив до лав Війська Литовського, де служив як офіцер (наказ № 67 від 17.04.1919 р. (*LKK, 2015: 33*) автомобільного підрозділу. У боях за Литву отримав своє третє поранення. Однак під час загострення польсько-литовського конфлікту (1919–1920 рр.) (по даній проблемі див. детальніше, наприклад: *Balkelis, 2018*) дезертирував на бік Польщі (про що офіційно було оголошено у травні 1920 р.) (*LKK, 2002: 268*).

Натомість, успішною можна вважати кар'єру Ляонардаса Гедрайтіса, уродженця українського Полісся. Народився майбутній офіцер (1883 р.) в Коростишеві (нині Житомирська область) (*LKK, 2003: 178*). У 4 роки переїхав із родиною до Литви. До російської армії вперше вступив у 1902 р., служив в уланському полку (*Siudikas & Žaldokas, 2018*). У майбутньому отримав кілька військових спеціальностей, однак саме з кавалерію буде пов'язана найбільша глава його особистої офіцерської історії.

Навчався в Казанському університеті, згодом повернувся до імператорської армії. До Війська Литовського коростишивець приєднався в листопаді 1919 р. Брав участь у радянсько-литовській та польсько-литовській кампаніях. Служив у різних підрозділах (зокрема у 1-му артилерійському полку, 2-му і 3-му драгунських полках), обіймав посади в генштабі. У 1938 р. вийшов у відставку в званні полковника-лейтенанта. Нагороджений литовськими та латвійськими орденами і медалями (*LKK, 2003: 178*). Помер Л. Гедрайтіс у 1948 р. за часів другої радянської окупації Литви (*LKK, 2013: 195*).

Іоан Корчинський (Йоанас Корчінскіс) – визначна особа для литовського, українського та білоруського інтелектуального просторів. Народився у 1864 р. в селі Тальне Уманського повіту на Київщині (нині – місто Тальне, Черкаська область). Закінчив Київську духовну семінарію, ніс парафіяльну службу на Київщині

та Чернігівщині, а згодом – у Гродненській губернії, де став одним із лідерів місцевих православних. І. Корчинський змолоду був плодовитим публіцистом та істориком. З часом еволюціонував до рівня свідомого білоруського патріота і навіть натхненника визвольного руху білоруського народу. Комунікація панотця з литовським урядом почалася у 1918 р., базувалася на його антипольських настроях, через що І. Корчинський неодноразово заарештовувався польською владою, яка встановилася на Гродненщині.

Суспільна вага уманця була настільки значною, що він був уведений до Державної Тариби (Ради) Литви (вищого законодавчого органу, про державний устрій Литви на ранньому етапі розбудови детальніше див.: Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai..., 1918). Активно контактував з білоруськими соціалістами-революціонерами, які вели проти-польську діяльність (про інтелектуальний шлях І. Корчинського детальніше див.: Горны, 2012а; Горны, 2012b).

У листопаді 1920 р. І. Корчинський став православним капеланом Білоруського батальйону (про білоруські формування у складі литовської армії див.: Surgailis, 2020), а з 1926 р. (наказ № 18 від 04.02.1926 р. (*LKK, 2001: 192*)) і до своєї смерті у 1935 р. – всього Війська Литовського. Окрім декількох російських нагород (Горны, 2012b: 19) отець Іоан був відзначений литовськими орденами Вітаутаса Великого 3-го ступеня та Гедимінаса 4-го ступеня, Медаллю Незалежності Литви (*LKK, 2004: 254*).

IV

Із 2 офіцерів – уродженців Подільської губернії до учасників бойових дій за незалежність Литви належала 1 особа.

Повілас Ласінскіс (1885 р.н., біля Кривого Озера, нині – Миколаївська область) добровільно обрав військову кар'єру в російській армії. Після 4 років служби у 103-му піхотному Петрозаводському полку закінчив школу прапорщиків (1910 р.). Майже увесь період Першої світової війни перебував у німецькому полоні (з листопада 1914 р.). У квітні 1919 р. приєднався до литовської армії, брав участь у звільненні Литви від більшовиків (про перебіг радянсько-литовського конфлікту див. напр.: *Lesčius, 2004*) і польсько-литовській війні, включаючи «Заколот Желіговського» (детальніше про цей епізод протистояння див. напр.: *Rukša, 1982*). Учасник битви під Ширвінтосами та

Гедрайчаєм (1920 р.) (детальніше про операцію напр.: *Surgailis, 2014*). У 1923 р. старший лейтенант П. Ласінскіс був відправлений у запас, у відставці з 1936 р. Був нагороджений Орденом Хреста Вігіса 5-го ступеня (*LKK, 2005: 27*).

V

Уродженцями Харківської губернії були 6 офіцерів Війська Литовського. З них 3 народилися у місті Харків. Двоє належать до учасників визвольних змагань у Литві.

Пятрас Бабарскіс (Баварскіс) народився у 1900 р. у Анінській волості Лебединського повіту (нині – Білопольський район Сумської області). Воїн-доброволець, який приєднався до литовської армії на початку Війни за незалежність і віддав їй більшу частину міжвоєнної доби (з перервою у 1925 – 1929 рр.). Практично увесь період служби цього випускника Литовського університету був пов'язаний з медициною та фармацевтикою.

Після окупації Литви у 1940 р. капітан П. Бабарскіс продовжив службу у Червоній Армії. Втім, під час II визвольних змагань підтримував литовських партизан, надаючи їм медикаменти (*LKK, 2002: 96*). Продовжував працювати у фармацевтиці до 1960-х років (*LKK, 2007: 393*), помер у 1979 р. (*LKK, 2002: 96*).

По іншому склалася доля **Сергіюса Самулявічюса** (1889 р.н., м. Тростянець, нині – Сумська область). Шлях військового, який міг би мати блискучий фінал. Служба у лейб-гвардії Ізмайлівському полку, потім – Іркутське військове училище. Ордени та медалі за бойові заслуги перед імперією Романових. Кар'єра перервана революціями. С. Самулявічюс у 1918 р. активно включився у Білий рух, воював під началом генерала М.Юденича. До Литви офіцер потрапив у нетривіальний спосіб. У серпні 1920 р. його схопили литовські силовики при перетині латвійсько-литовського кордону. Мобілізований до Війська Литовського, він служив у білоруських формуваннях і в комендатурі Каунаса. Був звільнений з війська через дисциплінарні причини в 1922 р. у званні старшого лейтенанта (*LKK, 2007: 32–33*). Під час Другої світової війни, у липні 1944 р., вступив на військову службу до німецьких збройних сил. Після повернення радянської адміністрації С. Самулявічюс був засуджений (1946 р.) до 8 років таборів. До кінця терміну не дожив, загинув в ув'язненні у Воркуті в 1948 р. (*LKK, 2013: 429–430*).

VI

Херсонська губернія була батьківщиною 17 осіб, що у майбутньому стануть частиною офіцерського корпусу Литви. 5 осіб були учасниками війни за свободу і територіальну цілісність Литви, із них – 4 одесити та 1 херсонець – Йокубас Мічура (1881 р.н.), професійний військовий, випускник Чугуївського піхотного юнкерського училища (1905 р.). Йому не довелося довго воювати на фронтах I світової війни, адже з вересня 1914 р. херсонець перебував у німецькому полоні. До Війська Литовського Й. Мічура вступив у квітні 1919 р., очолював господарський відділ авіаційного парку та авіамайстерні армії (1920–1924 рр.). У запас (1924 р.) відправився у званні полковника-лейтенанта (у відставці з 1936 р.) (LKK, 2005: 222). Після служби довго працював у системі національного банку Литви, пережив радянську і німецьку окупації, помер у 1959 р. (LKK, 2013: 363).

Одесит Антанас Гаушас (1901 р.н.) був прикладом людини та офіцера, який одночасно був творінням та одним з творців міжвоєнної епохи. Фактично підлітком він приєднався до литовських сил оборони. Не досягши повноліття, одягнув офіцерські погони. Випускник Військової школи у Каунасі (1919 р.) (LKK, 2003: 150) (про школу і її традиції див.: *Jakštys, 2015*), воював на різних фронтах. Особливо відзначився у ході польсько-литовської війни (1920 р.). А. Гаушас в 1926 р. підтримав Грудневий путч (*Tamašauskas & Zabielskas, 2004: 460*) і прихід А. Сметони до влади (про саму «Офіцерську революцію» детальніше див. напр.: *Eidintas, 2012; Kilinskas, 2020*). Протягом 1930-х років, після завершення навчання у Чехословаччині, очолював структурні одиниці генштабу Війська Литовського (LKK, 2003: 150).

У червні 1940 р. Литва була змушена прийняти радянський ультиматум (про радянський ультиматум у Литві і подальшу окупацію країни детальніше див.: *Senn, 2007; Veilentienė, 2019*). За вказівкою генерала К. Мустейкіса (міністра охорони краю) 7-й і 9-й піхотні полки мали виступити у бік німецького кордону, прикрити виїзд голови держави А. Сметони, здійснивши свого роду символічний демарш проти окупантів. Попри сумніви командир 9-го полку полковник А. Гаушас зважився на це (*Kilinskas, 2018: 302*). Полк виступив, але під час маршу, біля міста Вілкавішкіса був зупинений генералом Казісом Таллат-Келпшею (*Петрик, 2020: 168*).

За ці дії А. Гаушаса звільнили з армії. Під час першої радянської окупації А. Гаушас переховувався від НКВС (*Tamašauskas & Zabielskas, 2004: 460*). Помер у 1964 р. в еміграції у США. А. Гаушас був кавалером численних литовських державних нагород (*LKK, 2003: 150*).

Юозас Мацявічюс (1898 р.н., Одеса) із закінченням одеської гімназії добровільно вступив до російської армії. Учасник Першої світової війни. У 18-річному віці, після закінчення військового навчального закладу, отримав первинне офіцерське звання (1916 р.). У грудні 1919 р. приєднався до Війська Литовського, йому було присвоєно звання старшого лейтенанта. Служив у 1-му артилерійському полку, був комендантом підрозділу та старшим офіцером 3-ї батареї (1920 р.). У квітні 1921 р. Ю. Мацявічюса перевели у розпорядження литовського зовнішньополітичного відомства (*LKK, 2005: 114*).

У житті капітана Війська Литовського Александраса Станкявічюса (1891 р.н.) особливе місце зайняли два українські міста – Одеса та Київ. В Одесі він народився і провів гімназичні роки. З Києвом пов'язаний тривалий відтинок після поранення (1914 р.). Тут він служив на тилових посадах (1914–1916 рр.) (на «київський період» припало одруження з, припускаємо, українкою Тетяною Максименко). Тут же декілька років займався бізнесом після демобілізації з російської армії (1918 р.).

По переїзді до Литви на А.Станкявічюса чекали лави армії республіки (1922 р.). Служив він там у військово-господарському сегменті аж до звільнення (1937 р.). Під час Другої світової війни, за німецької окупації, одягнув погони офіцера у поліційному батальйоні (1943–1944 рр.). У міжвоєнний період був відзначений Медаллю Незалежності Литви (*LKK, 2007: 154*).

Вігаутаса Жостаутаса (1898 р.н.) можна сміливо назвати «свідком ХХ ст.». Цей уродженець Одеси – єдиний з усієї досліджуваної групи, хто дожив до розпаду СРСР та відновлення суверенної Литви.

Випускник одеського Сергієвського артилерійського училища (*LKK, 2008: 365*) був ветераном боїв на Румунському фронті (1917 – 1918 рр.) та планував кар'єру цивільного юриста. На перепоні мріям стала нова війна. У грудні 1919 р. одесит був мобілізований до Війська Литовського, служив у 1-му артилерійському полку. Через стан здоров'я у травні 1920 р. звільнений з війська у званні лейтенанта. У 1930-х роках долучився до системи тероборони, вступив до Союзу литовських стрільців (*LKK, 2008: 366*).

У жовтні 1939 р. Литва, згідно з угодою з СРСР, отримала втрачену (за результатами польсько-литовської війни 1919-1920 рр.) столицю, – Вільнюс та Вільнюський край. В.Жостаутас брав участь у операції Війська Литовського із зайняття регіону (детальніше про похід: *Martinionis, 1997*). З новою окупацією Москвою Литви В. Жостаутаса репресували. Його засудили до 8 років таборів і 5 років заслання, але колишній військовик вижив і повернувся до Литви (*LKK, 2008: 366*). За 5 років до смерті, у 1989 р., він, через суд, добився власної реабілітації (*LKK, 2013: 497*) як незаконно репресованого.

VII

На землях Чернігівської губернії народилися 3 офіцери міжвоєнного Війська Литовського, з них 1 брав участь у збройній боротьбі за свободу Литви.

Пятрас Остапенковас (Остапенко) народився у 1892 р. у Ніжині, де здобув середню освіту, пізніше навчався в технічному закладі в Києві. Після закінчення школи прапорщиків у Санкт-Петербурзі ніс службу в російській армії, зокрема у 277-му піхотному Переяславському полку. Дослужився до штабс-капітана (*LKK, 2013: 386–387*). Після Жовтневого перевороту він, вірогідно, був мобілізований до Червоної Армії, але дезертирував. Приєднавшись до сил оборони Литви, у квітні 1919 р. був швидко відправлений у запас. Згодом служив при білоруському реєстраційному бюро (*LKK, 2006: 23*).

VIII

З цільової групи поки не встановлене точне місце народження 3 осіб. 3-поміж таких учасником Війни за незалежність був один офіцер.

Андрюс Пороховніковас (рік народження невідомий) закінчив Віленське військово-училище, евакуйоване до Полтави. Брав участь у Першій світовій війні. Ймовірно, міг бути учасником визвольних змагань українського народу (2-й Запорозький полк). Долучився до литовських сил не пізніше весни 1919 р., спершу воював у партизанських формуваннях, а з червня 1919 р. – у регулярній армії. Його було включено до офіцерського складу (наказ № 104 від 04.07.1919 р. (*LKK, 2001: 139*)). Влітку 1919 р. служив на командних посадах у Білоруському батальйоні. Звільнений з литовського війська у січні 1920 р. в званні старшого лейтенанта (*LKK, 2006: 150*).

Висновки. Із загальної кількості народжених в Україні учасниками Перших литовських визвольних змагань були 16 офіцерів (21,9%), 12 з них мали попередній бойовий досвід у Першій світовій війні. Одна особа була ще й ветераном російсько-японської війни. Двоє – учасниками громадянської війни в Росії (1 – у Білій армії, 1 офіцер перебував у Червоній Армії). Один офіцер, ймовірно, служив в українському війську.

Після закінчення боїв визвольної війни деякі уродженці України стали учасниками наступних військових операцій і конфліктів. Один з офіцерів підтримував литовський рух опору в 1940-1950-х роках. Зі встановленням радянської окупаційної влади репресіям було піддано двох осіб з досліджуваної групи.

Нами здійснено розподіл за регіонами походження офіцерів відповідно до сучасного адміністративного поділу України:

- Одеська область – 4 особи;
- Житомирська область – 2 особи;
- м. Київ – 2 особи;
- Сумська область – 2 особи;
- Дніпропетровська область – 1 особа;
- Миколаївська область – 1 особа;
- Херсонська область – 1 особа;
- Чернігівська область – 1 особа;
- Черкаська область – 1 особа;
- Невизначений регіон – 1 особа.

Наведені дані є попередніми та можуть бути уточнені в ході подальших досліджень. Наша стаття претендує на створення відповідної точки для розвитку перспективного напрямку військово-історичних розробок у сфері української литуаністики.

Використані посилання

Горны А. (2012а). Святар, гісторык, патрыёт: старонкі жыцця і творчасці праціарэя Іаана Карчынскага. Гродненские епархиальные ведомости, № 2. С. 14–17.

Горны А. (2012b). Святар, гісторык, патрыёт: старонкі жыцця і творчасці праціарэя Іаана Карчынскага. Гродненские епархиальные ведомости, № 3. С. 17–19.

Скабсонс Е. (2006). Латвійсько-українські зв'язки за доби УНР. Український історичний журнал, № 2. С. 59–73.

Коваленко С. (2012). Чорні Запорожці: історія полку. Київ: Стікс. 368 с.

Петрик А. (2020). Епоха великих надій: нариси історії міжвоєнної Литви (1918–1940). Одеса-Рига-Торунь: Видавничий дім «Гельветика», Izdevniecība «Baltija Publishing», Wydawnictwo Adam Marszałek. 382 с.

Подобед П. (2017). Зпід Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР. Івано-Франківськ: Місто НВ. 340 с.

Тинченко Я. (2007). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I. Київ : Темпора. 535 с.

Тинченко Я. (2011). Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II. Київ : Темпора. 422 с.

Ažubalis A. & Kazlauskaitė-Markelienė R. & Petrauskaitė A. & Puzinavičius B. & Žigars F. (2007). *Karo pedagogika Lietuvoje (1918–1940 m.)*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 478 p.

Balkelis T. (2018). *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania 1914-1923*. Oxford: Oxford University Press. 198 p.

Eidintas A. (2012). *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. 511 p.

Generolas Jonas Galvydis-Bykauskas 1864–1943. *Atsakingasis redaktorius Alonderis A.* (2014). Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 259 p.

Grigaravičiūtė S. (2003). Majoras Stasys Zaskevičius Lietuvos konsulinėje tarnyboje Petrograde. *Genocidas ir rezistencija*, № 1 (13). P. 147–165.

Grigaravičiūtė S. (2017). Lietuvos karininkai diplomatinėje tarnyboje Turkijoje, Jugoslavijoje ir Bulgarijoje (1920–1922 m.). *Karo archyvas*, T. XXXII. P. 54–106, 379–384.

Jakštis G. (2014). Latvijas virsnieki Lietuvos armijā (1919-1921). *Vēsture: avoti un cilvēki*, T.XVII. P. 141–146.

Jakštys G. (2015). Lietuvos Karo mokyklos tradicijos (1919–1940 m.). *Karo archyvas*, T. XXX. P. 289–316, 400–403.

Jankauskas J. (2003). Lietuvos kariuomenės karininkai–antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviai. *Genocidas ir rezistencija*, №1 (13). P. 147–165.

Jėkabsons Ė. (1996). Oficerowie Łotysze w armii Hetmanatu i Ukrainkiej Republiki Ludowej. *Biuletyn Informacyjny Południowo–Wschodniego Instytutu w Przemyslu*, Vol. II. S. 168–171.

Jokubauskas V. (2015). Karininko Petro Tarasenkos tarnyba Lietuvos kariuomenėje, Lietuvos archeologija, T. 41. P. 169 – 184.

Jokubauskas V. (2022). Causes of death in the Lithuanian Armed Forces, 1919–1940. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, Vol. XLIII. P. 99–130.

Jokubauskas V. & Tamkvaitis T. (2018). Du karo istorijos šaltiniai iš Lietuvos tarpukariu. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVI. P. 177–242.

Kilinskas K. (2018). Civilinės ir karinės valdžios sąveika Lietuvoje 1918–1940 m. *Daktaro disertacija (socialiniai mokslai)*. Vinius: Vilniaus universiteto leidykla. 330 p.

Kilinskas K. (2020). 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo atmintis ir legitimacija tarpukario Lietuvoje. *Istorija*, № 119. P. 41–69.

Lesčius V. (2004). Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose 1918–1920. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 499 p.

Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1923). Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras. 380 p.

Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. I. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2001). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 351 p.

Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. II. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2002). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 407 p.

- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. III. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2003). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 399 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. IV. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2004). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 415 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. V. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2005). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 423 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. VI. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2006). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 383 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. VII. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2007). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 422 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. VIII. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2008). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 424 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. IX. Red. kom. pirm. Zabielskas V. (2013). Vilnius: Lietuvos kariuomenės karių, nukentėjusių nuo sovietinio ir nacistinio genocido, artimųjų sąjunga. 512 p.
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. X. Red. kom. pirm. Zabielskas V. (2015). Vilnius: Lietuvos kariuomenės karių, nukentėjusių nuo sovietinio ir nacistinio genocido, artimųjų sąjunga. 483 p.
- Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai (Valstybės tarybos priimta 1918 m. lapkričio 2 d.). (1918). Lietuvos aidas, №130(178).
- Lukminaitė S. (2018). Lietuvos kariuomenės karininkas Juozas Papečkys. Vytauto Didžiojo karo muziejus 2017 metais. P. 247–263.
- Martinionis A. (1997). Žygis į Vilnių: 1939 m. spalio 27–29 d. Vilnius: Kardas. 364 p.
- Polska Zbrojna (1923). № 264 (27 wrzesnia 1923). Red.–wyd. mjr. Kwiatkowski R. 8 s.
- Rukša A. (1982). Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės. Kovos su lenkais 1920–1923. T. 3. Cleveland. 523 p.
- Senn A. E. (2007). Lithuania 1940: Revolution from Above. Amsterdam; New York: Rodopi. 290 p.
- Siudikas V. & Žaldokas S. (2018). Leonardas Giedraitis. Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/leonardas-giedraitis> [дата звернення: 15 серпня 2024].
- Surgailis G. (2014). 1919–1920 m. Lietuvos nepriklausomybės karas. Lietuvos karai. Sud. Vitkus G. Vilnius: Eugrimas. P. 145–210.
- Surgailis G. (2020). Lietuvos kariuomenės gudų kariniai daliniai 1918–1923 m. Vilnius : Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 305 p.
- Tamašauskas K. & Zabielskas V. (2004). Antanas Gaušas. Visuotinė lietuvių enciklopedija. T.VI. Sud. A. Žilius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. P. 460.
- Vaičėnionis J. (2023). Generalinio štabo pulkininko Aloyzo Valušio biografijos tyrimas: priežastys ir aplinkybės, formavusios asmenybės bruožus. Istorija, №. 129. P. 35–60.
- Vaitėkūnas S. (2003). Lietuvos tautinės mažumos: žydai, totoriai, karaimai, čigonai /romai. Tiltai, № 4 (25). P. 23–47.
- Veilėnienė A. (2019). Paskutinės Lietuvos nepriklausomybės dienos: šaltinio publikacija. Parlamento studijos, № 27. P. 157–169.

References

- Ažubalis A. & Kazlauskaitė-Markelienė R. & Petrauskaitė A. & Puzinavičius B. & Žigars F. (2007). *Karo pedagogika Lietuvoje (1918–1940 m.)*. Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 478 p. (lit.).
- Balkelis T. (2018). *War, Revolution, and Nation-Making in Lithuania, 1914–1923*. Oxford: Oxford University Press. 198 p. (eng.).
- Eidintas A. (2012). *Antanas Smetona ir jo aplinka*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. 511 p. (lit.).
- Generolas Jonas Galvydis-Bykauskas, 1864–1943. *Atsakingasis redaktorius Alonderis A.* (2014). Vilnius: Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 259 p. (lit.).
- Gorny A. (2012a). Priest, historian, patriot: pages of the life and work of archpriest Ioan Karchinsky. *Grodno Diocesan Bulletin*, № 2. P. 14–17. (belarus.).
- Gorny A. (2012b). Priest, historian, patriot: pages of the life and work of archpriest Ioan Karchinsky. *Grodno Diocesan Bulletin*, № 3. P. 17–19. (belarus.).
- Grigaravičiūtė S. (2003). Majoras Stasys Zaskevičius Lietuvos konsulinėje tarnyboje Petrograde. *Genocidas ir rezistencija*, №1 (13). P. 147–165. (lit.).
- Grigaravičiūtė S. (2017). Lietuvos karininkai diplomatinėje tarnyboje Turkijoje, Jugoslavijoje ir Bulgarijoje (1920-1922 m.). *Karo archyvas*, T. XXXII. P. 54–106, 379–384. (lit.).
- Jakštis G. (2014). Latvijas virsnieki Lietuvas armijā (1919-1921). *Vēsture: avoti un cilvēki*, T.XVII. P. 141–146. (lat.).
- Jakštys G. (2015). Lietuvos Karo mokyklos tradicijos (1919–1940 m.). *Karo archyvas*, T. XXX. P. 289–316, 400–403. (lit.).
- Jankauskas J. (2003). Lietuvos kariuomenės karininkai–antinacinio ir antisovietinio pasipriešinimo dalyviai. *Genocidas ir rezistencija*, №1 (13). P. 147–165. (lit.).
- Jėkabsons Ė. (1996). Oficerowie Łotysze w armii Hetmanatu i Ukrainskiej Republiki Ludowej. *Biuletyn Informacyjny Południowo–Wschodniego Instytutu w Przemyslu*, Vol. II. S. 168–171. (pol.).
- Jėkabsons E. (2006). Latvian-Ukrainian relations during the period of the Ukrainian People's Republic. *Ukrainian Historical Journal*, № 2. P. 59–73. (ukr.).
- Jokubauskas V. (2015). Karininko Petro Tarasenkos taryba Lietuvos kariuomenėje. *Lietuvos archeologija*, T. 41. P. 169–184. (lit.).
- Jokubauskas V. (2022). Causes of death in the Lithuanian Armed Forces, 1919–1940. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, Vol. XLIII. P. 99–130. (lit.).
- Jokubauskas V. & Tamkvaitis T. (2018). Du karo istorijos šaltiniai iš Lietuvos tarpukariu. *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Vol. XXXVI. P. 177–242. (lit.).
- Kilinskas K. (2018). *Civilinės ir karinės valdžios sąveika Lietuvoje 1918-1940 m. Daktaro disertacija (socialiniai mokslai)*. Vinius: Vilniaus universiteto leidykla. 330 p. (lit.).
- Kilinskas K. (2020). 1926 m. gruodžio 17 d. perversmo atmintis ir legitimacija tarpukario Lietuvoje. *Istorija*, № 119. P. 41–69. (lit.).
- Kovalenko S. (2012). *Black Zaporozhians: history of the regiment*. Kyiv: Stiks. 368 p. (ukr.).
- Lesčius V. (2004). Lietuvos kariuomenė nepriklausomybės kovose 1918–1920. Vilnius : Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 499 p. (lit.).
- Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys. (1923). Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras. 380 p. (lit.).

- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. I. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2001). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 351 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. II. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2002). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 407 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. III. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2003). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 399 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. IV. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2004). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 415 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. V. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2005). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 423 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. VI. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2006). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 383 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. VII. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2007). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 422 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. VIII. Red. kom. pirm. Kulnytė B. (2008). Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus. 424 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. IX. Red. kom. pirm. Zabielskas V. (2013). Vilnius: Lietuvos kariuomenės karių, nukentėjusių nuo sovietinio ir nacistinio genocido, artimųjų sąjunga. 512 p. (lit.).
- Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953. T. X. Red. kom. pirm. Zabielskas V. (2015). Vilnius: Lietuvos kariuomenės karių, nukentėjusių nuo sovietinio ir nacistinio genocido, artimųjų sąjunga. 483 p. (lit.).
- Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai (Valstybės tarybos priimta 1918 m. lapkričio 2 d.). (1918). Lietuvos aidas, №130(178). (lit.).
- Lukminaitė S. (2018). Lietuvos kariuomenės karininkas Juozas Papečkus. Vytauto Didžiojo karo muziejus 2017 metais. P. 247–263. (lit.).
- Martinionis A. (1997). Žygis į Vilnių: 1939 m. spalio 27–29 d. Vilnius: Kardas. 364 p. (lit.).
- Petryk A. (2020). The Age of Great Hopes: Essays on the History of Interwar Lithuania (1918–1940). Odesa-Riga-Torun: Publishing House "Helvetica", Izdavnica "Baltija Publishing", Wydawnictwo Adam Marszałek. 382 p. (ukr.).
- Podobed P. (2017). From under Konotop to Arizona: uninvented stories of soldiers of the UPR Army. Ivano-Frankivsk: Misto NV. 340 p. (ukr.).
- Polska Zbrojna (1923). № 264 (27 wrzesnia 1923). Red.–wyd. mjr. Kwiatkowski R. 8 s. (pol.).
- Rukša A. (1982). Kovos dėl Lietuvos Nepriklausomybės. Kovos su lenkais 1920–1923. T. 3. Cleveland. 523 p. (lit.).
- Senn A. E. (2007). Lithuania 1940: Revolution from Above. Amsterdam; New York: Rodopi. 290 p. (eng.).
- Siudikas V. & Žaldokas S. (2018). Leonardas Giedraitis. Visuotinė lietuvių enciklopedija. URL: <https://www.vle.lt/straipsnis/leonardas-giedraitis/> [Дара звернення 15 серпня 2024]. (lit.).
- Surgailis G. (2014). 1919–1920 m. Lietuvos nepriklausomybės karas. Lietuvos karai. Sud. Vitkus G. Vilnius: Eugrimas. P. 145–210. (lit.).
- Surgailis G. (2020). Lietuvos kariuomenės gudų kariniai daliniai 1918–1923 m. Vilnius : Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija. 305 p. (lit.).
- Tamašauskas K. & Zabielskas V. (2004). Antanas Gaušas. Visuotinė lietuvių enciklopedija. T.VI. Sud. A. Žilius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas. P. 460. (lit.).

Tynchenko Ya. (2007). Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921). Book I. Kyiv: Tempora. 535 p. (ukr.).

Tynchenko Ya. (2011). Officer Corps of the Army of the Ukrainian People's Republic (1917–1921). Book II. Kyiv: Tempora. 422 p. (ukr.).

Vaičėnonis J. (2023). Generalinio štabo pulkininko Aloyzo Valušio biografijos tyrimas: priežastys ir aplinkybės, formavusios asmenybės bruožus. Istorija, №. 129. P. 35–60. (lit.).

Vaitekūnas S. (2003). Lietuvos tautinės mažumos: žydai, totoriai, karaimai, čigonai /romai. Tiltai, № 4 (25). P. 23–47. (lit.).

Veilėntienė A. (2019). Paskutinės Lietuvos nepriklausomybės dienos: šaltinio publikacija. Parlamento studijos, № 27. P. 157–169. (lit.).

Petryk A.

OFFICER OF THE LITHUANIAN ARMY, BORN IN UKRAINE, IN THE FIGHT FOR A FREE LITHUANIA (1919 – 1923)

The final year of the First World War and the first months after its end were marked by the creation or restoration of states in Central and Eastern Europe. These processes also unfolded in the Baltic region. Like its closest neighbors in the region, Lithuania embarked on the path of the War of Independence. The struggle for the freedom of the Lithuanian people lasted longer than the wars of liberation in Estonia and Latvia. Military actions of varying scales and intensity took place from 1919 to 1923. Despite three exhausting main campaigns of the War of Independence against significantly stronger adversaries, the Lithuanian state endured and secured its right to freedom. The primary credit for this success belonged to the national armed forces of the country. During the fighting of the War of Independence, not only ethnic Lithuanians but also representatives of various national communities and individuals born outside ethnic Lithuanian territories served in the Lithuanian army. This publication is dedicated to the issue of restituting the shared historical heritage of Lithuania and Ukraine during the era of the restoration of independence of both nations in the first quarter of the 20th century. This includes, among other things, the names and images of the participants in the struggle for liberation.

Those born on Ukrainian land were part of the officer corps of the Lithuanian Army, often distinguishing themselves in combat as brave and skilled commanders and being honored with the highest state awards of the newly restored Lithuania. This article will examine the profiles of officers of the Lithuanian Army, born in Ukraine, who participated in combat or served actively during the War for the Independence and Unity of the Lithuanian State (1919-1923). The group highlighted in this article belongs to a broader category of officers in the Lithuanian armed forces (1918-1940) who were natives of Ukraine, which constitutes the focus of our comprehensive research. This work forms a part of the military-historical segment of Lithuanian studies in Ukraine.

Keywords: Lithuanian War of Independence (1919 – 1923), Lithuanian Army, officer corps, born in Ukraine.

СИСТЕМА ВІЙСЬКОВОГО НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПОЛЬСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (1949 – 1991)

У студії розглянуто та проаналізовано основні етапи становлення системи військового навчання студентів вищих навчальних закладів Польської Народної Республіки. Специфіка дослідження полягає у вивченні досвіду країни – члена Організації Варшавського договору, в якій військове навчання студентів вводилося за зразком системи військового навчання в Радянському Союзі. Метою автора – не порівняння систем військового навчання, а передусім висвітлення особливостей та правових аспектів військового вишколу студентів ПНР. Проаналізовано основні закони на ухвали, відповідно до яких впроваджувалась система військового вишколу, а також проводились її часті зміни та реформи. На основі використаних матеріалів та джерел, авторка дійшла висновків, що військова підготовка студентів вищих навчальних закладів ПНР була введена для збільшення чисельності навченого резерву, відповідно до окремих військових спеціальностей, які потребувало військо, яке було частиною Східного або Радянського блоку. Ця система пройшла низку змін та реформ і була ліквідована в результаті політичних змін у Польщі та геополітичних змін у світі, загалом, у 1991 р., через свою неактуальність та адаптацію польської армії до стандартів та вимог НАТО.

Ключові слова: військове навчання, офіцери запасу, Організація Варшавського Договору, Польська Народна Республіка, вищі навчальні заклади.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена тим, що в часі початку широкомасштабної війни на території України, яку розпочала російська федерація, стало важливо звернути увагу на те, які військово-політичні амбіції переслідують росіяни, а тому – звернути увагу на геополітику Радянського Союзу другої половини ХХ ст. та його військово-політичні прагнення.

У другій половині ХХ ст. значна частина Центральної та Східної Європи потрапила у сферу впливу Радянського Союзу. У цьому ареалі були створені соціалістичні уряди, лояльні до Радянського Союзу, які працювали відповідно до настанов держави-гегемона, а країни перетворились у, так звані, держави «народної демократії». Так у травні 1955 року була створена Організація Варшавського

Шелестак Лариса Романівна, доктор філософії (PhD), асистент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Шелестак Л. Р., 2024.

договору (Павленко, 2005), яка мала на меті протистояти західним державам – членам Північноатлантичного альянсу (НАТО, 1949 р.) та закріпила біполярність світу. Вищим органом Організації був Політичний консультативний комітет, що знаходився у Москві та відав політичними проблемами, а Об'єднане командування збройних сил Пакту (Павленко, 2005) контролювало багатонаціональні сили зі штабом у Варшаві (*Albania, Bulgaria, Hungary, German Democratic Republic, Poland, Romania, Union of Soviet Socialist Republics And Czechoslovakia Treaty of Friendship, Co-operation and Mutual Assistance № 2962 on 14 May 1955*). Відтак формування військових кадрів в Радянському Союзі та в країнах, які від нього залежали становило важливе місце у їх військово-політичному житті. Подібно як і в Радянському Союзі у систему військового вишколу потрапили студенти вищих навчальних закладів.

Метою та завданнями статті є охарактеризувати етапи розвитку системи військового навчання студентів в країнах ОВД на прикладі вищих навчальних закладів Польської Народної Республіки.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Історіографія нашої статті є достатньо обширна. Для дослідження авторка використала здобутки польської історіографії, найактуальніші наукові статті та монографії. У працях польських науковців представлені становлення, основні етапи розвитку військового навчання студентів та його реформування тощо. Казимир Чаплинський та Владислав Пекала у свої працях зосереджують увагу на особливостях військового навчання в Політехніці Щецина 1949–1986 рр. (*Czaplinski & Wlodarczyk, 1987: 97*) та Політехніки в Лодзі 1949–1991 (*Pekala, 2010: 143*). Дослідники подають інформацію про організацію військового навчання у політехнічних вишах, проводять детальний огляд та аналіз основних засад військового навчання студентів, характеризують зміни та реформи військового навчання, а також детально описують організацію навчання. Вони характеризують структуру і діяльність військового відділу, навчання студентів із теоретичного та практичного навчання, а також списки військових частин, де перебували студенти на практичному вишколі. У студіях детально подано історіографію та бібліографію проблематики. Зауважимо, що окремі розділи книг стосувалися керівного складу та викладачів військового навчання. Для кращого розуміння читачів суспільного клімату та ставлення поляків до військового навчання подано розділ «Військове навчання в житті Університету і міста». Монографії подають інформацію про завершальний період існування системи

військового вишколу студентів цивільних вишів та закриття військових департаментів у 1991 році (Czaplinski & Wlodarczyk, 1987: 97; Pekala, 2010). Вартими уваги є статті науковців Єжи Бенжміровського (Będźmirowski, 2007: 5–17), Бартоша Татчина (Tatczyn, 2022: 148–159), Ренати Матесьяк (Mateusiak, 2018: 151–163) тощо. Автори статей детально аналізують систему підготовки офіцерів резерву у ПНР від 1949 року. У статті Ренати Матесьяк згадується не лише про військове навчання студентів, але й про загальний студентський страйк проти військового навчання в кінці 1980-х рр. (Mateusiak, 2018: 151–163). Автор використала також дисертацію польського дослідника Яцека Бартовяка (Bartkowiak, 2018: 417), в якій побіжно представлено організацію військового навчання студентів Польщі, а також страйки студентів у 1980-х роках, причинами та вимогами яких була і проблема військового навчання в цивільних навчальних закладах (Bartkowiak, 2018: 417).

Важливим джерелом до дослідження проблематики є методи усної історії: інтерв'ю та анкетування. У студії авторка використала матеріали анкетування випускника Варшавського університету Януша Рудзінського, який навчався військової підготовки упродовж 1974–1979 рр. (Rudziński, *Kwestionariusz dla absolwentów polskich uczelni w okresie PRL-u (1970–1990), підгом. Л. Шелестак, 2023*). В анкеті зосереджено увагу на питаннях про навчальний процес та предмети, механізми переходу до навчання у військових частинах, де студенти після служби отримували своє військове звання, а також на особистому ставленні студентів до військового навчання (Rudziński, 2023).

Варто зауважити, що інформацію щодо проблеми студентського опору військовому навчанню наприкінці 1980-х рр., а також ліквідацію навчання автор отримала із документів Архіву Ягеллонського університету «*Studium Wojskowe (1977, 1986, 1987–1991) Wojkot Studium 1988–1989*». У цій справі зібрано газетні публікації, студентські агітаційні листівки із закликами бойкотувати військове навчання, матеріали Колегіумів ректорів Краківських університетів над вирішенням студентських вимог щодо реформування та ліквідації військового навчання, а також документи військового департаменту і, зокрема, документ про ліквідацію військового навчання в Ягеллонському університеті (Archiwum UJ, Sygn. BR 91).

Виклад основного матеріалу. Від 1949 р. у Польській Республіці (Польська Республіка – офіційна назва держави упродовж 1944–1952 рр., а від 1952 до 1989 рр. – Польська Народна Республіка) відбувається процес розширення армії, який збігся із загостренням

міжнародної ситуації. Посаду Міністра національної оборони від 6 листопада 1949 року отримав маршал Радянського Союзу Костянтин Рокоссовський, за ініціативи якого розпочалось збільшення фінансування армії (Roszkowski, 2004). У той же час відповідно до положень Закону від 7 квітня 1949 року «Про проходження військової служби студентів вищих навчальних закладів» розпочалась військова підготовка студентів цивільних навчальних закладів (Czaplinski & Wlodarczyk, 1987; Tatzyn, 2022: 149).

Саме військове навчання розпочалось від 1949–1950 навчального року. Воно тривало три курси по декілька годин на тиждень та складалось із теоретичної та практичної частин (Tatzyn, 2022: 149). Перші військові департаменти передусім були створені при технічних вузах і університетах (Mateusiak, 2018: 152). Основною причиною введення військового навчання у виші можна виділити той факт, що певна кількість юнаків одночасно отримуючи вищу освіту та фах для потреби розвитку економіки, залишалась поза системою військової підготовки, а в державі був відносно низький рівень військової освіти, який потрібно було покращувати (Tatzyn, 2022: 149–150).

Упродовж 1949–1955 рр. військова підготовка передбачала навчання військової спеціальності відповідно до фаху, який здобували студенти, або, частіше, до профілю вишу. Програма підготовки включала загальновійськові предмети: муштру, Статути військової служби, польову підготовку, стрілецьку підготовку, артилерійську підготовку тощо (Pekala, 2010: 15). Заняття у департаменті проводилися один день на тиждень окремо для кожної групи. Перед заняттями проводилась ранковий розрахунок, під час якого командир роти доповідав про готовність підрозділу до занять начальнику навчальної частини. Після цього командири відводили слухачів на денні заняття. Програма навчання включала теоретичні заняття, а також заняття практичні на полігоні чи в тирі. На заняття студенти приходили у власному одязі (Pekala, 2010: 17). Повний курс навчання тривав три роки від першого до шостого семестру (пізніше – від другого до восьмого). Після четвертого та шостого семестрів студентів відправляли у літній табір «Полігон» (Pekala, 2010: 16). Курс завершувався складанням випускного іспиту, склад комісії якого визначали наказом Міністра національної оборони (Pekala, 2010: 29), та присвоєнням ранги хорунжого (прапорщика) із звільненням в запас (Pekala, 2010: 16). Офіцерами могли стати лише ті

випускники, що пройшли строкову військову службу та перепідготовку в офіцерських школах (*Tatczyn, 2022: 149*).

Система військового вишколу у цивільних вишах не раз проходила модифікацію. Реформи проводились з урахуванням специфіки навчального закладу. Навчання і надалі проводилось за трирічним циклом військової підготовки по декілька годин упродовж кожного тижня та тридцятиденною практикою у військових частинах. Програма військового навчання була для студентів обов'язковою. Вони складали заліки з усіх предметів, що входили до програми, а після здачі випускного іспиту на практичних навчаннях при військовій частині їм присвоювали перше офіцерське звання підпоручника (молодшого лейтенанта) (*Tatczyn, 2022: 150–151*). У першій половині 1950-х рр. введено обов'язковий військовий день для навчання із обов'язковим носінням студентами військової форми. Від того часу збільшили кількість навчальних годин теоретичного курсу до 450, а також на канікулах студенти проходили табірні збори тривалістю 6–8 тижнів при військових частинах (*Tatczyn, 2022: 150–151*).

Варто зауважити, що такі ж складові системи підготовки офіцерів запасу були і в Радянському Союзі із переважно 450-годинним теоретичним курсом, військовим днем, обов'язковою формою, та тривалістю практичного курсу тощо (*Szelestak, 2021: 265*). Припускаємо, що програми військового навчання як і сама система військового вишколу дублювалась із програм підготовки офіцерів запасу країни-гегемона.

Від 1956 до 1972 рр. в результаті реформи військова підготовка тривала чотири роки, а заняття й надалі проводились методом військового дня раз на тиждень. Студентів навчали загальновійськової підготовки, що включала такі предмети: Статути, муштра, вогнева та тактична підготовка, топографія, зв'язок тощо. Навчальний день і надалі включав розрахунок, загальновійськовий цикл підготовки (стрільба, муштра), 6-годинні заняття та збори наприкінці занять (*Pekala, 2010: 39*).

Після закінчення другого і п'ятого курсів студенти проходили 30-денну підготовку на полігоні, а після другого вишколу – здавали екзамен та отримували звання підхорунжого запасу. Таке військове навчання було рівнозначним проходженню військової служби (*Pekala, 2010: 38*). Звільнені в запас випускники в ранзі підхорунжого відбували періодичні навчання при військових частинах (*Pekala, 2010: 41*) та могли керувати взводом. Офіцерське

звання вимагало від випускників додаткового профільного вишколу на Курсах підготовки офіцерів резерву (КПОР) при військових частинах тривалістю три місяці (*Tatczyn, 2022: 151*). Така система із мінімальними змінами, що були введені лише від 1970 р., існувала до 1972 року.

Варто зауважити, що відповідно до наказу Міністра національної оборони № 8/MON від 15 лютого 1954 р. студенти медичних вишів проходили 330-годинну військову підготовку тривалістю чотири семестри, а під час канікул перед останнім курсом призивались на місяць на військові збори, після чого звільнялись у запас (*Tatczyn, 2022: 153*).

Чергову реформу військового навчання проведено відповідно до Ухвали Ради Міністрів ПНР № 240 від 8 вересня 1972 року, а також Розпорядження Міністра Національної оборони від 26 березня 1973 року. Годі запровадили нову систему підготовки, програма якої залежала від типу вищої школи (*Mateusiak, 2018: 152*). Відповідно до Ухвали впроваджувалась військова підготовка у вищих навчальних закладах, які були зазначені у списку Міністра національної оборони, та первинна військова підготовка при військових частинах терміном один рік після закінчення випускниками вишів. Програма військового навчання залишалась без змін у тих навчальних закладах, які не потрапили у згаданий вище список. Навчання включало і теоретичні, і практичні заняття. Практичні заняття могли організовувати у вільний від навчання час чи на канікулах при таборах, або на базі іншого університету. Військове навчання студентів підпадало під юрисдикцію двох Міністерств: науки і вищої освіти і технології (чи інших міністерств, під управлінням яких були окремі вищі) та Міністерства національної оборони (*Zbiór przepisów normujących Wojskowe i Obronne Szkolenie studentów w Studium Wojskowym, Szkole Oficerów Rezerwy i Jednosce Wojskowej, 1975: 22–23*).

Якщо досі реформували лише навчальні програми, то відтепер військовий департаменти при університеті зазнавав реорганізації – змінювались завдання та сфера його діяльності (*Pekala, 2010: 75*). Нова модель навчання передбачала двосеместрову військову підготовку тривалістю 180 годин на рік, а після завершення теоретичного курсу – рік практичного вишколу, який спочатку відбувався у Вищій школі офіцерського резерву, а потім випускників скеровували на практики у військові частини (*Tatczyn, 2022: 152*). Наприклад, для студентів Варшавського університету навчання проводилось один день в тиждні два семестри на третьому курсі

(Rudziński, 2023). Натомість для студентів, непридатних до дійсної військової служби, та студенток було передбачено оборонну підготовку, спрямовану на здобуття початкових знань та навичок самооборони (*Zbiór przepisów normujących Wojskowe i Obronne Szkolenie studentów w Studium Wojskowym, Szkole Oficerów Rezerwy i Jednosce Wojskowej, 1975: 22–23*), що тривала 180 годин (Mateusiak, 2018: 152), яку забезпечували військові департаменти (Pekala, 2010: 76). Навчальна програма оборонної підготовки була адаптована відповідно до профілю вишу, наприклад, в університетах, академіях і вищих педагогічних і сільськогосподарських закладах навчали за санітарно-оборонною спеціальністю, а в технічних вишах – за спеціальністю «аварійно-рятувальна справа загального та спеціального призначення» (Tatczyn, 2022: 152). Відповідно до нової системи вишколу військовий департамент зобов'язувався готувати студентів до майбутньої служби у військах. З числа студентів, які проходили підготовку, навчальна комісія відбирала певну кількість випускників для подальшої служби до військових частин за профілем підготовки (Pekala, 2010: 76).

Відповідно до наказу Міністра національної оборони № 27/MON від 26 березня 1973 року «Про бойову та оборонну підготовку студентів ВНЗ», у липні 1973 року створено Школи офіцерів резерву (ШОР) у вищих офіцерських школах і навчальних центрах, завданням яких була військова підготовка студентів вищих навчальних закладів, придатних до дійсної військової служби, та готувати їх на командирські посади. Щороку вони готували випускників університету двічі: від січня до червня і від липня до грудня (Tatczyn, 2022: 152). Для військового навчання в ШОР проводився відбір кандидатів, який чинила комісія із представників військового округу та університету. Брало до уваги попередні успіхи кандидата із військового навчання, а також думку декана факультету та політичних і молодіжних організацій університету. Особи, що вступили на навчання в ранзі підхорунжого (Pekala, 2010: 76), змогли продовжити річне стажування у ШОР та військових частинах, а також скласти офіцерський іспит й отримати звання офіцера, тобто підпоручника запасу (Tatczyn, 2022: 152; Pekala, 2010: 76).

Зазначимо, що реформа була проведена, щоб модернізувати застарілу систему навчання, а також стандартизувати навчання офіцерів запасу в цивільних вищих навчальних закладах держав Варшавського договору. Зауважуємо, що відповідно до реформи впроваджувалась подібна практика як і в університетах СРСР,

де окремі викладачі – офіцери військового департаменту відповідали за окремий факультет, входили до складу Ради факультету та займались просвітницькою та громадською роботою (Pekala, 2010: 110).

Цікаво, що реформа була сприйнята позитивно цивільним керівництвом навчальних закладів. Зокрема ректор Гданського технологічного університету Томаш Бернацкі підкреслив, що система забезпечує постійну подачу навченого персоналу офіцерів запасу, наближає випускників вишів до питань оборони країни, ознайомлює з побутом, організацією та завданнями збройних сил (Tatczyn, 2022: 152–153).

Така модель військового навчання із певними змінами була актуальна до 1981 року. Після впровадження військового стану у Польській Народній Республіці у 1981 році ситуація вимагала докорінних змін системи військового навчання студентів цивільних вишів. Від 1981–1982 навчального року програму навчання було скореговано. Передусім скоротили кількість годин військово-теоретичного курсу, а також практичного вишколу. Після складання іспитів курсанту присвоювали ранг хорунжого або призначали чергове сержантське звання та звільняли в запас (Tatczyn, 2022: 153).

На хвилі трансформації державного устрою Міністерство національної оборони від 1989–1990 навчального року ввело нову програму військового навчання для студентів університетів, що були підзвітні Міністрові національної освіти, Міністрові охорони здоров'я, Міністрові транспорту, судноплавства і зв'язку, а також Голові Комітету у справах молоді і фізичної культури. Тоді ж було ліквідовано стару систему підготовки особових резервів і замінено її п'ятимісячною перепідготовкою, що відбувалась в школах курсантів резерву та практикою в таборах для окремих військовозобов'язаних студентів (Tatczyn, 2022: 153).

Глобальні геополітичні зміни та демократизаційні процеси в Європі спричинили глибокі перетворення державної системи Польщі, що призвело до ліквідації системи військового навчання студентів у 1991 р. Підставою до цього став Наказ Міністерства Національної оборони № Pf. 16/ORG від 2 березня 1991 року «Про ліквідацію від 31 березня 1991 року Військових департаментів в складі Міністерства народної освіти». Документація військових департаментів після їхньої ліквідації була передана в архів Міністерства національної оборони (Pekala, 2010: 123). Тоді ж ліквідували Школи офіцерів резерву, залишивши всього лиш

одну у Познані, де військове навчання студентів проводилось виключно на добровільних засадах. У наступні роки система військового навчання формувалась відповідно до нових потреб відновленої Польської Республіки (*Tatczyn, 2022: 153–154*).

Висновки. Система військового навчання студентів цивільних вищих навчальних закладів Польської Народної Республіки у другій половині ХХ ст. мала на меті милітаризувати значну частину суспільства. Зі створенням Організації Варшавського договору, що закріпила існуючу геополітичну ситуацію, військове навчання студентів мало також на меті політичний та ідеологічний вплив на молодь. Попри те, що країни так званої «народної демократії» були незалежним та мали власні Військові міністерства, тут існували лояльні до Радянського Союзу соціалістичні уряди, які працювали за вказівками держави-гегемона.

Сама система військової підготовки студентів Польської Народної Республіки була подібною до системи вишколу офіцерів запасу в Радянському Союзі. Військове навчання для студентів було обов'язкове, а сама система підготовки упродовж досліджуваного періоду зазнала низки змін та трансформацій і проіснувала до 1991 року.

Використані посилання

Павленко А. (2005). Варшавський договір, *Енциклопедія Сучасної України*, Т. 4, Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, URL: <https://esu.com.ua/article-33231> (дата звернення 30 травня 2024).

Albania, Bulgaria, Hungary, German Democratic Republic, Poland, Romania, Union of Soviet Socialist Republics And Czechoslovakia Treaty of Friendship, Co-operation and Mutual Assistance № 2962 on 14 May 1955, Warsaw: United Nations Treaty Collection, 23 p. URL: <https://web.archive.org/web/20131002102140/http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20219/volume-219-I-2962-Other.pdf> (дата звернення 31 травня 2014).

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Sygn. BR 91 1988–1991, Studium Wojskowe (1977, 1986, 1987–1991) Bojkot Studium 1988–1989).

Bartkowiak J. (2018). Walka o studencką samorządność na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w latach 1980–1989, *Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. Ryszarda Wryka*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 417 s.

Będźmirowski J. (2007). System szkolenia oficerów rezerwy dla marynarki wojennej PRL w latach 1945–1991 a wybrane elementy tego systemu w niektórych państwach NATO i Układu Warszawskiego (cz. 1), *Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*, nr. 2 (169), S. 5–17.

Czaplinski K. & Włodarczyk W. (1987). Studium Wojskowe Politechniki Szczecińskiej w latach 1949–1986, Szczecin, 97 s.

Mateusiak R. (2018). Biblioteka Studium Wojskowego (1982–1991) i losy jej księgozbioru po likwidacji Studium Wojskowego, *Biblioteki specjalistyczne Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, Katowice: Oficyna Wydawnicza Waclaw Walasek, S. 151–163.

Pekala W. (2010). Studium Wojskowe Politechniki Lodzkiej 1949–1991. *Zeszyty historyczne Politechniki Lodzkiej. Zeszyt 11*, 143 s.

Roszkowski W. (2004). *Historia Polski 1914–2004*, Wyd X rozszerzone, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 189 s.

Rudziński J. (2023). Kwestionariusz dla absolwentów polskich uczelni w okresie PRL-u (1970–1990), підготувала Лариса Шелестак, Варшава.

Szelestak Ł. (2021). Ustanowienie sowieckiego systemu przysposobienia obronnegowcywilnych szkołach wyższych we Lwowie (1944–1961). *Krakowskie Pismo Kresowe. Rocznik 13*, S. 261–270. <https://doi.org/10.12797/KPK.13.2021.13.16>

Tatczyn B. (2022). Szkolenie кадр rezerwy w Wojsku Polskim w latach 1945–2010, *Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, nr. 2 (18), S. 148–159. DOI: 10.5281/zenodo.7375583

Zbiór przepisów normujących Wojskowe i Obronne Szkolenie studentów w Studium Wojskowym, Szkole Oficerów Rezerwy I Jednosce Wojskowej. (1975). Głansk: Studium Wojskowe Politechniki Gdanskiej, 64 s.

References

Pavlenko A. (2005). Warsaw Pact, *Encyclopedia of Modern Ukraine*, Vol. 4, Kyiv: Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine, URL: <https://esu.com.ua/article-33231> (accessed May 30, 2024). (ukr.)

Albania, Bulgaria, Hungary, German Democratic Republic, Poland, Romania, Union of Sovbet Socialist Republics And Czechoslovakia Treaty of Friendship, Co-operation and Mutual Assistance № 2962 on 14 May 1955, Warsaw: United Nations Treaty Collection, 23 p. URL: <https://web.archive.org/web/20131002102140/http://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20219/volume-219-I-2962-Other.pdf> (accessed May 31, 2014). (eng.)

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Sygn. BR 91 1988–1991, Studium Wojskowe (1977, 1986, 1987–1991) Bojkot Studium 1988–1989). (pol.)

Bartkowiak, J. (2018). Walka o studencką samorządność na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu w latach 1980–1989, *Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr. hab. Ryszarda Wryka*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 417 s. (pol.)

Będziński, J. (2007). System szkolenia oficerów rezerwy dla marynarki wojennej PRL w latach 1945–1991 a wybrane elementy tego systemu w niektórych państwach NATO i Układu Warszawskiego (cz. 1), *Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*, nr. 2 (169), S. 5–17. (pol.)

Czaplinski, K. & Włodarczyk, W. (1987). *Studium Wojskowe Politechniki Szczecińskiej w latach 1949–1986*, Szczecin, 97 s. (pol.)

Mateusiak, R. (2018). Biblioteka Studium Wojskowego (1982–1991) i losy jej księgozbioru po likwidacji Studium Wojskowego, *Biblioteki specjalistyczne Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach*, Katowice: Oficyna Wydawnicza Waclaw Walasek, S. 151–163. (pol.)

Pekala, W. (2010). Studium Wojskowe Politechniki Lodzkiej 1949–1991. *Zeszyty historyczne Politechniki Lodzkiej. Zeszyt 11*, 143 s. (pol.)

Roszkowski, W. (2004). *Historia Polski 1914–2004*, Wyd X rozszerzone, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 189 s. (pol.)

Rudziński, J. (2023). Kwestionariusz dla absolwentów polskich uczelni w okresie PRL-u (1970–1990), підготувала Лариса Шелестак, Варшава. (pol.).

Szelestak, Ł. (2021). Ustanowienie sowieckiego systemu przysposobienia obronnegowcywilnych szkołach wyższych we Lwowie (1944–1961). *Krakowskie Pismo Kresowe*. Rocznik 13, S. 261–270. <https://doi.org/10.12797/KPK.13.2021.13.16> (pol.).

Tatczyn, B. (2022). Szkolenie kadr rezerwy w Wojsku Polskim w latach 1945–2010, *Studia i Materiały Centralnej Biblioteki Wojskowej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego*, nr 2 (18), S. 148–159. DOI: 10.5281/zenodo.7375583 (pol.).

Zbiór przepisów normujących Wojskowe i Obronne Szkolenie studentów w Studium Wojskowym, Szkole Oficerów Rezerwy I Jednosce Wojskowej. (1975). Głansk: Studium Wojskowe Politechniki Gdanskiej, 64 s. (pol.).

Shelestak L.

**SYSTEM OF MILITARY TRAINING OF STUDENTS OF HIGHER
EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF THE POLISH PEOPLE'S REPUBLIC
(1949 – 1991)**

The study examines and analyzes the main stages of the establishment of the military training system for students of higher education institutions in the Polish People's Republic. The specificity of the research lies in studying the experience of a country – the member of the Warsaw Treaty Organization, where students military training was introduced similarly with the military training system in the Soviet Union. It is important to note, that in the second half of the 20th century a large part of Central and Eastern Europe fell into the sphere of influence of the Soviet Union. In this area, socialist governments loyal to the Soviet Union were created. They worked according to the instructions of the hegemonic state, and the countries turned into so-called «people's democracy» states. Thus, in the mid-1950s, the Warsaw Pact Organization was created, which aimed to oppose the Western powers and cemented the bipolarity of the world. Therefore, the formation of military personnel in the Soviet Union and in the countries that depended on it took an important place in their military and political life.

The author's goal is not to compare two military training systems but to highlight the features and legal aspects of the students military training in the Polish People's Republic. The main laws and decrees that introduced the military training system, as well as its frequent changes and reforms, were analyzed.

Based on the used materials and sources, the author concluded that the students military training in higher education institutions of the Polish People's Republic was introduced to increase the number of trained reserves in specific military specialties needed by the army, which was part of the Eastern or Soviet Bloc. Students military training in the educational institutions of the Polish People's Republic in the post-war period began in accordance with the Law of April 7, 1949 «On military service of students of higher educational institutions». The training itself started in 1949–1950. This system underwent several changes and reforms and was abolished after the political changes in Poland and the geopolitical changes in the world after 1991 due to its irrelevance and the adaptation of the Polish army to NATO standards and requirements.

Keywords: military training, reserve officers, Warsaw Treaty Organization, Polish People's Republic, Universities.

ДИПЛОМАТИЧНА, ВІЙСЬКОВА ТА ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПІДГОТОВКА НЕОГОЛОШЕНОЇ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 РОКУ У ДОСЛІДЖЕННЯХ СУЧАСНИХ ВІТЧИЗНЯНИХ НАУКОВЦІВ

У статті узагальнено основні дослідницькі підходи вітчизняної соціогуманітаристики до визначення характеру зовнішньої політики сталінського Радянського Союзу у спільній з гітлерівською Німеччиною підготовці агресії проти Польщі 17 вересня 1939 р. Включено в традиційне поле політико-правового дослідження вітчизняною історіографією подій «золотого вересня» 1939 р. – дипломатичного, військового та пропагандистського забезпечення вступу частин Українського фронту Червоної Армії на територію західноукраїнських земель, що входили до складу Польської Республіки. Основну увагу зосереджено на підготовці, змісті та способах поширення радянської пропаганди, маніпуляцій та дезінформації у процесі ідеологічного супроводу підготовки вступу радянських військ на територію Польщі восени 1939 р.

В основу методології дослідження покладено використання загальнофілософських, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, які ґрунтуються на принципах науковості, об'єктивності, системності, комплексного міждисциплінарного аналізу підготовки зайняття Червоною Армією впродовж другої половини вересня 1939 р. південно-східних воєводствах Польської держави із домінуючим українським населенням.

Наукова новизна полягає у комплексному розгляді на основі публікацій вітчизняних істориків першої чверті ХХІ ст. ідеологічно-пропагандистської складової агресивної зовнішньої політики СРСР відносно Польщі загалом та населення Західної України особливо в процесі розгортання Українського фронту до «визвольного походу».

Ключові слова: радянсько-польська війна 1939 року, зовнішня політика, дипломатія, ідеологія, пропаганда.

Постановка проблеми. Сучасна російсько-українська війна поставила перед вітчизняною наукою низку актуальних завдань, пов'язаних із критичним переосмисленням попереднього історичного досвіду. У цьому контексті особливої ваги набуває тематика Другої світової війни, яка російською пропагандистською машиною подається маніпулятивно – задля виправдання співучасті керівництва Радянського Союзу у розв'язанні Другої світової війни та закономірності т.зв. «визвольного походу» Червоної Армії проти Польщі у вересні 1939 р.

Щеглов Андрій Юрійович, кандидат історичних наук, докторант Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Щеглов А. Ю., 2024.

У сучасній українській історіографії дослідженню підготовки, розгортання та діяльності в період радянсько-польської війни 1939 р. Українського фронту загалом та ідеологічно-пропагандистського супроводу воєнної кампанії зокрема присвячено небагато праць, дається взнаки відсутність узагальнюючих робіт із зазначених питань. До певних здобутків можемо віднести розвідки із розкриття причин, перебігу, характеру та наслідків включення частини південно-східних воєводств Другої Речі Посполитої з переважаючим українським етнічним населенням до складу Радянської України (майбутні Волинська, Дрогобицька, Львівська, Рівненська, Станіславська та Тернопільська області).

Мета дослідження – проаналізувати взаємозв'язок дипломатичного, військового та пропагандистського забезпечення загарбницької зовнішньої політики Радянського Союзу наприкінці літа – початку осені 1939 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочати варто із оцінки сучасники українськими дослідниками різних напрямів соціогуманітаристики геостратегічних пріоритетів зовнішньої політики СРСР в підготовці до агресії проти Польської Республіки.

Дотримуючись засад міждисциплінарності у дослідженні такої складної наукової проблеми хочемо навести міркування Олександра Гадеєва, що розрив переговорного процесу з англо-французькими делегаціями та підписання між Німеччиною та СРСР Угоди про ненапад 23 серпня 1939 року та Договору про дружбу та кордон 28 вересня цього ж року (разом із секретними протоколами, що додавалися до цих документів) цілковито підтверджували геополітичні та революційно-месіанські претензії радянського керівництва (*Гадеєв, 2004: 13*).

Конкретизуючи, львівські історики Микола Литвин і Кім Науменко підкреслюють значення Пакту Молотова–Ріббентропа не як засобу врегулювання взаємовідносин між країнами, а прямою змогою очільників держав – генерального секретаря КППРС Й. Сталіна й райхсканцлера Німеччини А. Гітлера, яка була спрямована на перерозподіл Східної Європи та, відповідно, на розв'язання нової світової війни. Їх спільна агресія проти Другої Речі Посполитої була лише першим кроком на згаданому шляху, який Москва маскувала під чин «визволення українців та білорусів» (*Литвин & Науменко, 2010: 4*).

До концептуальних тез також відносимо позицію відомого вітчизняного дослідника Владислава Гриневича, який вважає що

проголошена німецько-польська і неоголошена радянсько-польська війни стали складовими єдиного процесу «четвертого розподілу Польщі» та початку Другої світової війни (Гриневич, 2003:342).

Львівський історик та політолог Василь Гулай, у свою чергу, конкретизує, основними причинами радикальних змін політичного устрою західних земель України були не лише зовнішні фактори, як-от поділ сфер впливу між Радянським Союзом і Німеччиною, але й стратегічно орієнтовані плани щодо здійснення Радянським Союзом пролетарської революції та встановлення Німеччиною світового домінування арійської раси, тобто кожна зі сторін мала власні цілі (Гулай, 2011:167).

Відомо, що вереснева воєнна кампанія 1939 року відбулася вкрай несприятливо для Польщі – відбулася її швидка військова поразка та територіальний поділ між Німеччиною та СРСР. У цьому ключі історик Ігор Ільюшин визначає таємний додатковий протокол до Угоди про ненапад, що передбачав поділ «сфер інтересів» у Європі, як фактичну свободу дій – політичних і військових, що були спрямовані на загарбання сусідніх держав (Ільюшин, 2019: 94).

Історик Микола Кучерепа справедливо вказує на пошук «порядних» підстав задля виправдання агресивних дій – ще 9 вересня 1939 року посол Німеччини в СРСР Шуленбург повідомляв Берлін, цитуючи слова Голови Ради народних комісарів (РНК) СРСР та одночасно Наркома закордонних справ В. Молотова *«радянський уряд має намір виступити із заявою: оскільки Польща розвалюється на шматки, СРСР повинен прийти на допомогу українцям і білорусам, яким загрожує Німеччина. Цей привід зробить інтервенцію Радянського Союзу пристойною в очах мас і дасть СРСР змогу не виглядати агресором»* (Кучерепа, 2007: 66).

На переконання історика Віктора Дехтярюка, Сталін, зайнявши вичікувальну позицію, прагнув перекласти всю відповідальність за агресію на Німеччину. Він чекав на звістки про падіння Варшави або втечу польського уряду за кордон, що дало б йому змогу частково «зберегти обличчя». Однак нав'язливий страх Сталіна перед імовірністю створення Західноукраїнської держави внаслідок завданої Німеччиною Польщі швидкої поразки, а також швидке просування німецьких військ до західноукраїнських теренів змусили Радянський Союз розпочати військові дії (Дехтярюк, 2015: 210-211).

У середині вересня 1939 р., коли війська вермахту перетнули кордон «сфер інтересів Німеччини і СРСР», керівництво Радянського Союзу акцентувало на тому що «*Польська Республіка та її уряд фактично перестали існувати та відповідно ...припинили діяти укладені угоди між СРСР і Польщею*». Радянський союз визначив її як «...зручне поле для будь-яких випадковостей та несподіванок, які можуть створити загрозу для СРСР» (Кривизюк, 2022: 64).

Ймовірно, під значним впливом настійних і погрозливих вимог Ріббентропа від 15 вересня, у Кремлі вирішили розпочати військову операцію, не чекаючи на офіційні новини про падіння Варшави або втечу польського уряду з власної країни – привели власні війська у західних військових округах у повну бойову готовність (Бондар, 2012: 192).

Окрему увагу варто зосередити на утворенні Українського фронту Червоної Армії та розгортання пропагандистської кампанії підготовки т.зв. «визвольного походу».

Військове керівництво Радянського Союзу ретельно до нього готувалося. В травні 1939 р. стартувало розроблення нової системи мобілізаційного розгортання РСЧА. Головна ідея – військові частини, які потребують лише мінімального мобілізаційного наповнення та які можна швидко використати в майбутній воєнних діях. Наприкінці літа командування прикордонних військових округів уже здійснювало рекогносцировку прикордонної смуги. Це підтверджується Директивою Генерального штабу від 4 серпня, містила відповідні вимоги. Допоки тривала політична гра з метою затягування збройної агресії проти Польщі, з початком нападу Німеччини на Польську Республіку радянсько-польський кордон посилено охоронявся – був введений відповідний режим (Пхиденко, 2012: 153).

У війську тривала прихована мобілізація. Планова демобілізація солдат та молодших командирів не була здійснена – таємним рішенням ЦК ВКП(б) їх термін служби було продовжено на місяць. Тобто у Червоній Армії на службі залишилось більш ніж 310 тис. військовиків (Гриневич, 2003: 342). На основі російський архівних документів сучасний військовий історик Леонід Кривизюк викриває, що 6 вересня 1939 р. розпочалася «прихована мобілізація» військовозобов'язаних під прикриттям великих навчальних зборів. У бойову готовність були приведені військові частини і заклади семи військових округів. Із запасу до лав РСЧА було призвано 2 610 136 осіб, передано 634 тис. коней, 117 300 автомобілів і 18 900 тракторів (Кривизюк, 2022: 65).

Завдяки цим заходам у рамках «навчальних зборів» протягом десяти днів було сформовано величезну кількість частин і з'єднань: 98 стрілецьких, 14 кавалерійських дивізій, 27 танкових бригад і 24 артполки Резерву Головного командування. В подальшому, 11 вересня 1939 р. були сформовані управління Білоруського та Українського фронтів на базі Білоруського особливого військового округу (БОВО) та Київського особливого військового округу (КОВО). До складу фронтів увійшла значна частина згаданих вище військових частин: 41 стрілецька, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад і 9 артполків (Гриневич, 2003: 342).

Військовий історик Андрій Руккас звертає увагу на факт застосування в агресії проти Польської Республіки меншої від запланованої частини сил. Ситуація вимагала рішучих кроків, незважаючи на мобілізацію, що тривала, та продовження зосередження військових частин у прикордонних районах. Військова рада КОВО (командуючий С. Тимошенко, начальник штабу М. Ватутін, члени – В. Борисов та М. Хрущов) створила у кожній армійській групі оперативне ударне угруповання з готових до виконання бойових завдань військових з'єднань. Ці угруповання одержали назви Північної, Східної та Південної або ж Кам'янець-Подільської, Шепетівської та Волочиської армійських груп. У їх складі перебувало 9 стрілецьких та 7 кавалерійських дивізій, 1 моторизована та 8 танкових бригад (Руккас, 2010: 168).

«Завдати потужного і блискавичного удару по польських військах, надійно прикриваючи свій лівий фланг і відрізаючи польські війська від румунського кордону, рішуче і швидко наступати...» (переклад фрагменту Директиви – А. Щеглов) – навчальні збори для КОВО завершилися 14 вересня 1939 р. У цей день воєнна рада округу отримала Директиву наркома оборони СРСР Ворошилова № 16634. До кінця дня 16 вересня війська повинні були завершити зосередження та перебувати в готовності до наступу. О п'ятій ранку наступного дня, разом з військами БОВО (загалом сім армій, одна кінно-механізована група, 617 588 чоловік, 4954 гармат і мінометів, 4733 танків, 3298 літаків), розпочалося вторгнення на територію Польської Республіки. Утворились Український та Білоруський фронти. На початку жовтня 1939 р. чисельність цих фронтів на теренах Польщі досягла 2421300 осіб – 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій, 18 танкових бригад з озброєнням у 5467 середніх і важких гармат, 6096 танків і 3 727 літаків (Гриневич, 2003: 342-343).

На день вторгнення Військо Польське на східних теренах не диспонувало достатніми для відбиття наступу силами. Опір чинили частини Корпусу охорони прикордоння та кілька укріплених районів. Більшість солдатів складала резервісти з низькою підготовкою, озброєння у частинах не вистачало (Гриневич, 2003: 343).

Перебіг вторгнення доволі детально висвітлений у працях згаданих вище військових істориків: В. Гриневича, І. Ільюшина, Л. Кривизюка, М. Литвина, І. Пхиденка, А. Руккаса та ін. Зазначимо лишень, що РСЧА в період свого «визвольного походу» просунулась від 250 до 350 км углиб тодішньої Польщі, зайнявши близько половини її території, на якій проживало майже 13 млн населення. Військо Польське ж не змогло чинити їй якогось серйозного спротиву.

Говорячи про пропагандистську складову агресії, вважаємо за доцільне погодитись із Ігорем Ільюшиним, який, проаналізувавши військові накази Червоної Армії, доходить висновку про відображення у них ідеї «поширення соціалізму». Ідеологічними орієнтирами командувачам фронтів, виходячи з наказів про мету вступу РСЧА до Польщі, були класово-вигнанська боротьба, громадянська війна, національна та класова ненависть, зведення національних рахунків (Ільюшин: 2019, 94).

Подібної думки дотримуються Володимир Трофимович та Лілія Трофимович. Вони акцентують на тому, що задля «звільнення українців та білорусів», як подавала це радянська пропаганда, достатньо було б витіснити польські війська з території Польської Республіки – за угорський та румунський кордон. Однак за завдання ставилось розгромити польські збройні сили та ліквідувати Польську Республіку, яка для СРСР була потенційним ворогом (Трофимович & Трофимович: 2019, 75).

Напередодні радянського вступу на територію Західної України і Західної Білорусі у військах відбувалася активна політична пропаганда. Цікаво, що політпрацівники Червоної Армії вже мали певний досвід такої роботи. Відомий вітчизняний історик Ф. Левітас нагадує вказівки Й. Сталіна під час радянсько-польської війни 1920 р., зокрема, «... пригнічені Польщею галіційські українці підтримають нас, ми підемо на Львів, щоб визволити його і віддати галіційським українцям, вигнати звідти поляків і допомогти пригніченим українцям-галіційцям створити свою незалежну державу, нехай навіть не радянську, але дружню до РСФРР...» (Левітас: 2011; 40-41).

Задля ведення пропаганди у своїх військах та серед населення теренів, які планувалось захопити, у РСЧА збільшувалась кількість політпрацівників. Дослідниця проблематики Світлана Павловська акцентує на Постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 серпня 1939 р. «Про відбір 4000 комуністів для політроботи в РСЧА». До війська призивались у тому числі особи, що перебували у запасі, а сам процес відбору проходив особливо ретельно (*Павловська, 2019: 130*).

Радянська пропагандистська машина, подібно до нацистської, поклала провину за початок війни на Польщу, яка була створена імперіалістичною Антантою та втягнула трудящих Західної України у криваву бійню задля досягнення власних інтересів (*Докаш, 2016: 151*). Однак, ця тематика висвітлювалась стримано, лише подекуди займали передовиці часописів.

Головна газета Радянського Союзу «Правда» від 2 вересня під рубрикою «Європа в передвоєнній лихоманці» на другій сторінці повідомляла, що на польсько-німецькому кордоні відбуваються збройні зіткнення, в Англії і Бельгії оголошена загальна мобілізація, а в Данії – часткова. Тут же вміщена інформація про те, що «Москва спокійна. Для СРСР усунуто загрозу війни – 9 днів тому підписано пакт про ненапад» (*Мельниченко, 2010*).

Сам вступ військ Українського фронту РСЧА до населених пунктів теж мав носити певний пропагандистський характер. У постанові військової ради фронту, яка була видана напередодні наступальних дій йшлося про заходи з позитивного впливу на місцеве населення. А саме: до міст війська повинні були вступати під міжнародний пролетарський гімн «Інтернаціонал», українські пісні та марші; на мітингах оратори мали послуговуватись українською мовою, усіяко показувати радянські війська як друзів та визволителів; розповсюджувати українську пресу та агітаційні матеріали; здійснювати контроль за особовим складом та командирами з метою недопущення аморальних дій (*Литвин & Науменко, 2010: 57*).

Історикиня Зоя Баран, здійснюючи аналіз агітаційних матеріалів напередодні та під час вступу Червоної Армії до Львова, що розповсюджувались за допомогою літаків, підкреслює їх проукраїнську спрямованість. Вони містили інформацію щодо звільнення українського народу з польської неволі, майбутнє передавання землі селянам, а фабрик робітникам, обіцянки розвитку української науки і культури. Агітки запевняли, що

радянську владу не цікавить минуле людей, вона лише просить про лояльність. Деякі листівки поширювали промови послів УНДО в польському Сеймі, зокрема Дмитра Великановича, зі статистикою полонізації української шкільної освіти (*Баран, 2018-2019: 452*).

Після 17 вересня в газетах значно зросли обсяги матеріалів про ситуацію в Польській Республіці. Тема «визволення Польщі» перемістилася на перші шпальти усіх провідних газет і набула агітаційно-пропагандистського спрямування (*Мельниченко, 2010*).

Світлана Павловська наголошує на аналізі становища українців у Польській Республіці та заздалегідь виокремлених совєцькими ідеологами тем, які поширювались під час широко-масштабної пропагандистської кампанії на Заході України. У мільйонах листівок йшлося про дискредитацію польської влади (втечі уряду (п'ять варіацій)), крадіжці ним золотого запасу держави (дві варіації), розкішному життю польської влади), містилися антипоміщицькі заклики, заклики до захоплення землі та майна, консолідації з метою перебрання влади в свої руки (*Павловська, 2019: 131*).

Інформаційно-пропагандистська кампанія Радянського Союзу, спрямована на війська противника (Військо Польське), була доволі потужною та виявилася цілком успішною. Володимир та Лілія Трофимович, віднайшовши спогади поляків-учасників подій, доходять висновку, що польські військовики були розгублені. Вони, вірячи у брехню про допомогу у війні з гітлерівцями, не могли зрозуміти, у якому статусі РСЧА входить на територію їхньої держави (*Трофимович & Трофимович: 2019; 78*).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Експансіоністський зовнішньополітичний курс Й. Сталініним та керівництва СРСР напередодні та на початку Другої світової війни набув комплексного характеру. Він включав як безпосередню військову міць новоутвореного Українського фронту Червоної Армії, так і масштабне застосування всього інструментарію пропаганди, маніпуляцій та дезінформації. Останній Радянський Союз попередньо опрацював, зваживши на умови та становище українського цивільного населення (яке переважало у південно-східних воєводствах Польської Республіки) та вміло застосовував через наперед створені пропагандистські структури. Помітних успіхів СРСР досяг у пропаганді не лише на населення, а й на війська противника, створивши у середовищі Війська Польського в момент нападу атмосферу нерозуміння та вагання.

Представлені узагальнені результати нових досліджень українських істориків, політологів та правників дозволяють в комплексі розглянути дипломатичну, військову та пропагандистську складову підготовки неоголошеної радянсько-польської війни 1939 р., якісно доповнивши попередні напрацювання вітчизняної та зарубіжної історіографії.

Нагальною перспективою подальших досліджень є введення у науковий обіг нових різнопланових історичних джерел та, в тому числі на їх основі, здійснення переосмислення подій початку Другої світової війни на українських етнічних землях.

Використані посилання

Баран З. (2018–2019). Дев'ять днів «золотого вересня» 1939 року у спогадах українських емігрантів зі Львова. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19-20. С. 449–463.

Бондар Л. (2012). Формування радянських державно-політичних структур у Західній Україні (1939–1941 рр.). *Волинь і волиняни у Другій світовій війні. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області*. Луцьк. С. 192–197.

Гадєєв О. (2004) *Україна у Другій світовій війні (філософсько-історичний аналіз)*; автореф. дис. канд. філ. наук. Сімферополь. 38 с.

Гриневич В. (2003). Червона армія у війнах і військових конфліктах 1939-1940 рр.: військово-політичні, ідеологічні та соціально-психологічні аспекти. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 10. С. 340–372.

Гулай В. (2011). *Міжетнічна комунікація в Західній Україні в роки Другої світової війни*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 460 с.

Дехтярюк В. (2015). Похід Червоної Армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *Інтермарум: історія, політика, культура*. Вип. 2. С. 209–222.

Докаш О. (2016). *Політико-культурна трансформація західних областей України під впливом радянської ідеології*. Чернівці: Місто. 384 с.

Льюшин І. (2019). Інкorporація Західної Волині й Східної Галичини до СРСР та її вплив на місцеві українсько-польські відносини в 1939-1941 рр. *Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять*: наук. зб./упор. і наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк: Вежа-Друк. С. 94–112.

Кривизюк Л. (2022) Особливості застосування автобронетанкових військ Червоною Армією на початку Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Вип. 37. С. 60–79.

Кучерепа М. (2007). Волинь у геополітичних планах СРСР і Німеччини 1939 р. *Друга світова війна і доля народів України: матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції*, Київ: Зовнішторгвидав. С. 19–34.

Левітас Ф. Л. (2011). *Друга світова війна: український вимір*. Київ: Новий час. 272 с.

Литвин М., Науменко К. (2010). *Сталін і Західна Україна. 1939–1941 рр.* Київ. 80 с.

Мельниченко В. (2010) Висвітлення подій початку Другої світової війни в радянській пресі (серпень – вересень 1939 р.). *Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”*. № 192. Ч. 2. С. 99–103.

Павловська С. (2019). Діяльність радянських військових ідеологічних структур серед населення Західної України, Буковини та Бессарабії у 1939–1940 рр. *Воєнно-історичний вісник*. № 1. С. 129–139.

Пхиденко І. (2012). Похід Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 року. *Волинь і волиняни у Другій світовій війні: Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої подіям Другої світової війни на території Волинської області*. Луцьк, С. 152–158.

Руккас А. (2010). Бойові дії радянських військ у вересні 1939 р. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси*. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка. Кн. I. С. 165–195.

Трофимович В., Трофимович Л. (2019). Польське питання під час підготовки та здійснення «визвольного походу» Червоної армії на західноукраїнські землі. *Вересень 1939 у долі держав та народів. Війна, репресії, пам'ять*: науковий збірник. Луцьк: Вежа-Друк. С. 75–81.

References

Baran Z. (2018–2019) Nine days of «Golden September» 1939 in the memoirs of ukrainian emigrants from Lviv. *Proceedings of History Faculty of Lviv University*. Iss. 19-20. p. 449–463 (ukr).

Bondar L. (2012) Formation of Soviet state-political structures in Western Ukraine (1939–1941). *Volhynia and the Volhynia people during the Second World War. Materials of the 1st International scientific and practical conference dedicated to the events of the Second World War in the territory of the Volhynia region*. Lutsk. P. 192–197 (ukr).

Dekhtaryuk V. (2015) The Red Army campaign in Western Ukraine in September 1939. *Intermarum: history, politics, culture*. Vol. 2. p. 209–222 (ukr).

Dokash O. (2016) *Political and cultural transformation of the Ukraine western regions under the influence of Soviet ideology*. Chernivtsi: City. 384 p. (ukr).

Hadyeyev O. (2004) *Ukraine in the Second World War (philosophical and historical analysis): summary of a Phd Thesis in Philosophy of sciences*. Simferopol. 38 p. (ukr).

Hrynevych V. (2003) The Red Army in the wars and military conflicts of 1939–1940: military-political, ideological, and social-psychological aspects. *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*. Vol. 10. p. 340–372 (ukr).

Hulay V. (2011) *Interethnic communication in Western Ukraine during the Second World War*. Lviv: Publishing House of Lviv Polytechnic, 460 p. (ukr).

Ilyushyn I. (2019) Incorporation of Western Volyn and Eastern Galicia into the USSR and its impact on local Ukrainian-Polish relations in 1939–1941. *September 1939 in the fate of states and peoples. War, repression, memory: scientific collection*. Lutsk: Vezha-Druk. p. 94–112 (ukr).

Kryvyzyuk L. (2022) Peculiarities of the use of armored personnel carriers by the Red Army at the beginning of the Second World War. *Military Scientific Journal*. Vol. 37. P. 60–79 (ukr).

Kucherepa M. (2007) Volhynia in the geopolitical plans of the USSR and Germany in 1939. *The Second World War and the fate of the peoples of Ukraine: materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific Conference*, Kyiv: Zovnishtorgvydav. P. 19–34 (ukr).

Levitas, F. (2011). *World War II: the Ukrainian dimension*. Kyiv: New Times. 272 p. (ukr).

Lytvyn M., Naumenko K. (2010) *Stalin and Western Ukraine. 1939–1941*. Kyiv. 80 p. (ukr).

Melnychenko V. (2010) Coverage of the Second World War beginning events in the Soviet press (August – September 1939). *Bulletin of Cherkasy University. Series «Historical Sciences»*. № 192. Part 2. P. 99–103 (ukr).

Pavlovska S. (2019) Activity of Soviet military ideological structures among the population of Western Ukraine, Bukovyna and Bessarabia in 1939–1940. *Military Historical Journal*. No. 1. P. 129–139 (ukr).

Phydenko I. (2012) The campaign of the Red Army in Western Ukraine in September 1939. *Volhynia and the Volhynia people during the Second World War. Materials of the 1st International scientific and practical conference dedicated to the events of the Second World War in the territory of the Volhynia region*. Lutsk, p. 152–158 (ukr).

Rukkas A. (2010) Combat actions of Soviet troops in September 1939. *Ukraine in the Second World War: a view from the XXI century. Historical essays*. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. Kyiv: Scientific opinion. Book I. p. 165–195 (ukr).

Trofymovich V., Trofymovich L. (2019). The Polish question during the preparation and implementation of the Red Army «liberation campaign» on the western Ukrainian lands. *September 1939 in the fate of states and peoples. War, repression, memory: scientific collection*. Lutsk: Vezha-Druk. p. 75–81 (ukr).

Shchekhlov A.

DIPLOMATIK, MILITARY AND PROPAGANDA PREPARATION OF THE UNDECLOSED SOVIET-POLISH WAR OF 1939 IN THE RESEARCH OF MODERN DOMESTIC SCIENTISTS

The article summarizes the main research approaches of domestic socio-humanitarian studies to determine the nature of the foreign policy of the Stalin's Soviet Union in the joint preparation with Hitler's Germany for the aggression against Poland on September 17, 1939. Diplomatic, military and propaganda support for the entry of units of the Red Army Ukrainian Front into the territory of Western Ukrainian lands that were part of the Republic of Poland is included into traditional field of political and legal research is the domestic historiography of the events of the «Golden September» of 1939.

The main attention is focused on the preparation, content and methods of spreading Soviet propaganda, manipulation and disinformation in the process of ideological support for the preparation of the entry of Soviet troops into the territory of Poland during the fall of 1939.

The basis of the research methodology is the use of general philosophical, general scientific and special methods of cognition, which are based on the principles of scientificity, objectivity, systematicity, a complex interdisciplinary analysis of the preparation for employment by the Red Army during the second half of September 1939 in the south-eastern voivodships of the Polish state with a dominant Ukrainian population.

The scientific novelty consists in a comprehensive review based on the domestic historians publications of the 21st century dedicated to ideological and propaganda component of the USSR aggressive foreign policy to Poland in general and to the population of Western Ukrain, particularly in the process of the Ukrainian front deployment to the «liberation campaign».

Keywords: Soviet invasion of Poland 1939, foreign policy, diplomacy, ideology, propaganda.

CIVIC DUTY TO DEFEND THE HOMELAND – THE VIEW OF THE PREFECTS OF THE DUCHY OF WARSAW ON THE STATE OF THE NATIONAL GUARD

The article raises important issues of civil duty in the Duchy of Warsaw on example National Guard. Mobilisations to army always means change stale of live. Defence a homeland, keeping safety its one of the more important citizen duty. Duty in the National Guard was example staying in two spheres of life civil and military. Reconciling duties soldier and professional duties turned out to be difficult. It was experience and demolish a privet live. Light on that problem released the poll results made on prefects of the departments Warsaw, Poznań, Bydgoszcz and Lomża. It was interesting change in documentation central organs, where almost only a ministers made some analysis and give order.

Keywords: National Guard, Duchy of Warsaw, state society, citizenship, administration of Duchy of Warsaw.

Introduction. The phenomenon of the development of citizenship can be seen as far back as antiquity. Over the centuries, under the influence of social and political phenomena, they undergo significant changes. For most of the time in Europe, citizenship remained elitist. Only from the beginning of the 20th century did it become a universal phenomenon. Citizenship is nowadays considered to be a permanent link between the individual and the state (*Trzeciński 2002:45*). A slightly different view is presented by Grodzki. The term "citizen" corresponded to the Latin terms "Incola" or "habitor", which in Old Polish meant "obywać", i.e. to live (*Grodzki 1963:7*). Later it took on other meanings understanding the word citizen as an owner of property or a settled bourgeoisie. Only during the French Revolution did it denote the relationship of the individual to the state. In the period under discussion, this phenomenon was a complex problem. No common denominator describing a single image of civic rights and duties can be clearly identified. For the sake of simplicity, we can divide them into three categories of right in the strict sense of the word,

Влодаркєвіч Войцєх, габілітований доктор гуманітарних наук, професор, Військова технічна академія імені Ярослава Домбровського, Варшава, Польща.

Мєльнік Марцін, доктор гуманітарних наук, викладач, Військова технічна академія імені Ярослава Домбровського, Варшава, Польща.

© Włodarkiewicz W., Mielnik M., 2024.

liberty rights and political rights. In the first case, it meant the possibility of benefiting from institutions and all the facilities that flowed from legislation. Libertarian rights mean the freedom of conduct in which the state power does not interfere. Political rights, on the other hand, meant the possibility of exerting direct and indirect influence on the state authorities. By 1795, the Republic was in operation and with it a distinctive socio-political system, including a separate concept of citizen. It should be noted, however, that the above definitions cannot be applied to the reality of the Rzeczpospolita. Its society had a state character. It is therefore impossible to speak of formal equality in terms of influence on the functioning of government, or of equal benefits derived from the existence of the state (*Grodzki 1963:8*). One can speak of the powers of the individual states, obtained from the king. In the monarchy, only the ruler himself was not a subject, thus the duties of each came first not the powers. These matters began to change during the reign of Stanislaus Augustus, the fruit of which was to be the provisions of the Great Sejm. Although the state ceased to exist, an interesting question remains: how did the old Polish concept of citizenship function in the minds of Poles, and how was the liberal concept of citizenship imposed on us by Napoleon accepted?

An analysis of the functioning of the National Guard may provide a partial answer to this question. Although the first units were formed in Poznań in November 1806, where the city militia was renamed the Guard (*Staszewski 1929:125-128*). It was not until 22 June of the following year that the Governing Commission announced a resolution to establish it throughout the country (*A.G.A.D., Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, series II, ref. 208:2-3; Staszewski 1929:99*). This semi-amateur formation performed military and police functions simultaneously. Property owners in towns were mobilised to it. It was to be organised, armed and uniformed on the model of military units (*Gembarzewski 1912:311-326*). It took an active part in three campaigns: the First Polish War (1806-1807), the war with the Fifth Coalition (1809) and the war with Russia in 1812-1813 during which it played its part with varying success. The present work is only a contribution to further research.

Ethnicity through the ages

In Europe, the system found in ancient Athens and Rome should be considered the prototype of citizenship. Although this phenomenon occurred in every polis, it was Athens that developed it most

thoroughly (*Jaczynowska et al 2001:272-281*). It became a duty in the form of military service and defence of the state or payment of taxes. The extent of the duties performed was linked to the number of rights that could be exercised, such as participation in courts and government. Reference should be made to the reforms of Solon and Cleisthenes, but above all to Pericles, who finally shaped civil law. Among the basic principles was equality before the law which, as Trzeciński points out, meant equal treatment before the courts (*Trzeciński 2002:47*). It was made conditional on being born into a local family. Slaves and foreigners were therefore excluded.

In ancient Rome, the issue of citizenship took various forms. They were created along the lines of a municipal state. As Cicero wrote, the state is a matter of the people. The people, on the other hand, are not any collection of people gathered in some way, but must be a huge assembly united on the basis of the recognition of a common right and benefit resulting for the entire community (*Sitek 2004:11*). The first full citizens of Rome were the Quirites. These free-born natives were linked by family ties to the city's protoplasts. At the same time, they constituted the main armed force of the state. The development of citizenship rights in the kingdom referred to the native community of Rome and not to every free-born inhabitant of the city. During the time of the Republic, as a result of the changes in the fifth and third centuries BC, Rome saw the equalisation in citizenship rights of all free inhabitants. The changes did not extend to the conquered territories. Only in the first century BC were they extended to all Italics. However, the inhabitants of the entire Roman Empire became full citizens in 212 AD thanks to the decision of Emperor Caracalla (*Trzeciński 2002:49*). Citizenship was juridical in nature throughout the functioning of the state. In this respect, it represented the most extensive catalogue of rights enjoyed by an individual. It included the state of liberty, position in the state and position occupied in the family. They were not equal because freedmen had a lesser right to vote, could not enter into marriages recognised by Roman law, could not hold public office, and were subject to the law of patronage (subordination to a former owner and the provision of various services).

In the early Middle Ages, citizenship disappeared for a while. It was replaced by tribal affiliation. With the establishment of the state monarchy and the separation of the bourgeoisie, which took advantage of the rivalry between the king and the nobility, they received statutes which created the rights of the citizen as a subject of municipal rights (*Trzeciński 2006:65-82; Grodziski 1963:126-162*).

To be subject to them, a number of requirements had to be met. The basic ones were domicile (permanent residence), coming from a family of citizens (right of blood), and being born in the city (right of land). Over time, ownership of property and thus payment of taxes to the municipal exchequer came into play. In some European cities, it became necessary to be recommended by citizens, to be of wedded descent, to be married locally, to have a "legitimate challenge" and also to have a good reputation. The granting of citizenship was to come down to a question of the degree of general usefulness to the community. For this reason, people who were rich and qualified were often inclined to be admitted (*Trzciński 2002:51*). Over time, social stratification occurred which resulted in the restriction of the rights of some residents. Thus, a distinction was made between the patriciate commoners and the excluded non-tax-paying plebs (*Bardach J. et al. 1999:93*). The rights of urban liberty consisted of, among other things, personal freedom, freedom of movement, inheritance, use of the goods of the land, and freedom of profession (*Goff J. Le 2000:50*). The possession of rights is always linked to obligations. These included the payment of taxes, the obligation of military service and the defence of the city. An interesting conclusion is cited by Trzciński, the twilight of feudal relations meant the gradual adoption of urban rights solutions by the state. The idea was to spread the legal achievements of the bourgeoisie to the whole state.

The next important period for the development of civil rights turned out to be the 18th century and the works of the first liberal thinkers such as John Locke, John James Rousseau that emerged during this period. The works found in this trend lived to see relatively rapid realisation in the achievements of the 'Declaration of the Rights of Virginia' of 1776 or the 'Declaration of the Rights of Man and of the Citizen' of 1789. These pieces of legislation liberated the individual from any guardianship. It recognised liberty, property, security and resistance to oppression as fundamental attributes (*Trzcinski 2002:58*). It should be noted, however, that quite quickly a property censorship was introduced and citizens were divided into active and passive. The Declaration played a great role in the further development of civil and human rights. It was to these that the Basic Laws referred. This represented a new legal solution, as there were already legal acts in Europe accumulating information on the functioning system in a given state. Examples include the French laws of the 15th and 16th centuries, the Henrician Articles of 1573, or the English Republican Constitution of 1653 (*Baszkiwicz 2002:213-214*).

Citizenship in the Duchy of Warsaw

The shape of the Duchy of Warsaw was very much influenced by French constitutional arrangements. The revolutionary constitutions wished to break with the past political and social order. The case was slightly different with the Constitution of 3 May, which took only a partial step forward by redescribing the place of the monarch and parliament in the state, but still distinguished between the noble, bourgeois and peasant states. These differences had a direct impact on the functioning of the Polish state.

Despite the installation of many French legal and administrative solutions in 1807, the solutions enacted at the time of the Great Sejm still functioned in the minds of the Polish elite. At Napoleon's behest, Frederick Augustus appointed to higher official posts only those persons who in the 1880s and 1890s had manifested political activity and belonged to the right wing of the patriotic camp (*Kallas 1970:24*). This had far-reaching consequences for the understanding of law and thus citizenship. It is important to note the great desire to restore the Constitution of 3 May and to refer to Old Polish law during the period of the Principality. However, when Napoleon dictated the constitution, he introduced new solutions, which did not necessarily suit the Polish ruling stratum. The first title (consisting of four articles) guaranteed rights to religious freedom while establishing the Roman Catholic state religion. The fourth article stated "Slavery is abolished. All Citizens are equal before the Law; the state of the people is left under the protection of the Tribunals" (*Constitution of the Principality 1810 Journal of Laws:1*). This state of affairs was developed further in the Constitution. Some reference was made to earlier developments. The nature of citizenship depended on participation in elections, i.e. the citizen's direct influence on government. As said earlier, during the French Revolution, the demands of the first liberals such as Lock or Rousseau concerning citizenship were implemented (*Trzeciński 2006: 121-139*). Following their example, rights were restricted by dividing citizens into active and passive.

Napoleon, introducing a constitution in the Duchy of Warsaw on the basis of the French model, already applied the solutions in France and used the experience gained in creating the systems of other states such as members of the Rhine Union (*Wąsicki 1982*). The whole country of the Duchy of Warsaw was divided into forty communal assemblies (eight of them in the capital) and sejmiks (one per county), which corresponded to districts. The former initially numbered 40, and on the basis of the decree of 24 February 1810 their number rose to

64 extended to include the Galician areas (*Constitution of the Duchy (1810) Journal of Laws:7; Bartel et al. 1964:167*). Their size was defined differently. The assemblies were to have no less than 600 citizens, while the sejmiks were to be located one in each county but had no limitation in number. In addition, it should be noted the advantage of the nobility in terms of the number of deputies elected. They could elect sixty of them, and from 1810 one hundred. The phenomenon of citizenship can therefore be considered to have been differentiated, they were divided into passive and active. The active, on the other hand, were divided by state, which it seems could not have been the case in revolutionary France.

Assemblies and Sejmiks were convened by the King (Article 52 of the Constitution). There was an age censorship system, and people over 21 were eligible to vote. Each district elected one deputy. The electoral rights according to Article 58 were: "1) Every non-nobleman proprietor citizen, 2) Every handicraftsman and supervisor over workshop journeymen, every merchant having his own stock in a shop or warehouse worth 10000 Polish zlotys, 3) All parish priests and vicars, 4) Every artist and citizen distinguished by talents, knowledge or favours done either to commerce 5) Every non-commissioned officer and soldier who, having been wounded or having served several campaigns, has received exemption from service, 6) Every non-commissioned officer and soldier in active service who, for good conduct, has received an honourable decoration, 7) Officers of all ranks" (*Constitution of the Principality (1810) Journal of Rights:11*).

National Guard – organisation and composition

The Guard was established, as mentioned, in November 1806 in Poznań following a decision by the French authorities. The first act on the establishment of the National Guard in Warsaw was not issued until 24 April 1807 (*A.G.A.D., Rada Stanu..., ref. 208:2-3*) On its basis, any person owning property, as well as representatives of professions such as merchants, craftsmen and Christian priests were to enter its composition. However, the clergy, instead of serving, were to pay a predetermined amount to the formation. (*A.G.A.D., Council of State..., ref. 208:2*). In addition to the priests, the Jews were also expected to pay the corresponding sums instead of serving. None of those obliged by law could refuse to perform guard duty. The exceptions were sick persons. In a situation requiring urgent private matters, a guardsman was to find a colleague of the same rank for the duration of his service. Owners of properties located in Warsaw and at the same time holding official posts were to be called up to the Guard, but would continue to

hold their posts. The exceptions were to be those serving in the army. Only upon returning to civilian life did a property owner become a Guardsman (*A.G.A.D., Rada Stanu..., ref. 208:2-3*).

At the request of Prince Józef Poniatowski, the Governing Commission decided on 22 June 1807 to adopt the resolution of the National Guard to all cities and departments. The principles of its formation were based on the previously issued resolution of 24 April 1807. The entire formation was subordinate to the Director (Minister) of War. Direct command was assumed by a designated major general. Its activities included only public tasks, such as guarding the security of its city. By this was meant not only military tasks, but also helping magistrates restore security and tranquillity. This task in the sixth point of the resolution meant fighting demonstrations or similar events that threatened public order.

In towns large enough to call up a minimum of two or three battalions, a regiment was to be organised with a separate staff, which was to include paid officers (i.e. professional soldiers). In total, the regiment was to comprise at least 1,200 men. Its internal organisation was to consist of one lieutenant-colonel, one adjutant-captain, a battalion captain, with one lieutenant-captain attached to each company and two drummers. The smallest unit with paid officers consisted of 120 soldiers an adjunct non-commissioned officer and one doboş. Above this, the (unpaid) staff was to include a lieutenant, a sergeant major, two sergeants and four corporals. Towns with no more than fifty soldiers remained exempt from the formation of Guard detachments (*A.G.A.D., Council of State..., ref. 208:11-12*). Only one unit was to be stationed in each village. At the same time, it was stipulated that military exercises were to take place on Sundays and holidays as a minimum. Soldiers were required to order new uniforms at the time of their appointment. Punctuality and disobedience to superiors were subject to the same penalties as in the professional army.

A special committee was set up to create conscription lists, which was to act on the orders of the Governing Commission and the Director. The resolution, however, does not specify at this point which head of the ministry is being referred to. One must, however, guess that A. Potocki the Director of Police, or the Director of Internal Affairs, had some involvement. In point 11, it is admittedly stated that the Director of War, Prince Józef Poniatowski, was responsible for the organisation and formation of the units. However, as in other matters such as the confiscation of horses and carts for the army, or the gathering of craftsmen to sew uniforms for the army, the Director of Police was to control these initiatives and check that the law was not

being broken (*A.G.A.D., Governing Commission. ref. 57:43; ref. 69:61*). It seems that it may have been similar in the case of the compilation of lists of recruits. It may therefore be asked whether the Minister of Police did not act as a protector of civil rights.

Men between the ages of 18 and 50 were called up. One regiment was to be stationed in the capital, made up of as many battalions as their stretch of the constitution would require. In other words, the organisation was to be expanded according to the number of Guard members. Each soldier was to uniform himself according to the guidelines set out in a separate regulation. The Guards regiment was to have its own staff, which consisted of a regimental major, a senior ordinance officer with the rank of captain present in each battalion, a junior adjutant with the rank of second lieutenant present in each company, then one regimental drummer, one drummer in each battalion and two drummers in each company. As stated in paragraph 9, only they were to receive their pay (*A.G.A.D., Council of State..., ref. 208:3*).

Guard attitudes in the opinions of prefects

The war with Austria started far-reaching changes in the development (mainly numerical and organisational) of the Polish army. At the same time, the conflict revealed various problems related to both military and public security. Influenced by these events, the Council of Ministers and especially the Minister of War were inclined to introduce some changes in the functioning of the National Guard. In response to Prince Józef Poniatowski's letter, between May and July 1810 the Warsaw, Poznan, Bydgoszcz and Lomza prefects sent reports on the state of the formation.

They contained answers to five questions: 1) what is the legal basis for the functioning of the Guard? 2) What is its organisation? 3) To whom does it report? 4) What tasks is it used for? 5) What are the maintenance costs? How many paid officers do they have?

To the first question about the legal basis they answered as the prefect of Poznań indicated the relevant passage of the resolution of the Governing Commission of 22 June 1807. The prefect was indicated as the head of the Guard, only in Warsaw sub-prefects. This was due to the administrative structure of the region. The capital city had a separate administration by decision of the Ruling Commission. The failure to include the capital in the report is to be seen in this. The sub-prefects of the Warsaw department administered the Guard through the mayors. During peacetime, the organisation of the Guard was neglected, according to the Warsaw prefect Franciszek Nakwaski. It was only during the war with Austria that orders were issued to form

detachments in all provincial towns. If there was a shortage of competent people to organise it, it was envisaged, on the prefect's orders, to delegate officers from the capital (of the Warsaw Guard, paid officers) They were to take care of the uniforms and training of the Guard for a few months. According to the decree of the Ruling Commission, everyone was to equip themselves at their own expense. In the small towns of the Warsaw Department, according to Prefect Nakwaski, there were poor people living. For this reason, contributions from the general public began to be organised for the purchase of uniforms. Accounts of the contributions were being compiled at the time of writing. They were to be presented to the Minister of War. No taxes without the consent of the Sejm or no contributions without the consent of the Prince of Warsaw were to be chosen. However, the urgency of the war forced the organisers to carry out a collection of contributions for uniforms. It was not until September 1810 that the Warsaw officers were recalled. The prefect asked Brigadier-General Kamieniecki to order the square commanders to send officers.

Only some reports said that the Guard was organised into companies of different sizes. The size of the company, the number and rank of the officers appointed in it were specified in the document *Etat of Companies of the National Guard*. However, it is not known how many and what classes of troops were in the country in 1811. No information about this survives in central government sources.

In assessing the information given for the second question, the author considers it incomplete. The most comprehensive statement was made by the prefect of the Lomza department, J. Lasocki. In a letter of 12 May 1810, he recalled that he had already issued rescripts on issues relating to the border between military and civil authority. In his next words, he identified the prefect as the head of the National Guard in the department. However, all actions were made with the knowledge of the Minister of War. The prefect therefore administered, while the sub-prefects had the right to use it. At the same time, he pointed out that it was the officials' duty to remain in close contact with the square commanders in the course of their activities. On the other hand, the prefect of the Poznań department, A. Poniński, only acknowledged writing that the Guard was commanded by a major general in the department. The prefect of the Bydgoszcz department, on the other hand, stated that the prefect was in charge. For this the said prefect Nakwaski replied: "ad 2 for the answer". He referred to the answer to the second question, the answer to which was to be the same. One might even hypothesise that it was not treated with due attention. In the author's opinion, Prefect J. Lasocki answered most correctly.

He pointed out the separation of civil and military competence. The rest of the prefects answered incorrectly. This may have been due to the lack of relevant instructions concerning the operation of this formation.

Prefects to the third question relating to what it was used for generally gave similar answers. J. Lasocki and A. Poniński wrote interestingly. The former reported that they had recently had the 1st Cavalry Regiment within the department's boundaries. Up to now the Guards had often been used. In all the towns especially in the county capitals the guard was in charge. "The duties inside the city at the assistance of the Jurisdiction at the guard of the Treasury Kasses, Prisoners y warehouses take place is compelled, above this escorting of the different occurring transports to the exekutions for the Treasury Remanents today most practiced is used." This was in an almost complete picture of the actual duties performed by the guardsmen. What was lacking here was the consistency that organising transports should be regarded as. A. Poniński, on the other hand, laconically described the obligations themselves, but emphatically stated what the service meant for the soldiers themselves - bankruptcy. In addition, he assessed the Guard as completely ineffective in prosecuting deserters. The prefects of Bydgoszcz and Warsaw provided brief information about the Guard and the carrying out of various transports.

They also briefly answered questions four what tasks it was used for. Often mentioned as the first was the prefect J. Lasocki, who, in addition to indicating the paid staff, pointed out the need to enlarge it with the commanders of all localities. This was to mobilise them to better service. The paid staff consisted of one major, two adjutant captains, senior sergeants (the number was not given), and all the doblers. At the same time, he called for the rearmament of this formation. He considered it necessary to establish a regimental chancellery in the 'active corps' and to supply it with stationery. At the same time, the guardsmen should be allowed to store food. Especially when organising transport and intervening in other localities. The Warsaw prefect stated the absence of any costs outside Warsaw (he did not include it in his report). Prefect Poniński (Poznań) indicated only the cost of uniforms. He provided precise information on this subject like all prefects in the form of a table. Similar to J. Lasocki, albeit laconic, information was provided by the prefect of Bydgoszcz. He indicated the uniforms, the purchase of drums, the payment of drummers (he had not mentioned this before).

To the fifth question concerning the number of paid officers, only the prefect of Bydgoszcz had one officer, Captain Zawidzki (drawing the salary of a lieutenant) appointed by the governor of Toruń. Not counting Warsaw, the rest had no paid soldiers in their department.

The Guard faced the same problems as a shortage of weapons and uniforms and also the attitude of the unpaid soldiers themselves proved inadequate. They were supposed to turn service into feasting. This was to lead to drunkenness and degeneracy. The consequences were to be family poverty and a decline in craftsmanship. In addition, there was a lack of competence (e.g. they were not good at catching deserters).

References

A.G.A.D. (1807). Komisja Rządząca, Akta Komisji Rządzącej co do Dyrektora Policji, sygn. 57.

A.G.A.D. (1807). Komisja Rządząca, Akta Komisji Rządzącej co do Dyrektora Policji, sygn. 69.

A.G.A.D. (1807-1813). Rada Stanu i Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, seria II, sygn. 208.

Bardach J., Leśniadorski B., Pietrzak M. (1999) *Historia ustroju i prawa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze PWN. 696 p.

Bardach J. (1965). Czy istniało obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej?: w związku z pracą S. Grodzkiego „Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej”. *Czasopismo prawnohistoryczne* t. 17, z. 2.

Baszkievicz J. (2002). *Powszechna historia ustrojów państwowych*. Gdańsk: Arche. 399 p.

Gembarzewski B. (1912). *Wojsko polskie: Księstwo Warszawskie. 1807-1814*. Warszawa: Gebethner. 362 p.

Goff J. Le. (2000). *Człowiek średniowiecza*. Warszawa: Świat Książki. 471 p.

Grodziski S. (1963). *Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej*. Kraków: UJ, PWN. 299 p.

Grodziski S. (1976). *W Królestwie Galicji i Lodomerii*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 301 p.

Jacynowska M., Musiał D., Stępień M. (2001). *Historia starożytna*. Warszawa: Trio. 738 p.

Kallas M. (1970). *Konstytucja Księstwa Warszawskiego. Jej powstanie, systematyka i główne instytucje w związku z normami szczegółowymi i praktyką*. Toruń: Wydane na zlecenie PAN. 205 p.

Karpińska M. (1999). *Złodzieje, agenci, policyjni strażnicy...: przestępstwa polskie w Warszawie 1815-1830*. Warszawa: DiG. 169 p.

Kłoczkowski J. (2001). Tradycje społeczeństwa obywatelskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. *Lithuania* nr. 2, pp. 50-60.

Konstytucja Księstwa Warszawskiego [z dnia 22 lipiec 1807 r.] *Dziennik Prawa Księstwa Warszawskiego* 1810 r. t. 1 nr. 1.

Maciejewska B., Maciorowski M. (2018). *Władcy Polski. Historia na nowo opowiedziana*. Warszawa: Wydawnictwo Agora. 1264 p.

Misiuk A. (2015). *Historia bezpieczeństwa wewnętrznego w Polsce. Zarys dziejów instytucji i służb w latach 1764–1990*. Warszawa: Difin. 263 p.

Nowak A., Sulima Kamiński A. (1999). O tradycja obywatelskich Rzeczypospolitej. *Arcana: kultura, historia, polityka*, nr. 2, s. 5-20.

- Павловський Б. (1909). *Лвів в 1809*. Львів: Товариство Милосників Преслої Лвова. 82 п.
- Павловський Б. (1948). *Варшава в р. 1809*. Торунь: Вывавництво Товариства Наукового в Торуніу. 167 п.
- Павловський Б. (1999). *Война польско-аустриачка 1809 р.* Варшава: Volumen. 374 п.
- Павловський Б., (1928). *З дзейов кампані 1809 року в Галіці вшходней*. Львів. 286 п.
- Пташнік Я. (1921). *Обывателство мейске в давней Польсе*. В. м. 511 п.
- Ратайчык Л. (1971). *Роль войск в кшталтованіу польскей швядомосці народowej в окресі влк вьзволеччых XVIII і XIX*. Варшава: WAP (бібл. CBW)
- Ратайчык Л. (1980). *Гісторія войсковосці*. Варшава: MON (бібл. CBW)
- Сітек Б. (2004). Увагі о паістві вевдуг Сьцєрона. Крайевскі П., Сітек Б. (ред.) *Рьзмскіе право публічне*, с. 9-15. Олштын Вывавництво UWM.
- Стасевскі Я. (1929). Старціе польско – німецьке о мундур торунскей гвардіі народowej за Ксієства Варшавскего, *Запскіе Товариства Науковосца в Торуніу*, том 8, нр. 2, с. 33-43.
- Стасевскі Я. (1929). Гвардіе народове в часах Ксієства Варшавскего, *Прзеглд Гісторычно-Восковосца*, Р. 1, с. 99-131.
- Сзонерт М. (2017). Обывателство завведзюных надзее? Почзткі обывателства паіствового на зяміах польскіх, *Студія Миграьїне – Прзеглд Полонїїне*, Р. 43, з. 1, с. 29-61.
- Трзцінскі К. (2002). Обывателство в Европіе: ідея і єей вьраз формальнь в перспекьїве гісторычней, *Студія Европейске*, нр. 2, с. 45-67.
- Трзцінскі К. (2006). *Обывателство в Европіе: з дзейов ідеї і інстытуєї*. Варшава: Вывавництво Науковосца „Scholar”. 306 п.
- Бартел В., Косім Я., Ростокскі В. (ред.). (1964). *Уставодавство Ксієства Варшавскего т. I*. Варшава: Паіствове Вывавництво Науковосца. 176 п.
- Васічскі Я. (1982). *Рзеса і паіства німецьке 1789-1815*. Познаь: Вывавництво Познаьске. 435 п.
- Вьсзчельскі Л. (2000). *Гісторія мьшлі войскowej*. Варшава: Bellona. 336 п.

Влодаркєвіч В., Мельнік М.

ГРОМАДЯНСЬКІЙ ОБОВ'ЯЗОК ЗАХИСТУ БАТЬКІВЩИНИ – ПОГЛЯДИ ПРЕФЕКТИВ ВАРШАВСЬКОГО ГЕРЦОГСТВА НА СТАН НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ

У статті розглядаються важливі питання громадянського обов'язку у Варшавському герцогстві (1807 – 1814) на прикладі Національної гвардії. Призов до армії завжди означав значну зміну способу життя. Захист батьківщини, охорона її безпеки є одним з основних громадянських обов'язків. Служба в Національній гвардії була прикладом перебування у двох сферах: цивільній та військовій. Послання обов'язків військовослужбовця з професійними обов'язками виявилось досить проблематичним. Це було важким фінансовим тягарем і значним втручанням у сферу приватного життя. Світло на цю проблему пролили результати опитувань, проведених серед префектів Варшавського, Познанського, Бидгощського та Ломжинського відділів. Це суттєво доповнило документацію центральних органів влади, яка відображає офіційну точку зору.

Ключові слова: Національна гвардія, Варшавське герцогство, суспільство, громадянство, адміністрація Варшавського герцогства.

АДАПТАЦІЯ ЛЕГКИХ БАГАТОЦІЛЬОВИХ ГЕЛІКОПТЕРІВ ДО ВИКОНАННЯ УДАРНИХ ЗАВДАНЬ: ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОЛЬЩІ

Стаття присвячена аналізу програм переобладнання легких багатоцільових гелікоптерів в ударні, які реалізовувались в Польщі з кінця 1960-х років і до початку XXI століття. Завдяки наявності власної виробничої бази і конструкторського бюро вдалось створити низку відповідних варіантів гелікоптерів Мі-2 і W-3. На початку 1970-х років Збройні сили Польщі отримали кілька варіантів Мі-2, здатних використовувати різні системи озброєння (стрілецьке озброєння, некеровані ракети або протитанкові керовані ракети). Аж до початку 2020-х років ці гелікоптери служили в частинах першої лінії, хоч і не зазнали за період служби жодної модернізації.

Мі-2, незважаючи на обмеженість льотних характеристик і слабе озброєння, використовувались як класичні ударні гелікоптери – альтернатива значно дорожчих Мі-24. Озброєні варіанти W-3 призначались для інших завдань – насамперед, забезпечення дій аеромобільних підрозділів. Ударні функції при цьому поєднували як другорядні. Особливо слід відзначити озброєний рятувальний гелікоптер W-3PL, який з'явився на початку XXI століття і отримав повністю оновлене бортове обладнання, відповідне сучасним стандартам.

Ключові слова: армійська авіація, багатоцільовий гелікоптер, ударний гелікоптер, модернізація, Польща.

Постановка проблеми та її актуальність. Питання озброєння легких багатоцільових гелікоптерів і адаптації їх до виконання завдань вогневої підтримки порушувалось фактично з моменту появи військових гелікоптерів. Лишається воно актуальним і зараз з огляду на можливість створення недорогої альтернативи класичним ударним гелікоптерам – важким і дорогим у виробництві та експлуатації. Особливо цікавим для України є історичний досвід Польщі, яка свого часу адаптувала для виконання ударних завдань

Каляєв Анатолій Олександрович, доктор наук з державного управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку, професор; завідувач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Скорич Лілія Василівна, кандидат історичних наук, доцент; професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Каляєв А. О., Скорич Л.В., 2024.

гелікоптери Мі-2, а такі машини, як відомо, експлуатуються і Силами оборони України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Питання переобладнання легких гелікоптерів для виконання ударних завдань в українській історіографії досі знайшли мінімальне відображення. Можна відзначити лише статтю В. Мельника, де міститься коротка згадка про це (Мельник, 2022:326-327). Зрозуміло, що набагато більше уваги цій проблемі приділяють польські дослідники. Насамперед відзначимо роботи М. Русецького, а також А. Голомбка та А. Врони, присвячені історії гелікоптера Мі-2 (Rusiecki, 2017; Rusiecki, 2020; Gołqbek & Wrona, 2016). Роботи зі створення озброєних варіантів багатоцільового гелікоптера Sokół висвітлювались у дослідженнях вже згаданих А. Голомбка та А. Врони, а також П. Абрашека, Г. Ковальчика, А. Мацієвського (Gołqbek & Wrona, 2020a; Gołqbek & Wrona, 2020b; Abraszek, 2011; Kowalczyk, 2007; Maciejewski, 2016).

Мета та завдання дослідження. Наше дослідження має на меті висвітлити програми переобладнання легких багатоцільових гелікоптерів в ударні, які реалізовувались в Польщі починаючи з другої половини 1960-х років. На основі цього аналізу визначити загальні тенденції адаптації легких гелікоптерів до виконання завдань вогневої підтримки наземних військ.

Виклад основного матеріалу дослідження. Авіаційна промисловість Польщі почала освоєння виробництва гелікоптерів в середині 1950-х років. У 1956 – 1965 рр. авіазавод в м. Свіднік випускав за радянською технічною документацією Мі-1 – легкий одномоторний гелікоптер з поршнеvim двигуном. В Польщі він отримав позначення SM-1 і виготовлявся у кількох варіантах (загалом 1597 екземплярів). На його основі польські фахівці спроектували SM-2 – удосконалений варіант зі збільшеною місткістю, виготовлений невеликою серією (86 машин) (Мухеев, 1998:10). Цей досвід став основою для формування спеціалізації польської авіаційної промисловості в рамках Ради економічної взаємодопомоги: виробництво і удосконалення легких багатоцільових гелікоптерів. Орієнтувалось це виробництво на задоволення потреб не лише Польщі, але передусім СРСР, а також інших країн «соціалістичного табору».

У 1964 р. на заводі у Свідніку почалась підготовка до виробництва спроектованого в СРСР гелікоптера Мі-2. Це була досить передова в технологічному відношенні машина, обладнана газотурбінними, а не поршневими двигунами; до того ж – єдиний

на той час у світі двомоторний гелікоптер у своїй ваговій категорії. Виробництво не було ліцензійним у звичному розумінні: керівництво радянської авіаційної промисловості не планувало випуску Мі-2 в СРСР, а завод у Свідніку розглядався, фактично, як звичайний радянський авіазавод, тільки розташований за межами СРСР. Передача технічної документації обумовлювалась низкою обмежень – завод не міг вносити жодних серйозних змін в конструкцію гелікоптера (це обмеження зняли лише у 1974 р.). Радянська сторона навіть не дозволила надати гелікоптеру польське позначення (планувалось назвати його SM-3) – машина випускалась під назвою Мі-2 (*Rusiecki, 2020:8-9*). Виробництво Мі-2 в Польщі тривало двадцять років (1965 – 1985 рр.), а його загальний обсяг склав 5148 екземплярів (*Goląbek & Wrona, 2016:89*). Як і у випадку з Мі-1, переважна більшість Мі-2 була експортована до СРСР.

У 1972 р. конструкторське бюро заводу у Свідніку почало проектування нового багатоцільового гелікоптера, який мав би замінити Мі-2. Робота велась у тісній співпраці з московським конструкторським бюро Міхаїла Міля, тому проєкт спочатку позначався В-3 (Мі-3). Однак остаточне доопрацювання конструкції й підготовку її до серійного виробництва здійснювали польські інженери. Тому в серійному варіанті гелікоптер позначається W-3 Sokół. Льотні випробування першого прототипу почались 1979 р., а серійне виробництво – 1986 р. (*Goląbek & Wrona, 2020a: 35-36*). Передбачалось, що як і випадку з Мі-2, основним покупцем W-3 стане Радянський Союз, однак через розпад СРСР ці наміри не справдилися (в СРСР у 1988 – 1990 рр. надійшло тільки 20 W-3). Це позначилось і на обсязі виробництва гелікоптерів Sokół – до 2015 р. виготовили понад 180 таких машин. Основним же їх користувачем стали Збройні Сили Польщі (авіація Сухопутних військ, Повітряні Сили і авіація ВМС).

І Мі-2, і W-3 первісно проектувались як багатоцільові неозброєні машини – для перевезення особового складу і невеликих вантажів, евакуації хворих і поранених, пошуково-рятувальних операцій, підготовки майбутніх пілотів тощо. В радянській системі озброєння просто не було місця для легкого ударного гелікоптера – функції підтримки наземних частин мав виконувати значно важчий Мі-24. Пропонувався він і для союзників з Організації Варшавського договору (ОВД). Однак висока ціна Мі-24 в поєднанні зі складним економічним становищем Польщі не дозволяли розраховувати на закупівлю цією країною достатньої кількості

таких гелікоптерів. Тож доповненням до повноцінних ударних гелікоптерів Мі-24 мали стати озброєні легкі машини Мі-2. Такий підхід назагал не був оригінальним. В 1970-х роках його практикували в країнах НАТО, зокрема у Франції та ФРН, де були створені протитанкові варіанти легких багатоцільових гелікоптерів (відповідно, Во-105 і Gazelle). Однак з країн – членів ОВД його реалізували лише в Польщі.

Упродовж 1967 – 1970 рр. в Польщі була реалізована науководослідна робота під шифром *Żmija*, метою якої було створення озброєного варіанта гелікоптера Мі-2У (*Goląbek & Wrona, 2016:92*). Результатом стала поява двох модифікацій гелікоптера:

- Мі-2US, озброєння якого складалось з вбудованої нерухомої 23-мм гармати НС-23КМ (боєкомплект 100 снарядів) і чотирьох 7,62-мм кулеметів ПКТ (боєкомплект по 500 набоїв), встановлених на двох фермах по боках фюзеляжу;

- Мі-2URN – ніс гармати НС-23КМ, але замість кулеметів – два блоки Mars-2М на шістнадцять 57-мм некерованих авіаційних ракет (НАР) С-5 кожен (*Rusiecki, 2017:52*).

У 1971 – 1973 рр. Військо Польське отримало 31 гелікоптер Мі-2US. Досить швидко стало зрозуміло, що застосований на цій машині склад озброєння буде абсолютно непридатний на Європейському театрі воєнних дій – він надавався, хіба що, для протипартизанських операцій в районах зі слабкою ППО. Тож до кінця 1970-х років усі гелікоптери Мі-2US переобладнали в інші варіанти – здебільшого, у Мі-2URN.

Випуск останнього варіанта почався наприкінці 1972 р. Військо Польське отримало 26 Мі-2URN, з них вісім новозбудованих і 18 – перероблених з Мі-2US (*Rusiecki, 2020:29-30*).

Наступним логічним кроком стало створення протитанкового варіанта Мі-2 – Мі-2URP (НДР шифр *Salamandra*). Для його озброєння обрали найпростішу з можливих опцій – протитанкову керовану ракету (ПТКР) 9М14М «Малютка-М» з ручною системою наведення та ефективною максимальною дальністю пуску 2000 м. На бічних фермах для підвіски озброєння встановили чотири пускові установки (ПУ) для ПТКР. Ще чотири ракети транспортуються у вантажній кабіні Мі-2URP – їх можна перезарядити силами екіпажу під час короткої посадки. Апаратура наведення ракет встановлена в кабіні оператора. Крім цього, гелікоптер мав вбудовану 23-мм гармату – як і на варіантах Мі-2US/URN.

Випробовування Мі-2URP почались 1972 р., а серійне виробництво здійснювалось упродовж 1975 – 1984 рр. Його обсяг склав 44 машини (*Rusiecki, 2017:54*). Гелікоптери Мі-2URP разом з Мі-2URN надійшли на озброєння 49-го і 56-го полків бойових гелікоптерів, де експлуатувались спільно з Мі-24, купленими в СРСР Мі-24 (*Мельник, 2022:326-327*).

На початку 1980-х років з'явилися нові варіанти Мі-2. З 1982 р. проектувався гелікоптер Мі-2URS, озброєний ракетами класу «повітря-повітря» 9M32M «Стріла-2М» (від однойменного ПЗРК). На ньому встановили дві пускові установки Gad для двох ракет 9M32M кожна. Передбачалось використовувати Мі-2URS для знищення ворожих гелікоптерів. Однак випробування показали недостатню ефективність такого комплексу озброєння, зокрема, меншу від розрахункової дальність прицільного пуску. Тому Мі-2URS серійно не випускався. Натомість ПУ Gad включили до складу модернізованого гелікоптера Мі-2URP, який отримав позначення Мі-2URP-G (шифр НДР Gnieuwosz-Salamandra). В такій конфігурації гелікоптер міг нести або ПТКР, або ракети «повітря-повітря». У варіанті Мі-2URP-G наприкінці 1984 р. виготовили три останні екземпляри Мі-2URP (це були одночасно останні гелікоптери родини Мі-2, передані Війську Польському), а в ході модернізації ПУ Gad встановили і на решті гелікоптерів цього підтипу (*Goląbek & Wrona, 2016:98*). Мі-2URP і Мі-2URP-G замість керованого озброєння могли нести і НАР. Іноді використовувався мішаний варіант: з одного борту підвішувались дві ПТКР «Малютка-М», а з іншого – блок Mars-2М.

Специфічним озброєним варіантом гелікоптера став Мі-2 Platan, призначений для дистанційного встановлення мінних загодожень. Робота над цим проектом почалась 1977 р. Були опрацьовані кілька варіантів пристроїв для встановлення мін, поки не зупинились на оптимальному, випробуваному в 1984 – 1985 рр. Він являв собою стелаж у вантажній кабіні, на який можна було встановити до 20 трубчастих напрямних. Кожна з них містила шість мін MN-111 або дев'ять MN-121. У 1988 – 1990 рр. виготовили (шляхом переобладнання з раніше випущених Мі-2) 20 гелікоптерів Мі-2 Platan, які розподілили між двома полками бойових гелікоптерів. Систему Platan зняли з озброєння в другій половині 1990-х рр. (*Rusiecki, 2020:33*).

З 1978 р. Польща отримувала гелікоптери Мі-24Д і Мі-24В, але до 1986 р. надійшло тільки по 16 машин кожного варіанта. Цього вистачило для комплектування однієї ескадрильї в кожному

полку бойових гелікоптерів (Мельник, 2022:326). Тож основу озброєння цих полків надалі склали озброєні варіанти Мі-2. В другій половині 1990-х років Мі-2 експлуатувались в п'яти ескадрильях у складі цих двох полків. Після вичерпання у 2012 р. запасів ПТКР «Фаланга» і «Штурм» (які використовувались на Мі-24Д/В) єдиним протитанковим засобом армійської авіації Польщі залишились ПТКР «Малютка-М» на гелікоптерах Мі-2URP/URP-G. У 2021 р. в строю ще залишалось близько 15 таких машин (Cielma, 2021:9).

Деяку кількість озброєних Мі-2 виготовили на експорт. Зокрема, для НДР частину з 48 придбаних гелікоптерів цього типу виконали в озброєних варіантах, аналогічних Мі-2US і Мі-2URN, але без вбудованої гармати. Деяка кількість озброєних Мі-2 потрапила також до Чехословаччини, Болгарії, Лівії та Нікарагуа. Останнім покупцем цього варіанта стала Бірма (М'янма). У цю країну в 1990 – 1992 рр. продали 22 гелікоптери зі змішаним складом озброєння від Мі-2US/URN (дві пускові установки Mars-2M і чотири кулемети ПКТ, але без вбудованої гармати) (Rusiecki, 2017:61).

Створення озброєних варіантів гелікоптера W-3 так само, як і Мі-2 пройшло кілька етапів. Концептуальні роботи в цьому напрямку велись з середини 1980-х років, а детальне проектування розпочалось у 1988 р. Проєкт W-3U (шифр НДР Żmija) передбачав створення десантно-бойового варіанта гелікоптера, обладнаного прицільними пристроями в кабіні екіпажу і бічними балками для підвіски озброєння. Однак цей проєкт лишився тільки на папері. У прототипі втілили варіант W-3U-1 (шифр НДР Aligator-Salamandra). На цій машині з лівого борту фюзеляжу встановили нерухому 23-мм двоствольну гармату ГШ-23Л, а з лівого – станцію наведення ПТКР «Штурм-В». На бічних балках можна було підвісити вісім ПТКР «Штурм-В» або чотири десятизарядних блоки Б-8-10 для 80-мм НАР С-8. Випробувались і інші варіанти озброєння – наприклад, ПТКР «Малютка-М» чи пускові установки Gad-S для ракет класу «повітря-повітря» 9М32МЛ «Стріла-2М». Доповненням служили два 7,62-мм кулемети ПКЛ у бічних дверях вантажної кабіни. Прототип W-3U-1 успішно випробовувався у 1990 – 1992 рр. Однак у той час Польща проходила період суспільно-політичної трансформації, одним з наслідків якого стала поява тенденції до заміни (бодай у перспективі) озброєння радянських взірців на західні. В такій ситуації W-3U-1 не мав

шансів потрапити на озброєння Війська Польського. Програму Aligator-Salamandra закрили. Прототип, надавши йому нове позначення W-3UT, в середині 1992 р. продали до М'янми (*Goląbek & Wrona, 2020a:36-37*).

Для інтеграції на гелікоптер W-3 західних технологій потрібна була зарубіжна фірма-партнер. Такою стала Kentron з ПАР. Результатом співпраці став прототип W-3WB Huzar (використовувалось також позначення W-3K – від фірми Kentron), випробування якого почались у 1993 р. Гелікоптер отримав передовий для свого часу пошуково-прицільний комплекс HSOS з телевізійним і тепловізійним каналами, можливістю інтеграції лазерного далекоміра, а також емітером кодованого лазерного випромінення. Останній пристрій служив для наведення на ціль ПТКР – південноафриканських ZT-35 Swift (з системою наведення у промені лазера) та американських Hellfire (з напівактивним наведенням на відбитий від цілі промінь лазера). Пілот мав нашоломний приціл HSS. Випробування прототипу назагал пройшли успішно, однак подальша реалізація проєкту була припинена після того, як переговори про трансфер технологій до Польщі зайшли в тупик (*Goląbek & Wrona, 2020a:37-38*).

Першим серійним озброєним варіантом гелікоптера став W-3W Huzar – зі спрощеним складом обладнання і без можливості застосовувати ПТКР. Крім вбудованої гармати ГШ-23Л (з правого боку фюзеляжу), ця машина могла нести блоки НАР Б-8-10, контейнери з малокалібрними бомбами ZR-8 та систему мінування Platan. Прототип W-3W почав випробування в листопаді 1993 р., а вже наступного року до Війська Польського надійшли перші серійні машини. До 2000 р. виготовили 45 гелікоптерів, у тому числі 23 у варіанті W-3WA – на базі удосконаленого планера, який відповідав західним нормам (*Goląbek & Wrona, 2020a:40-41*).

Гелікоптери W-3W/WA служать у складі 25-ї бригади повітряної кавалерії, а їхнім основним завданням є підтримка аеромобільних операцій (*Мельник, 2022:328*). У 2021 р. в строю лишалось 27 таких машин (*Cielma, 2021:9*).

Дальшим розвитком W-3W/WA мав стати гелікоптер W-3WB (другий з таким позначенням), склад озброєння якого планувалось розширити за рахунок сучасних ПТКР західного виробництва, а також 20-мм автоматичної гармати на рухомій підфюзеляжній установці (замість нерухомої ГШ-23Л). Створення його відбувалось в рамках Стратегічної урядової програми Huzar, затвердженої у травні 1995 р. В результаті конкурсного відбору для озброєння

W-3WB в 1997 р. було обрано ізраїльську ПТКР Rafael NT-D. Однак уряд Польщі не затвердив це рішення, і у 1999 р. Стратегічну урядову програму Huzar закрили (Goląbek & Wrona, 2020a:42-43). Альтернативою для програми Huzar мала стати модернізація ударних гелікоптерів Мі-24Д/В. Однак і ця програма завершилась нічим (Pacholski, 2019).

Прототип W-3WB так і не був виготовлений, але певним побічним продуктом цієї програми стала ініціативна робота підприємства PZL-Świdnik з обладнання гелікоптера французькою прицільною системою Viviane та озброєння ПТКР HOT-3 (французько-німецької розробки). Ці системи у 1999 р. були встановлені і випробувані на прототипі W-3K, однак трактувався він виключно як демонстратор технологій, і впровадження цього варіанта у серійне виробництво не планувалось (Maciejewski, 2016:72).

Наступний озброєний варіант гелікоптера – W-3PL Głuszec – створювався з 2003 р. Концептуально це не класичний ударний гелікоптер, а машина для бойового пошуку й порятунку (Combat SAR). Тобто, озброєння такого гелікоптера трактувалось не як основний бойовий засіб, а як допоміжний – для забезпечення пошуково-рятувальних операцій за умов активної протидії з боку ворога. Суттєвою вимогою для W-3PL стала адаптація до вимог НАТО щодо гелікоптерів поля бою (Abraszek, 2011:70-71). Було повністю оновлене обладнання кабіни з заміною традиційних приладів багатофункційними індикаторами. Гелікоптер обладнали новою інтегрованою навігаційною системою, оптоелектронною головою Toplite (ізраїльського виробництва), а також українською станцією самозахисту КТ-01В «Адрос» (Kowalczyk, 2007:44-45). Вбудоване озброєння замість нерухомої гармати ГШ-23Л складалось з 12,7-мм кулемета WKM-Bz (боєкомплект 350 набоїв) на рухомій турелі під носовою частиною фюзеляжу. Його доповнювали два кулемети UKM-2000 (калібру 7,62 мм) у бічних дверях вантажної кабіни. На зовнішній підвісці W-3PL може нести такі ж системи озброєння, як і W-3W/WA, а також контейнери УПК-23-250 (в контейнері знаходиться гармата ГШ-23Л і 250 снарядів) (Abraszek, 2011:72).

Гелікоптери W-3PL не виготовлялись «з нуля», а переобладнувались з вживаних W-3WA. Прототип почав випробування в січні 2007 р., а наприкінці 2010 р. разом з ще трьома гелікоптерами був переданий у бойову рятувальну ескадрилью одного з

полків бойових гелікоптерів. У 2015 – 2016 рр. у варіант W-3PL переобладнали ще чотири гелікоптери (*Goląbek & Wrona, 2020b:36*). Одна з машин цієї партії у 2016 р. використовувалась як демонстратор протитанкового варіанта, озброєного ПТКР Spike ER (вісім ракет) або Spike NLOS (чотири). Але серійні W-3PL протитанкового озброєння не отримали (*Maciejewski, 2016:73-74*).

Висновки. Польський досвід адаптації легких багатоцільових гелікоптерів до виконання ударних функцій спирався на промислову і технологічну базу – наявне виробництво таких гелікоптерів. Перші спроби полягали у створенні спеціалізованих варіантів Mi-2, обладнаних однією конкретною системою озброєння (стрілецьке озброєння, некеровані ракети або протитанкові керовані ракети). В ході розвитку конструкції з'явився варіант, спроможний застосовувати різні системи озброєння. При створенні відповідних варіантів гелікоптера W-3 одразу враховувався принцип універсалізації – можливості використання різноманітного озброєння. Однак, на відміну від Mi-2, на серійні W-3 так і не вдалось інтегрувати протитанкові керовані ракети (хоч прототиби з таким озброєнням успішно випробовувались).

Озброєні варіанти Mi-2 з початку 1970-х років і аж до початку 2020-х служили в підрозділах бойових гелікоптерів, основним завданням яких була вогнева підтримка наземних військ. При цьому від початку 1980-х років вони не пройшли жодної модернізації. Їхнє озброєння і прицільне обладнання лишались на старому рівні, невідповідному умовам XXI століття. Озброєні варіанти W-3 створювались для інших завдань – насамперед, для підтримки аеромобільних операцій. Ударні функції при цьому поставали як другорядні. Специфічним варіантом став озброєний рятувальний гелікоптер W-3PL, який єдиний з проаналізованих нами модифікацій отримав повністю оновлене бортове обладнання, відповідне сучасним стандартам.

Польський досвід створення озброєних варіантів легких багатоцільових гелікоптерів доцільно детальніше вивчити і українським фахівцям, враховуючи, що Сили оборони України експлуатують певну кількість гелікоптерів Mi-2.

Використані посилання

- Мельник В.В. (2022). Авіація сухопутних військ Польщі у 1994-2021 рр.: еволюція організаційної структури та озброєння. *Військово-науковий вісник*. Вип. 38. С. 322–333.
- Михеев В.Р. (1998). Милевская «единичка». *Авиация и время*. № 4. С. 4–10.
- Abraszek P. (2011). Głuszec (wreszcie) w linii. *Nowa Technika Wojskowa*. № 3. P. 70–76.
- Cielma M. (2021). Wojskowa flota śmigłowcowa Polski. *Nowa Technika Wojskowa*. № 6. P. 6–11.
- Gołąbek A. & Wrona A. (2016). Śmigłowce Mi-2 w polskim lotnictwie wojskowym. *Lotnictwo Aviation International*. № 11. P. 88–98.
- Gołąbek A. & Wrona A. (2020a). Uzbrojone Sokoły. Prototypy z uzbrojeniem kierowanym i śmigłowiec uzbrojony W-3W/WA. *Lotnictwo*. № 4-5. P. 34–45.
- Gołąbek A. & Wrona A. (2020b). Uzbrojone Sokoły. W-3PL Głuszec i PZL W-3WA WPW. *Lotnictwo*. № 6. P. 32–40.
- Kowalczyk H. (2007). Śmigłowiec W-3 Głuszec. *Lotnictwo*. № 12. P. 40–47.
- Maciejewski A.M. (2016). Przeciwpancerny Głuszec. *Wojsko i Technika*. № 10. P. 72–75.
- Pacholski Ł. (2019). Powrót do przeszłości, czyli modernizacja Mi-24. *Wojsko i Technika*. № 3. P. 52–53.
- Rusiecki M. (2017). Mi-2 śmigłowiec do wszystkiego. Wersje wojskowe. *Lotnictwo Aviation International*. № 5. P. 48–63.
- Rusiecki M. (2020). *Mi-2*. Warszawa: Edipresse. 64 p.

References

- Melnyk V.V. (2022). Aviation of the Polish ground forces in 1994-2021: evolution of the organizational structure and armament. *Military-scientific bulletin*. Vol. 38. P. 322–333 (ukr).
- Mikheev V.R. (1998). Mil's «One». *Aviation and Time*. № 4. P. 4–10 (rus).
- Abraszek P. (2011). Głuszec (wreszcie) w linii. *Nowa Technika Wojskowa*. № 3. P. 70–76 (pol).
- Cielma M. (2021). Wojskowa flota śmigłowcowa Polski. *Nowa Technika Wojskowa*. № 6. P. 6–11 (pol).
- Gołąbek A. & Wrona A. (2016). Śmigłowce Mi-2 w polskim lotnictwie wojskowym. *Lotnictwo Aviation International*. № 11. P. 88–98 (pol).
- Gołąbek A. & Wrona A. (2020a). Uzbrojone Sokoły. Prototypy z uzbrojeniem kierowanym i śmigłowiec uzbrojony W-3W/WA. *Lotnictwo*. № 4-5. P. 34–45 (pol).
- Gołąbek A. & Wrona A. (2020b). Uzbrojone Sokoły. W-3PL Głuszec i PZL W-3WA WPW. *Lotnictwo*. № 6. P. 32–40 (pol).
- Kowalczyk H. (2007). Śmigłowiec W-3 Głuszec. *Lotnictwo*. № 12. P. 40–47 (pol).
- Maciejewski A.M. (2016). Przeciwpancerny Głuszec. *Wojsko i Technika*. № 10. P. 72–75 (pol).
- Pacholski Ł. (2019). Powrót do przeszłości, czyli modernizacja Mi-24. *Wojsko i Technika*. № 3. P. 52–53 (pol).
- Rusiecki M. (2017). Mi-2 śmigłowiec do wszystkiego. Wersje wojskowe. *Lotnictwo Aviation International*. № 5. P. 48–63 (pol).
- Rusiecki M. (2020). *Mi-2*. Warszawa: Edipresse. 64 p. (pol).

Kalyayev A., Skorych L.

**ADAPTATION OF LIGHT MULTIPURPOSE HELICOPTERS TO
THE PERFORMANCE OF ATTACK TASKS: THE HISTORICAL
EXPERIENCE OF POLAND**

The article is devoted to the analysis of the conversion programs of light multipurpose helicopters into attack helicopters, which were implemented in Poland from the late 1960s to the beginning of the 21st century. Thanks to the presence of its own production base and design bureau, it was possible to create a number of suitable variants of the Mi-2 and W-3 helicopters. In the early 1970s, the Armed Forces of Poland received several variants of the Mi-2, capable of using different weapons systems (small arms, unguided missiles or anti-tank guided missiles). Until the early 2020s, these helicopters served in parts of the first line, although they did not undergo any modernization during the period of service.

The Mi-2, despite its limited flight characteristics and weak armament, was used as a classic attack helicopter – an alternative to the much more expensive Mi-24. Armed variants of the W-3 were intended for other tasks - primarily, ensuring the actions of airmobile units. At the same time, the impact functions appeared as secondary. The armed rescue helicopter W-3PL, which appeared at the beginning of the 21st century and received a completely updated on-board equipment that meets modern standards, should be especially noted.

Keywords: army aviation, multipurpose helicopter, attack helicopter, modernization, Poland.

УДК 94(327)355.48(470+571:477) «2014/2023»

ПИТЛЬОВАНА Л. Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-5700-9992>

ГНЄВАШЕВА А. В.

<https://orcid.org/0009-0008-0973-3637>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.42.2024.247-253>

ДИНАМІКА ВІДНОСИН МІЖНАРОДНОГО СПІВТОВАРИСТВА З УКРАЇНОЮ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЇ

Рецензія на монографію: Віднянський С., Мартинов А. Російсько-українська війна та міжнародне співтовариство. Київ: Інститут історії України НАН України, 2023, 264 с.

Вивчення історії сучасної російсько-української війни є актуальним завданням вітчизняної історичної науки. В часи повномасштабного вторгнення російських агресорів в Україну набуває виняткового значення міжнародна підтримка на політичній арені, солідарність та допомога Силам оборони України з боку світової спільноти. На сучасному етапі важливо з історичної точки зору розглянути еволюцію процесу співробітництва України із зарубіжними країнами в умовах збройної агресії росії (від етапу коливань політичних керівників Заходу щодо підтримки Сил оборони України, зокрема, постачань «летальних» – «нелетальних» видів зброї та перших надходжень «Джавелінів», «Стінгерів» до процесу надання потужних ракет далекого радіуса дії та літаків «F-16»).

Передмову до книги написав директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України Валерій Смолій. В ній він зазначає: «Дієва міжнародна коаліція на підтримку України де-факто сформувалась після перших успіхів Збройних Сил України на фронті, які стали реальністю до кінця березня 2022 р., а також продемонстрованої українцями суспільної консолідації та налаштованості на перемогу у цьому нерівному за можливостями і ресурсами цивілізаційному двобої. Сьогодні вже можна впевнено констатувати, що вперше в європейській і національній

Питльована Лілія Юрївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Українського католицького університету, м. Львів.

Гнєвашева Анастасія Вікторівна, ад'юнкт науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Питльована Л. Ю., Гнєвашева А. В., 2024.

українській історії протистояння нової української демократії та євразійської московської автократії інспірувало утворення ефективної міжнародної коаліції підтримки України. Як наслідок, було нівельовано військово-технічні асиметричні переваги на російську користь» (с. 6).

У вступі автори монографії справедливо наголошують на глобальному вимірі російсько-української війни. Своєю героїчною боротьбою проти брутальної російської агресії Україна впливає на світові міжнародні процеси. Війна проти російської агресії «є тим рушійним чинником, який форматує сьогодні геополітичні підвалини нового світового порядку в першій половині XXI століття» (с. 9).

Дійсно, після Другої світової війни світ і, зокрема, Європа ще ніколи не були настільки об'єднані у підтримці жертви агресора. Яскравою сторінкою є літопис періодичних зустрічей у форматі союзницької коаліції «Рамштайн», яка об'єднує понад півсотні держав лише постачальників зброї та військової техніки.

Держави-союзники України після широкомасштабного вторгнення істотно збільшили підтримку і надають сучасну зброю і техніку, щоб наша держава була в змозі реалізувати своє право на самооборону, закріплене у Статуті Організації Об'єднаних Націй. Окрім згаданих військових постачань, держави – члени антипутінської коаліції надають політичну підтримку, також виділяють вагому фінансову і гуманітарну допомогу нашій державі.

У першому розділі рецензованої книги – «Війна як соціально-історичний феномен: огляд сучасних історіографічних підходів» автори звернули увагу на циклічність війн у світі, надали визначення соціально-історичної природи війн, виявлення їхнього місця в механізмі регулювання соціальних відносин, пошуку дієвих засобів попередження та залагодження різноманітних конфліктів. Вони зазначають, що незважаючи на розвиток ідей пацифізму, які спиралися на постулат «досягнутий рівень розвитку виробничих сил робить економічно недоцільною їхню руйнацію» (с. 19), XX століття стало історією світових війн.

Автори звернули увагу на положення, висунуте М. Вебером на основі досвіду Першої світової війни, про те, що «програна війна дає такі ж добрі прибутки, як і переможна, а особиста політична й економічна зацікавленість членів політичної спільноти в існуванні військових підприємств змушує їх миритися з тим, що останні можуть забезпечувати своїми виробами увесь світ, в тому числі і арсенали політичних противників» (с. 19).

Автори книги зазначають, що соціально-історичний феномен війн, незважаючи на десятки тисяч масштабних наукових праць, присвячених осмисленню історії, філософії, соціального змісту війн все ще лишається «terra incognita». Незважаючи на розроблені системи класифікації війн (за географічним та демографічним масштабом – світові, регіональні, локальні, громадянські; за аксіологічними ознаками – справедливі, несправедливі, завойовницькі; за «поколіннями» зброї, якою користувались ворогуючі сторони, нині йдеться про зброю шостого покоління; за провідними конфліктологічними теоріями тощо), автори монографії справедливо вважають недостатнім систематичне та компаративістське вивчення такого ключового соціального феномену, яким є всесвітня історія війн.

Цікавими є міркування С. Віднянського та А. Мартинова щодо сутності сучасної російської агресії проти України. Автори книги спираються на концепцію, згідно з якою для країни, яка досягала рівня розвитку, здатного забезпечити існування значної кількості представників середнього класу, ціна війни стає неприйнятно високою. Жодні дві країни, які є частинами глобальної мережі постачання, ніколи не розпочнуть війну одна з одною, доки вони залишаються частинами цієї системи. Наприклад, доки Ірак, Сирія, Північна Корея, Пакистан та Афганістан не входять до жодної глобальної мережі поділу праці і постачання товарів та послуг, вони залишаються «гарячими точками».

Приклад рф показав, що за домінування нераціональних міркувань влада може ініціювати військові дії з агресивною метою, навіть ціною втрати свого місця в мережі глобальної економіки XXI століття практично без перспектив посісти його знову. Доки путінська диктатура викачує мільярди шляхом розробки корисних копалин замість розвитку людських талантів та енергії, вона не дотримуватиметься засад права (с. 23-24).

У другому розділі аналізується політика Європейського Союзу щодо російсько-української війни, а також ставлення європейського суспільства загалом та представників його інтелектуальних кіл зокрема до події. Як справедливо зазначається в книзі, очікування принаймні з української сторони від співпраці з Європейським Союзом завжди були дуже високими. Проте з європейської сторони розуміння того, що без України проєкт європейської інтеграції не може бути завершеним, формувалося складно й контраверсійно. У цій сфері впродовж більшої частини історії співпраці України та ЄС політичні декларації домінували над практичними діями.

Також на розвиток відносин України та ЄС «суттєво впливали внутрішньополітична ситуація/нестабільність в Україні, конкуренція й протистояння прихильників (політичних сил) різних концептуальних підходів щодо визначення зовнішньополітичних пріоритетів, стратегії й тактики дій України на міжнародній арені» (с. 39). Автори за приклади непорозумінь наводять «касетний скандал» кінця 2000 р. і подальші антипрезидентські масові акції, «кольчужний скандал» 2002 р., підписання українським президентом міждержавної угоди про формування Єдиного економічного простору у вересні 2003 р., підписання так званих «Харківських угод» 2010 р. та ін.

У рецензованій книзі автори виділяють п'ять етапів відносин незалежної України з ЄС. Останній, нинішній етап взаємовідносин між Україною та ЄС охоплює період після Революції Гідності та саму війну (с. 39-40). Він, як зазначають С. Віднянський та А. Мартинов, виявився найрезультативнішим щодо реалізації європейського інтеграційного курсу України та позначився кардинальними змінами політики ЄС щодо України.

13 березня 2014 р. Верховна Рада України схвалила постанову «Про підтвердження курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу та першочергові заходи у цьому напрямі», якою наголошувалось на незворотності європейського вибору України з метою набуття членства в ЄС. Дослідники акцентували увагу на підписанні Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (2014), самітах «Україна – ЄС» від 2015 до 2020 рр., запровадженні безвізового режиму для українців (2016). Важливими віхами у відносинах України з ЄС стали ухвалення Закону України «Про внесення змін до Конституції України» щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, прийняті у листопаді 2018 р. і підписані у лютому 2019 р. (с. 45).

23 червня 2022 р. Європейська Рада одноголосно визнала Україну (разом із Молдовою) офіційним кандидатом на вступ до Європейського Союзу, що стало, як зазначають автори рецензованої книги, історичною подією у взаємовідносинах України та ЄС і важливим політичним сигналом та свідченням реальної підтримки Євросоюзом і усіма його 27 державами – членами європейської перспективи України.

Слід наголосити, що жодна інша держава в історії Європейського Союзу не отримувала цей статус так швидко після подання заявки на вступ. Здобувши офіційний статус кандидата на вступ до Європейського Союзу як перший етап на шляху до повноправного

членства в ЄС, Україна отримала нові важливі для неї переваги. Насамперед, позитивне рішення Європейської Ради є потужним політичним сигналом, що ЄС змінює своє ставлення до України від «політики сусідства та східного партнерства» до «політики розширення», і одного дня Україна стане членом цього елітного європейського об'єднання (с. 56).

У третьому розділі рецензованої монографії аналізуються особливості підтримки України з боку Великої Британії, Італії, Іберійських держав, Німеччини, Франції, Скандинавських країн.

Велика Британія відразу після нападу російських агресорів на Україну у лютому 2014 р. зайняла позицію підтримки і допомоги жертві агресора. Ще до повномасштабного вторгнення, на початку січня 2022 р. тодішня міністр закордонних справ Ліз Трасс ініціювала створення оборонного союзу трьох держав Великої Британії – Польщі – України (с. 87). Ініціатива не отримала подальшого розвитку, однак зафіксувала рішучість Лондона у підтримці України.

Після відбиття російської атаки на українську столицю важливого значення набув візит до Києва тодішнього прем'єр-міністра Бориса Джонсона. Авторам варто було би детальніше проаналізувати політичне значення цього візиту. За британським лідером Київ відвідала ціла низка керівників держав світу.

Авторами добре аргументована та частина рецензованої книги, яка присвячена ставленню німецьких політичних кіл до російської агресії проти України. ФРН є локомотивом серед європейських країн у наданні Україні військової, фінансової, гуманітарної допомоги. Незмінною є політична підтримка. Німеччина послідовно виступає із засудженням російського нападу на Україну.

У четвертому розділі С. Віднянський і А. Мартинов аналізують політику щодо війни сусідніх з Україною держав, членів ЄС. Особливо наголошується на чіткій позиції Республіки Польщі у справі підтримки України. Вона рішуче засудила агресію, підтримала всі санкції, введені міжнародним співтовариством проти Росії і стала однією з найближчих союзниць України. Польща ініціювала прискорення підписання угод ЄС з Україною про асоціацію та зону вільної торгівлі і була однією з перших держав – членів ЄС, яка ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною та Європейським Союзом 2014 р. (с. 109).

У п'ятому розділі монографії «Підтримка і допомога країн Балтії Україні в її супротиві російській агресії versus «нейтральної» політики Австрії, Швейцарії, Білорусі, Болгарії, Сербії, кавказьких і центрально-азійських країн» (с. 148 – 170) автори демонструють, що поза юридичним нейтралітетом цілої низки

країн, часто ховається як дружня, так і ворожа щодо України політика. Наприклад, країни Балтії із самого початку війни підтримують боротьбу України проти агресорів (варто пригадати перші постачання Литвою «летального озброєння», бойових набоїв на початку російсько-української війни, вагомий внесок Естонії у військову допомогу Україні в співвідношенні до її валового національного продукту, ініціативи Латвії щодо зміцнення антипутінської коаліції тощо). Разом з тим існує «нейтральна» політика Білорусі, по-суті союзника агресора, з території якої розпочався широкомасштабний наступ і яка сьогодні нависає своїми збройними силами разом із «вагнерівцями» над північним кордоном нашої держави.

Наступний, шостий розділ, розглядає «активну політику США і Канади щодо війни росії проти України». Автори рецензованої монографії підкреслюють, що хоча адміністрація президента Б. Обами засудила анексію Криму та запровадила санкції проти рф після збиття 17 липня 2014 р. над м. Торез нідерландського пасажирського літака, вона разом з тим категорично відмовилась постачати зброю Україні (с. 171). Після довгих роздумів, фактично впродовж 2017–2019 років адміністрація Д. Трампа вперше погодилась передати Україні протитанкові системи «Джавелін», але, знову ж таки, за умови їхнього складування, а не активного використання на донбаському напрямку військових дій.

Команда президента Д. Байдена значно активніше працювала на користь України. 24 лютого 2022 р. внаслідок розширення російської збройної агресії на всю територію України, США запровадили жорсткі санкції проти Росії. США домоглися відключення Росії від міжнародної системи банківських платежів, увели проти Росії фінансові та технологічні санкції.

На нашу думку, більшої уваги у книзі, яка висвітлює динаміку політики міжнародного співтовариства щодо російсько-української війни, мала б заслуговувати американська допомога Збройним Силам України. Приводячи свідчення обсягу допомоги, – «впродовж 2022 р. США надали різноманітної допомоги Україні на 113 мільярдів доларів» (с. 175) – автори не дають деталізованої картини американських видів озброєнь (високо оцінюються нашими бійцями артилерійські гаубиці «777», ракетно-артилерійські системи високої мобільності «HIMARS», системи ППО, зразки бронетехніки тощо), які суттєво допомогли ЗСУ боронити рідну землю. Варто було б згадати і особливості стратегії Вашингтону щодо надання Україні такого виду допомоги: надто повільне, інколи із запізненням, постачання

зброї в Україну. Формально вона мала на меті недопущення ескалації напруженості у відносинах з росією, яка, постійно нагадувала про «червоні лінії», погрожуючи застосувати у відповідь ядерну зброю. На практиці така стратегія виявилася хибною і призвела до перетворення конфлікту у війну на виснаження з масовими жертвами з боку України.

Аналізуючи позицію Канади щодо російсько-української війни варто було би звернути увагу на значну роль цієї країни в організації навчально-тренувальних місій ЗСУ як всередині України, так і поза її межами, після повномасштабного вторгнення військ росії.

У сьомому розділі рецензованої монографії розглядається «Специфіка «нейтралітету» Молдови та Туреччини», а восьмий має назву «Китай, Індія, Японія, Іран, Аргентина, Бразилія, Північно-Африканська Республіка: між «нейтралітетом» і колаборацією».

Японія є безперечним прихильником підтримки України і на дипломатичному фронті, і у фінансовому та гуманітарному планах. Відомі конституційні обмеження не дозволяють цій країні надати нам високотехнологічне озброєння і військову техніку. На нашу думку, Японія не знаходиться між вибором «нейтралітету та колаборації» (назва розділу), вона чітко позиціонує себе прихильником жертви агресії. А політика Ірану полягає в однозначному протистоянні колективному Заходу і співпраці з росією. Повітряні нальоти «шахедів» на мирні українські міста та села яскраві тому свідчення, як і передача досвіду їх використання іранськими військовослужбовцями російським окупантам у Криму.

У чотирьох останніх розділах книги послідовно розглянуті питання щодо ставлення до російсько-української війни блоку НАТО, кризи ОБСЄ та обрії європейської системи безпеки, ООН та українську дипломатію в умовах боротьби за мир та міжнародну безпеку в умовах сьогодишньої війни. Зазначимо, що на нашу думку, ця частина монографії хибує на схематизм, а питання розвитку та реформування Північноатлантичного альянсу, ОБСЄ, ООН будуть актуальними вже після закінчення російсько-української війни.

Таким чином, рецензована монографія С. Віднянського та А. Мартинова є вагомою спробою проаналізувати феномен російсько-української війни у вимірі міжнародних відносин. Автори використали значний інформаційний матеріал, який стане у нагоді наступним дослідникам.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Дем'янюк О. Й.</i> Волинська губернія у біженських процесах періоду Першої світової війни	3
<i>Івахів О. С., Єфімов Г. В., Касаткін Є. В.</i> Історичні аспекти становлення ключових понять організації територіальної оборони в Україні	19
<i>Стецишин О. Л.</i> Діяльність Розвідчого відділу Галицької Армії у 1918 – 1920 рр.	37

ІСТОРІЯ СУЧАСНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

<i>Бенчук В. О., Трофимович В. В.</i> Оборона Маріуполя (24 лютого – 20 травня 2022 р.)	59
<i>Рудько С. О.</i> Участь Великої Британії у вишколі військовослужбовців Збройних Сил України (2022 – 2024 рр.)	85
<i>Руснак Ю. І.</i> Історичний досвід нормативно-правового регулювання оборонно-промислового комплексу України в контексті російсько-української війни	99
<i>Харук А. І.</i> Річкова флотилія Військово-Морських Сил Збройних Сил України та її попередники	118

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Гула Р. В., Передерій І. Г.</i> Наркотики, армія, війна: синтез парадоксів у призмі історичної ретроспективи	132
<i>Куцька О. М.</i> Лінія Арпада – оборонна споруда у східних Карпатах часів Другої світової війни	154
<i>Петрик А. М.</i> Офіцери литовської армії, народжені в Україні, у боротьбі за вільну Литву (1919 – 1923 рр.)	186
<i>Шелестак Л. Р.</i> Система військового навчання студентів вищих навчальних закладів Польської Народної Республіки (1949 – 1991)	202
<i>Щеглов А. Ю.</i> Дипломатична, військова та пропагандистська підготовка неоголошеної радянсько-польської війни 1939 року у дослідженнях сучасних вітчизняних науковців	213
<i>Włodarkiewicz W., Mielnik M.</i> Civic duty to defend the homeland – the view of the prefects of the duchy of Warsaw on the state of the national guard	224

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

<i>Калаяєв А. О., Скорич Л. В.</i> Адаптація легких багатоцільових гелікоптерів до виконання ударних завдань: історичний досвід Польщі	236
--	-----

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКИ

<i>Питльована Л. Ю., Гневашева А. В.</i> Динаміка відносин міжнародного співтовариства з Україною в умовах збройної агресії Росії	247
---	-----

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

<i>Demianiuk O.</i> Volyn governorate in the refugee processes during World War I ...	3
<i>Ivachiv O., Yefimov G., Kasatkin E.</i> Historical aspects of the formation of key concepts of the organization of territorial defense of Ukraine	19
<i>Stetsyshyn O.</i> Activities of the intelligence department of the Galician Army in 1918 – 1920	37

HISTORY OF THE MODERN RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

<i>Benchuk V., Trofymovych V.</i> Defense of Mariupol (february 24 – may 20, 2022)	59
<i>Rudko S.</i> Participation of the United Kingdom in the training of the Armed Forces of Ukraine (2022 – 2024)	85
<i>Rusnak Yu.</i> The historical experience of regulatory and legal framework of Ukraine's defense-industrial complex in the context of the russian-Ukrainian war	99
<i>Kharuk A.</i> Navy's river flotilia of the Armed Forces of Ukraine and its predecessors	118

WORLD HISTORY

<i>Hula R., Perederii I.</i> Drugs, army, war: a synthesis of paradoxes in the prism of historical retrospect	132
<i>Kutska O.</i> Arpad line – a defense structure in the eastern Carpathians during World War II	154
<i>Petryk A.</i> Officer of the lithuanian army, born in Ukraine, in the fight for a free Lithuania (1919 – 1923)	186
<i>Shelestak L.</i> System of military training of students of higher educational institutions of the Polish People's Republic (1949 – 1991)	202
<i>Shcheghlov A.</i> Diplomantik, military and propaganda preparation of the undeclosed soviet-polish war of 1939 in the research of modern domestic scientists	213
<i>Włodarkiewicz W., Mielnik M.</i> Civic duty to defend the homeland – the view of the prefects of the duchy of Warsaw on the state of the national guard	224

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

<i>Kalyayev A., Skorych L.</i> Adaptation of light multipurpose helicopters to the performance of attack tasks: the historical experience of Poland	236
---	-----

SCIENTIFIC REVIEWS

<i>Pitelovana L., Gniewasheva A.</i> The dynamics of the international community's reiations with Ukraine in the conditions of russia's armed aggression	247
--	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

«Військово-науковий вісник» внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук. Збірник видається Національною академією сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного двічі на рік (весна – осінь). Статті публікуються українською та англійською мовами.

Статті, що подаються до публікації у Віснику, повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни. Вони мають бути структурно побудовані згідно з вимогами Постанови Президії ВАК України від 15.01.03 р. № 7-05/1. Тобто включати наступні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у Цьому напрямку.

Обов'язковими елементами статті є:

індекс УДК (універсальний десятковий класифікатор). Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті;

прізвище та ініціали автора. Розташовують окремим рядком, у лівому верхньому куті, під УДК;

обліковий запис автора ORCID (має відповідати стандартам ORCID та мати вигляд повного URL (наприклад, <http://orcid.org/0000-0003-1856-0045>). У лівому верхньому куті, під прізвищем та ініціалами автора;

заголовок статті;

анотація українською мовою (не менше 600 знаків з пробілами);

ключові слова (не більше 5-ти) українською мовою.

текст статті (до 40 тис. знаків);

список використаних джерел та літератури;

references;

анотація англійською мовою (не менше 1800 знаків з пробілами).

Журнал використовує Harvard Referencing Style (варіант Великої Британії (GB)) для оформлення списку використаних джерел, а також для упорядкування внутрішньотекстових посилань. Приклади оформлення списку літератури можна знайти за посиланнями: <http://www.nbuv.gov.ua/node/868> та <http://www.emeraldgroupublishing.com/authors/guides/write/harvard.htm?part=2>

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Автор несе відповідальність за додержання вимог чинного законодавства при підготовці матеріалів, норм авторського права та достовірність наведених фактичних даних, зокрема цитат, посилань на джерела, імен і назв.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації. Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису, відхилити його, якщо науковий рівень статті недостатній або не відповідає напрямку Вісника. Рукописи авторам не повертаються. Редакційна колегія не здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Інформація щодо надання матеріалів та вимоги до оформлення статей відображені на офіційному сайті видання – vuv.asv.gov.ua.

Редакційна колегія «Військово-наукового вісника».

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

ВИПУСК 42

Відповідальний за випуск *А. Харук*
Редактори: *Л. Актімова, Т. Животова, Н. Хмелюк*
Коректор *О. Міссєва*
Комп'ютерний набір і верстка: *Н. Кравець, А. Патрушева, Г. Бабухіна*

Підписано до друку 14.11.2024 р.
Формат 61x86/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 16,3
Обл.-вид. арк. 15,5
Тираж 100 прим.
Замовлення № 60

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79026, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939 від 14.12.2010 р.